

СТАТТІ

80-річчя української революції

П. П. ГАЙ-НИЖНИК (Київ)

Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917—1919 рр.

Лютнева 1917 р. революція в Росії повалила царську владу і зумовила перетворення як політичного, так і економічного характеру. Після здобуття державної незалежності України в 1917 р. перед її керівними колами вже наприкінці літа — на початку осені того року постало одне з найважливіших завдань — створення власної фінансової системи й національної грошової одиниці. Невдовзі відповідно до економічних законів виникла нагальна необхідність формування в країні свого бюджету.

Подібні проблеми, як правило, рано чи пізно доводилося розв'язувати всім державним утворенням на початкових етапах самостійного існування. Однак досвід України в справі введення власних грошових знаків та становлення її фінансового організму протягом 1917—1918 рр. є корисним не тільки у суто історичному плані, а й з огляду на сьогодення. Як слушно зазначав відомий український економіст-емігрант й історик фінансової політики Є. Гловінський, "спроби побудувати власне державне господарство, запровадити власну валюту, встановити власний бюджет, — ці спроби не лише "належать до минулого, вони кидають світло також і на майбутнє"¹.

Автор даної статті робить спробу, уникаючи зайвих цифрових даних (які здебільшого відомі дослідникам фінансів України), висвітлити теоретичні засади формування її фінансової системи тієї доби відповідно до тогочасної міжнародної концепції побудови державних фінансів. Нашим завданням є спроба проаналізувати теорію формування грошової системи України в 1917—1918 рр., її правове підґрунтя в історичному контексті.

Одним з аргументів на користь необхідності такого аналізу слугує висловлювання відомого американського економіста Генрі Клея: "Факти здебільшого не бувають простими, звичайно, вони складні; необхідним є теоретичний аналіз, щоб виявити складнощі та витлумачити факти, оскільки без цього ми не можемо їх зрозуміти... Твердження про те, що нібито існує протилежність фактів та теорії. — брехливе; справжній їхній зв'язок полягає у тому, що вони доповнюють одне одного. На практиці ми не можемо судити про факт, не зістаючи його з іншими фактами, а таке співвідношення й є теорія. Самі по собі факти німі; перш ніж вони зможуть нам що-небудь повідати, нам потрібно їх систематизувати, а систематизація й є теорія. Теорія являє собою неухильну систематизацію та тлумачення фактів, замінюючи масу розрізнених окремоностей узагальненнями, які дозволяють нам щось доводити і діяти"².

До 1917 р., як відомо, 80 % території сучасної України (без західних її земель) була складовою частиною Російської імперії. Отже, на її теренах діяло російське фінансове право загальноімперського законодавства. Аналіз фінансового устрою колишньої Росії свідчив про низький його

рівень, незважаючи на те, що система посередніх податків і монополій виглядала досить стрункою³. Надходження від безпосереднього податку до бюджету були незначними, далеким від досконалості був й промисловий податок⁴. Лише у 1916 р. введено загальноприбутковий податок, який через швидкий крах Російської імперії не відіграв вагомої ролі у фінансовому житті країни.

Війна 1914— 1918 рр. і революційні події остаточно підірвали імперську фінансову систему. Як складова частина імперії, Україна, а згодом автономна (пізніше — федеративна) частина Російської республіки — Українська Народна Республіка отримала у спадщину не крашу форму фінансової організації. Витрати держави перевищували прибутки у кілька разів. Вартість рубля на світовому ринку швидко знижувалася, в країні наростала інфляція⁵.

Цей процес продовжувався і за Тимчасового уряду. В той же час система податкових зборів дедалі більше занепадала, а держава втрачала контроль над механізмом їх стягнення. Населення ж не прагнуло сплачувати податки, вважаючи, що революційні перетворення привели до скасування оподаткування. Незважаючи на випуск в обіг великої кількості паперових грошей, на місцях їх катастрофічне не вистачало.

Очоливши національне самоврядування в Україні, Центральна Рада зіткнулася з усіма вищевказаними проблемами. Крім того, як адміністративно-крайовий орган управління, вона сама потребувала асигнувань. Будучи автономною частиною Росії, Україна мала розраховувати на постачання їй (зокрема, Центральній Раді) грошової маси з центру. Це питання розглядалося під час візиту до Києва наприкінці червня 1917 р. міністрів Тимчасового уряду М. І. Терещенка та І. Г. Церетелі. Однак українському керівництву Церетелі заявив, якщо крайовий національний уряд (Генеральний Секретаріат) діятиме як орган Тимчасового уряду, "то кошти, безумовно, будуть відпущені на видатки по управлінню краєм"⁶.

Київ врахував позицію Петрограда, і 16 липня 1917 р. Центральна Рада затвердила "Статут вищого управління Україною", в якому, зокрема, зазначалося: "Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджається Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою"⁷.

За свідченням П. Христюка, петроградська влада погодилася асигнувати на потреби українського уряду незначні кошти (300 тис. рублів), але й їх не було переведено у Київ⁸.

У серпні 1917 р. Х. Барановського на посаді генерального секретаря фінансів змінив відомий вчений-економіст М. Туган-Барановський. З його ім'ям пов'язані всі подальші законодавчі розробки в справі запровадження Україною власної фінансової системи. Тим часом з літа 1917 р. в Україну перестали надходити гроші від центральної влади, їх нестача відчувалася не лише в урядових та адміністративних установах, але й в обігу.

За таких обставин 29 вересня 1917 р. була опублікована "Деклярація Генерального Секретаріату України", яка стала своєрідною теоретичною програмою подальшого економічно-фінансового розвитку України. Генеральне секретарство фінансів визнавало в ній за необхідне виробити заходи щодо розмежування загальнодержавних і українських фінансових надходжень. Ставилося завдання створити поряд із загальноросійським бюджетом український. Планувалося також складання бюджету не Центральної Ради чи вузькоурядового, а саме бюджету України, запровадження прогресивного оподаткування маєтків та податку на незаконний приріст їх вартості.

Зазначивши, що "всі прямі податки не платяться", уряд наголошував, що йому "недосить знайти нові джерела державних доходів, так само потрібно знайти способи для того, щоб платилися ті податки, які вже встановлено"⁹. В декларації вказувалося, що в "найближчому часі буде вироблено законопроект про те, що на чолі всіх кредитових установ України має стати Національний український банк, до якого мусять перейти всі справи Київської контори Державного банку та всіх його відділів на території України"¹⁰.

Жовтневий переворот і узурпація кладі в Петрограді більшовиками змусили Центральну Раду прискорити процес державно-адміністративного і фінансового унезалежнення від Росії. 19 листопада 1917 р. побачив світ III Універсал Центральної Ради, яким Українська Народна Республіка проголошувалася федеративною частиною Російської¹¹. Однак за відсутності власної правової бази будь-яке налагодження фінансового становища в країні було практично неможливим. До цього часу Генеральний Секретаріат де-юре був виконавчим органом самоуправління автономної України.

Після більшовицького перевороту в Росії і проголошення УНР в Україні постало питання про подальше законодавче визначення підстав управління державою. Згідно з постановою Центральної Ради від 25 листопада 1917 р. "всі закони й постанови, які мали силу на території Української Республіки до дня 27 жовтня 1917 року (тобто всі юридичні акти російського уряду, що діяли до більшовицького перевороту. — П. Г.-Н.), оскільки вони не змінені і не скасовані універсалами, законами та постановами Української Центральної Ради, мають силу й надалі як закони й постанови Української Народної Республіки"¹². Отже, для розбудови власного фінансового господарства УНР отримала, хоч і недосконалу, правову базу.

Першим завданням урядовців було формування бюджету республіки на 1918 р. Базою для нього стало бюджетне право Російської імперії, яке Центральна Рада законодавчо відновила постановою від 25 листопада 1917 р. Російське бюджетне право спиралося на кошторисні правила від 22 травня 1862 р., правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування зі скарбу видатків, розписом не передбачених, від 8 березня 1906 р.¹³.

3 грудня 1917 р. до всіх "казенних палат" України було надіслано наказ передати до Секретаріату фінансів не пізніше 18 грудня 1917 р. проекти губернських видатків на 1918 р. Проте внаслідок дезорганізації в країні цей наказ виконано не було. 22 грудня 1917 р. Центральна Рада затверджує ухвалений ще 9 грудня Малою Радою закон про "Державні кошти України". Згідно з ним "всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих законів збираються на території Української Народної Республіки, визнаються прибутком державного скарбу Української Республіки"¹⁴.

Цей закон заклав перші підвалини в фундамент фінансової незалежності України.

Робота по складанню бюджету УНР продовжувалась і у 1918 р., але вже як бюджету самостійної держави. Х. Лебідь-Юрчик вказував на дві основні причини, що заважали її успішному завершенню, а саме: "1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918 р.), стояли на перешкоді до зносин з губерніальними й повітовими інституціями, які мали доставити потрібний бюджетний матеріал, і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису"¹⁵.

Таким чином, яскраво виявлялися негативні наслідки політики царизму щодо "окраїн". Адже середня і нижча ланки фахівців з фінансо-

вої справи в Україні були не підготовлені до роботи на державному рівні. До того ж, в молодій державі працювали урядовці не кращої імперської фінансової школи, над багатьма з яких тяжів хибний стереотип професійного, можливо, підсвідомого малоросіяництва.

На традиціях і законах бюджетного права Російської імперії базувалася робота над державним бюджетом і за Гетьманату П. Скоропадського. 3 травня 1918 р. Міністерство фінансів Української Держави наказало всім урядовим відомствам надіслати до 7 липня 1918 р. свої фінансові кошториси до бюджетної комісії. Зазначені кошториси, однак, надійшли лише у вересні, і праця фахівців над бюджетом 1918 р. розпочалася тільки восени і була завершена наприкінці року. 24 січня 1919 р. бюджет України на 1918 р., який ятяв собою швидше кошторис річних державних видатків та прибутків, був затверджений Директорією УНР¹⁶.

Формування бюджету здійснюється, як відомо, на основі наявних коштів. Проте саме їх уряду України не вистачало. Нестача грошової маси гостро відчувалася і на ринку. Тимчасовий уряд не спромігся вирішити цю проблему. Більшовицька Рада Народних Комісарів проводила необмежену емісію грошових знаків і в той же час 4 грудня 1917 р. офіційно припинила постачання в Україну грошової маси. Зашморг фінансового голоду затягував Україну дедалі сильніше і загрожував катастрофою.

Ідея запровадження національних грошових знаків виникла у Генеральному секретаріаті фінансів і натежала М. Туган-Барановському та його найближчим співробітникам — заступнику генсекретаря фінансів В. Мазуренку, раднику і директору державної скарбниці М. Кривецькому, інженеру Є. Голіцинському та ін. Б. Мартос згадував, що задум цей виник ще до того, як дане питання було винесено на порядок денний засідання Центральної Ради¹⁸.

У жовтні 1917 р. уряд України створив спеціальну комісію, до складу якої увійшли відомі економісти та банкіри. Після гострих дискусій було прийнято рішення про те, що в Україні необхідно ввести аласну грошову одиницю. Це питання було порушене й на нараді, скликаній Секретаріатом фінансів 24 жовтня 1917 р., в якій взяли участь директори державних і приватних банків та кредитних установ¹⁹.

Щоправда, окремі фахівці скептично ставилися до запровадження Україною аласних фінансів. Здавалося, такі побоювання мати певні підстави. У ті роки більшість економістів старої імперської школи вважали, що випуск паперових грошей можливий лише за умови забезпечення їх вартості достатньою кількістю золотого запасу. Навіть за умов, коли паперові гроші не потребували заміни на золото, яке повинно зберігатися у сховищах Державного банку, за логікою авторів субостациональної (металевої) теорії, якої дотримувалася значна кількість вітчизняних економістів на чолі з проф. М. Яснопольським, наявність такого золотого запасу в державі була необхідною.

Українська Центральна Рада, якій підпорядковувалися Державний банк та скарбниця УНР, мала надзвичайно мізерну кількість золота. Саме з цього приводу розгорнулася дискусія. Думку скептиків й противників запровадження української грошової одиниці без її золотого покриття висловлював, зокрема, відомий київський економіст проф. М. Яснопольський. Його прихильниками були професори М. Туган-Барановський, С. Остапенко та В. Тимошенко.

Дискусія завершилася на з'їзді представників земельних комітетів у грудні 1917 р. У доповіді М. Яснопольського обґрунтовувалася неможливість запровадження національної грошової одиниці за умов відсутності золотого запасу держави. У відповідь голова з'їзду генеральний секретар земельних справ Б. Мартос оприлюднив рішення, прийняте Центральною Радою 19 грудня 1917 р., про ухвалення нею

тимчасового закону про випуск державних кредитних білетів, що отримали назву "карбованець". При цьому уряд спирався на функціональну економічну теорію, згідно з якою вартість карбованця забезпечувалася майном республіки і прибутками від монополій, зокрема, на хліб та цукор.

24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.) було прийнято закон про випуск державних кредитних білетів УНР, в якому зазначалося, що вони мають "забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій"²¹. Перші зразки українських паперових грошових знаків у формі державних кредитних паперів (білетів) було випущено номіналом 100 крб. Згідно із законом від 6 січня 1918 р. карбованець прирівнювався до російського рубля, що полегшувало розрахунки, сприйняття його народними масами, бо ціни залишалися тими ж.

1 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла новий закон про грошову одиницю, карбування монети та друкування державних кредитних білетів, згідно з яким уряд УНР "за основну грошову одиницю прийняв гривню", що відповідала половині карбованця²². Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. фінансовою одиницею нової Української Держави було оголошено карбованець, ає вже 31 травня гетьманський уряд визнав і гривню як офіційну грошову одиницю. Отже, карбованець і гривня протягом всього періоду існування української державності (УНР за Центральної Ради, Української Держави Павла Скоропадського, УНР Директорії) були основними грошовими одиницями вітчизняної фінансової системи.

Номінальна вартість розмінних на коштовні метали паперових грошей усіх країн наприкінці XIX — на початку XX ст. вказувалася на них у золотому еквіваленті. Подібне було здійснено і щодо українських грошових знаків. За законом від 6 січня 1918 р. "один карбованець містить 17, 424 долі щирого золота...", що відповідає 0,774234 г (1 доля = 0,044 434 896 г). Ця вага чи міжнародна вартість карбованця УНР, а потім і Української Держави дорівнювала вартості російського рубля за часів Вітте, що на 1918 р. відповідало вартості золотого швейцарського франка²³.

Номінальна вартість гривні, що також фіксуватися на її банкноті, становила половину карбованцевої, тобто дорівнювала 8,712 долям чистого золота (0,387 117 г). Вартість паперових грошових знаків до нагромадження країною золотого запасу забезпечувалася природними багатствами України та її майном. Щоправда, Центральній Раді та Директорії не вдалося, в тому числі й через політичні обставини, якимось чином забезпечити стабільну вартість українських грошей. За Гетьманату ж вона підтримувалася в основному за рахунок прибутків від монополій на хліб та цукор.

Номінальну вартість своєї валюти в золоті вказували на купюрах всі розвинуті держави тієї доби, що вважалося світовими економістами доцільним як з огляду на державне, так і міжнародне фінансове господарство. Сутність такої організації державних фінансів була втілена у світовому механізмі міжнародного золотого стандарту — міжнародній валютній системі, що діяла в XIX — на початку XX ст., відповідно до якої кожна країна встановлювала вартість своїх грошових одиниць у певній кількості золота. Отже, фінансова система України була організована відповідно до тодішніх міжнародних норм та правил. Між країнами також допускався рух золота, тобто держави гарантували його вільний приплив або відплив із своєї території.

Тогочасний монетарний світовий запас золота, відомості про який мали з огляду на структуру світової фінансової організації важливе значення, за даними відомого економіста Гельферіха, дорівнював 36 453 млрд.

німецьких марок. З них на Європу припадало майже 22 млрд. німецьких марок (за англійськими підрахунками, приблизно 2 млрд. фунтів стерлінгів)²⁴. Світовий же золотий запас оцінювався у ті роки в 9 млрд. доларів США.

Рамки вищезгаданої фінансової системи включали й поняття експортної золотої крапки, яке передбачало наявність такого курсу іноземної валюти, вище якого (у системі міжнародного золотого стандарту) її не купували, а експортували золото в іншу країну для здійснення там платежів. У період становлення української державності жодна європейська країна реально не могла претендувати на подібний рівень вартості своєї валюти, проте теоретично такий факт міг мати місце. Ось як пояснював зміст тогочасної класичної фінансової політики сучасник українського національного відродження економіст М. Тимофіїв: "...У всіх держав було завжди бажання унормувати цю систему так, щоб кількість грошей була пристосована до справжніх потреб народного господарства та щоби їх вартість була стабільною.

Практика ряду останніх десятиліть показала, що ця стабільність і твердість курсу грошей кожної країни на міжнародному ринку найкраще досягається тоді, коли курс паперових грошей або банкнотів стоїть нарівні зі своїм золотим паритетом, і тому удержання системи паритетів стало одним з головніших і найтяжчих завдань політики нотних банків...

Зібрання по можливості більших запасів золота стало одним з домінуючих мотивів банкової діяльності"²⁵.

Подібне завдання стояло, поряд з іншими, і перед українською державною скарбницею та банком. Адже жоден уряд України не відмовлявся нагромадити золотий запас, який би став додатковим гарантом вартості національних паперових грошей.

Саме цим прагненням був, наприклад, зумовлений наприкінці XIX ст. "експортний фанатизм" хліба Російською імперією з метою нагромадження золотої валюти шляхом великих закупівель та позичок золота за кордоном і збільшення експорту хліба. Обсяг останнього зріс з 202,8 млн. пудів у 1881 р. до 617 млн. пудів у 1894 р.²⁶. За рахунок прибутків від монополії на експорт хліба й головним чином цукру підтримувався курс української валюти і у період Гетьманату. Так, якщо в 1894 р. прибуток Російської імперії від експорту хліба становив 399,4 млн. руб.²⁷, то прибуток гетьманської держави від монополії на продаж цукру у другій половині 1918 р. дорівнював 355 млн. крб. прибутку бруто²⁸. Нагадаємо, що номінальна вартість цих валют була однаковою.

Внаслідок ряду економічних й військово-політичних причин Україні не вдаюся створити золотий запас, проте прагнення до цього, безумовно, було. Ще в законі про випуск державних кредитних білетів УНР від 6 січня 1918 р. йшлося про намір утворити золотий фонд України, а у законі про грошову одиницю, карбування монети та друкування державних кредитних білетів від 1 березня 1918 р. було зазначено про прагнення уряду карбувати золоту й срібну монети. Крім того, за Директорії УНР в січні 1919 р. було вжито заходів для створення золотого запасу України. Було видано декрет про здачу до Державного банку золота й срібла їх власниками. За іншою постановою уряду в розпорядження Міністерства фінансів передаватися всі пам'ятники з фігурами російських царів, метал з яких мав бути використаний для карбування національної монети²⁹.

Відомий вітчизняний економіст М. Тимофіїв зазначав, що "не дивлячись на ясну свідомість, що при золотій основі валюти лише золото юридичне є справді певним платничим засобом, від часів винайдення банкнотів ні одна держава не думає серйозно про те, щоб обмежитись виключно золотими грошима і зовсім відмовитись, од паперових. Вигоди заведення паперових, але забезпечених золотом * грошей, збільшуючи

оборотні засоби емітента і роблячи його в скрутну голину посідачем реальної цінності — благородного металю, а його кредиторів — власниками лише паперових зобов'язань, були настільки очевидні, що відмовитись од них, звичайно, ні один емітент добровільно не хотів, тим паче, що й не міг би зробити цього без шкоди для всього народного господарства"³⁰.

До того ж, вартість паперових грошей можна регулювати не тільки шляхом золотих виплат (попит на золото за правильної господарсько-фінансової політики є порівняно невеликим), а й посиленням, наприклад, експортної політики. Експорт збільшує попит на грошові знаки країни-експортера і таким чином підвищує їхню вартість. Зовнішньоторговельні зв'язки України 1917— 1920 рр. не встигли набути перспективних обсягів через військово-політичні причини, але реально за Гетьманату Українська Держава не переживала кризи зовнішньої торгівлі, коли зростає зовнішньоторговельний дефіцит. Саме тоді з'явилася тенденція до його зменшення. Відомо, що зовнішньоторговельні операції дають вагомий прибуток і до державного бюджету. Це підтверджував К. Маркс, який вважав, що "капітали, вкладені у зовнішню торгівлю, можуть давати більш високу норму прибутку", ніж ті, що спрямовані у внутрішню".

У 1918 р. Україна підтримувала активні торговельні зв'язки з Доном і Кубанню, але основними її партнерами після підписання Брест-Литовської угоди були країни Центрального блоку, зокрема Німеччина та Австро-Угорщина. Відсутність урядових нетарифних перешкод, за винятком ускладнень, зумовлених економічним й соціально-політичним становищем згаданих країн, а також встановленням режиму найбільшого сприяння партнерам, особливо Німеччині, Австро-Угорщині й Війську Донському, коли при проведенні торговельних операцій стягувалися менші митні збори, порівняно з торгівлею цих держав з іншими країнами, дача змогу Україні не лише більш ефективно проводити такі операції, а й зміцнити за рахунок цього свою валюту.

Отже, встановлення преференційного валютного митного режиму для Центральних держав і Дону, що теоретично мало зменшувати зовнішньоторговельні податкові надходження, але практично стимулювало їхнє прискорення й збільшення, враховуючи військово-політичні обставини, в яких опинилася 1918 р. Україна (німецько-австро-угорська окупація, більшовицька небезпека, руйнування старих торговельних зв'язків тощо). Так, торговельні зносини гетьманської України з Центральними державами розвивалися на основі відповідних угод Росії з Німеччиною від 15 лютого та 18 квітня 1915 р., а з 10 вересня 1918 р. — угоди між цими країнами від 1904 р., що встановлювала безмитний обмін товарами.

Водночас у зовнішньоторговельних зносинах, як і у важливих для країни внутрігалузевих, Українська Держава активно проводила політику "підтримки ціни", коли уряд встановлював певну ціну на окремі товари та послуги, змінювати яку продавець не мав права (наприклад, уряд Ф. Лизогуба встановив фіксовані ціни на купівлю й продаж цукру). Такі заходи також значною мірою підтримувати стабільність державної грошової одиниці. Крім того, обсяг товарного імпорту гетьманської держави не перевищував її експорт, що сприяло розв'язанню проблем зовнішньоторговельного дефіциту. Поступове ж перевищення експорту над імпортом створило в 1918 р. вигідне для вітчизняної грошової структури активне сальдо торговельного балансу, що, в свою чергу, збільшило баланс товарів та послуг України і, відповідно, попит на її гроші. Це означало й поступове зростання їхньої вартості та зміцнення стабільності всієї фінансової системи держави.

Певна стабілізація політичного та господарського становища у країні в 1918 р. і зміцнення фінансової системи зумовили припинення "втечі

капіталу", яка відбувалася протягом 1917 р. й згодом відновилася ще інтенсивніше в 1919—1920 рр. Але в 1918 р. завдяки так званому "правилу розумного підходу", застосованому гетьманським Міністерством фінансів, з'явилася тенденція нетотального вивозу капіталу, коли громадяни або фірми могли купувати реальні активи та цінні папери інших держав. Об'єктивно створювались умови для припливу капіталу в Україну, коли мешканці або фірми інших країн починали купувати речовий і фінансовий капітал у нашій державі, а також умови для значних платіжних надходжень з-за кордону - платежі за продані товари, за послуги чи прибутки від інвестицій тощо.

У стабілізації вітчизняної фінансової системи вагомому роль відіграв створений у травні 1918 р. при уряді П. Скоропадського фінансовий комітет, який розробив спільно з вченими — економістами план стабілізації української валюти. До його складу увійшли: директор Російського для зовнішньої торгівлі банку О. Ю. Добрий (голова), князь О. Д. Голіцин, Ф. Ф. Енін, В. П. Кочубей, І. С. Щеніовський, голова Ради спілки гірничопромисловців півдня Росії Н. Ф. фон Дітмар, К. К. Диновський, В. Я. Демченко, К. М. Закс, Х. А. Барановський та професори О. Д. Білімович, Л. М. Яснопольський, К. Т. Воблій³². Проте внутрішня соціальне-політична дестабілізація, більшовицька та денікінська агресії звели нанівець перші фінансові досягнення української державності та перешкодили здійсненню запланованих заходів у цьому напрямку.

Важливий вгогив на стан грошової системи справляли й зовнішньо-фінансові операції держави. 25 травня 1918 р. гетьманська Україна підписала з Німеччиною та Австро-Угорщиною угоду про встановлення обмінного курсу їх валют³³. Україні вдалося добитися закріплення досить вигідного для неї еквівалентного грошового паритету. Ця угода свідчила про відсутність у тодішній Україні гнучкого грошового курсу, який залежить від попиту і пропозицій на іноземні грошові знаки. Держава таким чином встановлювала контроль над обмінною вартістю валют.

Зазначеною вище угодою, яка закріпила попередню домовленість між цими країнами (ще при УНР) від 10 квітня 1918 р., в Україні було встановлено такий фіксований курс: 2 австро-угорські крони дорівнювали 1 українському карбованцю, а 11 / 3 німецької марки — одному карбованцю (або 0,665 марки = 1 грн.). Такий узгоджений договірними сторонами розрахунковий валютний курс було зафіксовано у спеціальному обіжнику української, німецької й австро-угорської фінансових комісій³⁴.

Практика підтримки валютних курсів була в той час поряд із згаданим вище принципом міжнародного золотого стандарту загальноновживаною у цивілізованому світі. Вона застосовувалась і в рамках Бреттон-Вудської системи механізму впорядкування зміни курсів валют з метою уникнення систематичних змін пасивних або активних сальдо платіжних балансів. Відповідно до цієї системи кожна країна оцінювала свою грошову одиницю в золоті або доларах (прив'язувала до них), у короткотерміновий період зберігала стабільність обмінного курсу своєї валюти, а в довготерміновий — змінювала (корегувала) його.

Подібний крок здійснила й Україна, яка в той же час залишала за собою право зміни курсу за несприятливих умов (наприклад, поразка Центральних держав у світовій війні та гіперінфляція, що могла виникнути там, як і сталося згодом, проте Україна тоді вже стояла на порозі своєї руїни). Гетьманський уряд провів і фінансову трансакцію з Австро-Угорщиною та Німеччиною. За курсом 2 крони та 1 1/3 марки за один карбованець Українська Держава надала цим країнам позику у 400 млн. крб. (800 млн. грн.), з якої половину кредитувати українському урядові у вигляді українських державних авуарів в німецькому рейхсбанкові у Берліні і державному банкові Австро-Угорщини у Відні та Буда-

пешті. Решта (50 %) білетів державної скарбниці депонувався в німецьких та австро-угорських банках у вигляді українських державних авуарів⁷¹. Ця трансакція значно зміцнила авторитет української ватюги і дала їй змогу закріпитися на міжнародному грошовому ринку.

Крім того, за фінансовою угодою між Українською Державою та Центральними державами від 10 вересня 1918 р. Німеччина зобов'язувалася протягом 1919 р. викупити (депонувати у Рейхсбанку або простіше взяти у борг) в України ще 1,6 млрд. крб. (3,2 млрд. грн.). Внаслідок цього на 14 січня 1919 р. зовнішні платежі України у Німеччині в марковому еквіваленті становили 452 945 тис., з них: 2 065 000 марок — 4,5 % активи, 3 340 000 — дворічні 4,5 % цінні папери, 239 802 000 — 3,5 % активи, 466 000 — рахунок позичкової (кредитної) канцелярії Міністерства фінансів Української Держави та 5 000 — рахунок посла гетьманської України в Німеччині барона фон Штейнгеля⁷⁶. Таким чином, ці кошти становили зовнішній державний борг Німеччини нашій Вітчизні на той час. Подібні зовнішні платежі України існувати й у банках Австрії та Угорщини.

Гетьманський уряд надавав кредити й Війську Донському та денікінцям. Так, 30 листопада 1918 р. Гі. Скоропадський затвердив постанову Ради Міністрів про асигнування "в розпорядження Міністра фінансів... десять мільйонів (10.000.000) карбованців для видачі їх головному командуванню Добровольчої армії на видатки цієї армії як безвідсоткову позику"³⁷.

Важливий аспект національної фінансової політики — присутність у вітчизняному обігу російських грошових знаків, які за законом Центральної Ради від 6 січня 1918 р. були законним платіжним засобом в Україні. Прийшовши до атади в Росії, більшовики ще більше активізувати політику "дешевих" грошей, тобто випуск необмеженої кількості державних паперових знаків, частина з яких безперешкодно надходила на український ринок і знижувала вартість карбованця та гривні. Обертаючись нарівні з карбованцем, рубль знецінював його курс у найважливіший період становлення української фінансової системи.

Центральна Рада не спромоглася якимось чином вирішити це питання, хоча воно й обговорювалося навесні 1918 р. на спеціальній фінансово-економічній нараді при уряді УНР під головуванням С. І. Соколовського. Невдовзі після державного перевороту гетьманський міністр фінансів А. К. Ржепецький заявив, "що створити добробут в Україні в теперішніх умовах можливо тільки відокремившись від Росії", й таким чином чітко вказав на стратегічну спрямованість фінансової політики свого відомства, підкресливши при цьому: "Ми зобов'язані створити свою грошову систему"⁷⁸.

Необхідність розриву української фінансової системи з російськими паперовими грошовими знаками обґрунтував й М. Туган-Барановський, вказуючи у статті "Неодкладна справа", надрукованій у газеті "Нова Рада" (№33), що цього вимагають "навіть не політичні, а надзвичайної ваги і принуки економічні інтереси українського народу. І об'являючись з цим, зволікати, гаяти час не можна: кожен місяць угайки погіршує становище і все більше утруднює рятунок України од того фінансового проварття, в яке летить совітська Росія".

Більшовики продовжувати необмежену емісію грошей, яка, на думку їх економістів, є одним з шляхів ліквідації буржуазного ладу і створення світової соціалістичної республіки. Тодішній провідний фінансист радянської Росії проф. Я. Преображенський так зматовував ситуацію: "На 'наш вік паперового обігу математичних величин вистачить, а не вистачить — їх можна вигадати" ^.

Внаслідок такої політики іншого шляху, крім розриву з російським рублем, в Україні не було. Влітку 1918 р. майже в усіх періодичних

виданнях з'явилися публікації з вимогою унезалежнення національних фінансів від впливу російського рубля^{40 41}.

Цю вимогу підтримували представники найрізноманітніших прошарків суспільства — від інтелігенції до промисловців. За відмежування від російських грошових знаків виступила й більшість делегатів з'їзду кооперативних інструкторів, що відбувся влітку 1918 р. у Києві під головуванням М. Туган-Барановського. Хоча частина його делегатів доводила неможливість існування національної валюти за відсутності в державі золотого запасу, більшість підтримала Туган-Барановського, який, зокрема, заявив, що теорія необхідності золотого запасу є застарілою, а, отже, розрив з російськими грошовими знаками не лише можливий, ає й необхідний. З'їзд просив Управу Українського Центрального Кооперативного Комітету (УЦКК) звернутися до гетьманського уряду з меморандумом про необхідність самостійного існування української валюти.

На нараді Управи УЦКК, яку скликав її голова Б. Мартос, крім представників провідних кооперативних установ, були вітчизняні економісти професори Яснопольський, С. Остапенко, В. Тимошенко. Думку противників відмежування української грошової системи від російських цінних паперів знову висловив Яснопольський, який твердив, що інакше вартість української валюти впаде до нуля⁴². Проте кооператори підтримали С. Остапенка, який доводив протилежне. Після наради Управа УЦКК подата відповідний меморандум про необхідність визнання українських грошових знаків єдиним платіжним засобом в країні.

Уряд на чолі з Ф. Лизогубом і міністр фінансів А. Ржепецький також поділяли таку точку зору. Проте з економічних та політичних міркувань гетьманський уряд вирішив спочатку нагромадити близько мільярда українських карбованців і лише після цього "безперешкодно зробити обмін російських грошей на українські..."⁴³. Тим часом громадськість і фахівці вимагали вжиття більш рішучих заходів. Необхідність вилучення з обігу російських паперових грошей Туган-Барановський обґрунтовував так: "Справа такого заходу була обумовлена необхідністю, бо у Росії в оберті паперових грошей на суму біля 1 600 млн. рублів перед війною, їх збільшилося на 1 листопада 1917 р. у суму 20 млрд. рублів, а на травень 1918 р. їх стало вже приблизно на 40 млрд. рубл. Інакше кажучи, збільшення кількості грошей за умов не збільшення кількості товарів викликає знецінення їх вартості і, відповідно, підвищення вартості товару. Перекочування цих "грошей" в Україну загрожувало підняттям у ринку країни цін і одночасно знецінення національної грошової одиниці"⁴⁴.

У період Гетьманату було вжито низку послідовних заходів для розриву з російськими цінними паперами. Законом від 14 серпня було обмежено їх ввезення в Україну. Законом від 4 жовтня вводився повний оборотний контроль над цією іноземною валютою шляхом обов'язкового штемпелювання всіх 5 % зобов'язань Російської державної скарбниці (раніше це право було надано лише чотирьом філіям Держбанку та кільком його відділенням). 5 листопада видано закон про обов'язковий обмін російських кредитних білетів вартістю 250 руб., а 8 листопада того ж року гетьманське Міністерство фінансів одержало дозвіл на вилучення з обігу будь-яких російських грошових знаків (облігацій, купонів, рублів тощо)⁴⁵.

Однак за гетьманування П. Скоропадського завершити розпочату справу не вдалося. Початок антигетьманське повстання Директорії, а через внутріполітичні обставини, що склалася в країні, закон, ухвалений 5 листопада, навіть не було надруковано у пресі⁴⁶. Проте започаткований процес було доведено до логічного завершення міністром фінансів другої УНР Б. Мартосом, коли згідно із законом від 6 січня 1919 р. було остаточно припинено обіг в Україні російських паперових грошей і

встановлювався термін та курс їх обміну на українські. Тим часом становище УНР погіршувалося, і російські грошові знаки продовжували надходити в Україну. Ринок і життя диктували свої умови.

Наш огляд був би неповним, якщо не згадати т. зв. "дзвінку монету" (або "марки-шаги"), їх випуск було розпочато у Києві та Одесі за постановою Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. Шаги являли собою "цінні розмінні марки", які "ходять нарівні з дзвінкою монетою". Зако-нодавче було започатковано марки вартістю у 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 та 50 шагів, але в обігу з'явилися лише марки п'яти останніх номіналів. В обіг їх було введено з травня 1918 р. за Гетьманату, а їхню правову базу визначала постанова Ради Міністрів Української Держави, затверджена гетьманом 8 липня 1918 р., яка доповнювала закон УНР від 18 квітня^{4/}.

Завданням даної публікації не є обґрунтування технічних та емісійних ознак урядової фінансової політики. Втім, ми прагнемо пояснити, чий досвід використовувати українські уряди, запроваджуючи, скажімо, розмінні поштові марки як "дзвінку монету". Практику застосування розмінних марок як засобу платежу замість дрібних монет використовували на Україні ще в дореволюційні часи. Щоб покрити нестачу дрібних грошей, у роки першої світової війни такі паперові "монети" почала застосовувати Росія. 6 грудня 1915 р. царський уряд видав закон про випуск розмінних "казначейських" знаків. Вони, зазначаюся в законі, випущені подібними до розмінної срібної монети, яка на відміну від кредитних білетів не покривалася золотим фондом⁴⁸. Для друкування таких марок у Росії використати кліше з поштових марок, виданих у 1913 р. на честь 300-річчя династії Романових, але на зворотньому їх боці зазначаюся: "Имеет хождение наравне съ разменной серебрянкой монетой" або "Имеет хождлеііе наравне съ медной монетой".

Отже, досвід Російської імперії було використано фахівцями уряду Центральної Ради. Гетьманське міністерство фінансів продовжило цей курс, але вказало, що "розмінні марки щодо їх забезпечення прирівнюються до кредитових білетів"⁴⁹. В пояснювальній записці міністерства фінансів Раді Міністрів від 4 липня 1918 р. зазначаюся, що у 1917 р. в Росії розмінні казначейські знаки не обчислювалися у прибутках Кредитної канцелярії. Це даю привід припустити, що вони, як і кредитні білети, були включені до балансу Державного банку. Даті у записці пропонувалося: "З огляду на те, що дозволені до випуску вищезазначеним законом Центральної Ради від 18 квітня ц/р розмінні марки прирівнені до срібної монети лише в розумінні ходіння нарівні з нею, і у законі немає вказівок про порядок їх забезпечення, є настійливо необхідним доповнити цей закон положенням про їх забезпечення. Приймаючи ж до уваги, що розмінні марки за засадами їхнього випуску ближче за все підходять до кредитових білетів, явилось би, на мою думку, найбільш доречним прирівняти ці марки в сенсі їхнього забезпечення до кредитових білетів, тобто включити всю суму вищевказаних марок до балансу Державного банку і забезпечувати їх зобов'язаннями державної скарбниці, що випускаються на ім'я Державного банку, на підставах, що встановлені законом про випуск кредитових білетів, затвердженим Центральною Радою 20 квітня сего року"⁵⁰. Пропозиція А. К. Ржепецького була прийнята, і у постанові від 8 липня 1918 р. з'явилося відповідне доповнення.

Що ж до отримання державою прибутків від податків, то їх надходження забезпечувалося не стільки шляхом їх структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існуючих. Податкова база бюджетних надходжень спиралась на правову базу Російської імперії. Податкове законодавство як за Центральної Ради, так і за Гетьманату залишалося у рамках російського фінансового права з незначними змінами.

Наприклад, 19 грудня 1917 р. Центральна Рада підвищує тариф поштово-телеграфних послуг на 100 % та встановлює податок на телефони. Гетьманський уряд збільшив кілька промислових податків (25 травня та 30 серпня 1918 р.), в 1,5 рази підвищив збір з грошових капіталів і у 2–3 рази — ставки гербової оплати (10 вересня). В листопаді 1918 р. черговий раз було підвищено поштово-телеграфний тариф, збільшено акцизні збори на пиво, дріжджі, гільзи, бібулу, нафтові продукти, сірники й тютюн. Започатковано акциз на виноградне вино та чай.

Великі прибутки давали державні монополії. Найбільші з них (понад 1/3 загальної кількості) було отримано від монополії на реалізацію цукру — 355 млн. крб. бруто. Горілчана монополія, встановлена 31 липня 1918 р., лише за кілька місяців (до жовтня) принесла чистого прибутку 87 млн. крб.⁵¹. Принагідне зазначимо, що цукор і горілчані вироби в ті часи були найліквіднішими продуктами українського народного господарства, прибутки від реалізації яких забезпечували головним чином міцність українських грошей у період існування Гетьманату. Акцизні ж збори від опосередкованих податків принесли гетьманській державі 180 млн. крб., з яких 148 млн. крб. надійшло від акцизу на тютюн. Проте, на нашу думку, за умов тривалішого існування української державності реальним поряд із стабілізацією внутрішньої ситуації в країні та відродженням різних галузей народного господарства стало б вдосконалення податкової політики вітчизняних урядів, для чого в Україні були й перспективи, і підстави.

Важливим чинником української фінансової політики став Державний банк. Його створення передбачалося ще в "Декларації Генерального Секретаріату України", що з'явилася 29 вересня 1917 р. 9 грудня 1917р. на засіданні Малої Ради УНР було схвалено відповідний законопроект, де вказувалося: "Киевскую контору Государственного банка" перетворити в Український Державний банк, який має тимчасово керуватися "Уставом Государственного банка". Цей же банк мав взяти на себе тимчасово всі функції Київської контори Українського Державного банку.

Всі місцеві установи "Государственного банка" на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного банку"⁵². 22 грудня 1917 р. Центральна Рада УНР прийняла закон про перетворення "Київської контори Державного банку Російської імперії" в "Український Державний банк" на чолі з М. Кривецьким, якого наприкінці березня 1918 р. змінив В. Ігнатович⁵³.

Щоправда, керуючись тимчасовим статутом російського Держбанку, його київська контора ще не стала (і не могла стати) українським державним банком, а лише виконувала його функції. Згідно з "російським" статутом київська контора Держбанку отримала права й повноваження Центробанку в УНР і могла офіційно виконувати емісію державних кредитних білетів України.

За гетьманування Скоропадського підготовка до відкриття банківського закладу тривала майже три місяці. Український Державний банк було засновано 10 серпня 1918 р. із затвердженням тоді ж його статуту. Його перший пункт чітко визначав мету і завдання банку: "Український Державний банк має на меті полегшу (полегшення. -- // Г.-Н.) грошового обігу, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгівлі і промисловості і сільському господарстві на Україні, а також безпеку грошової системи"⁵⁴. Банк мав відділення і контори у всіх губерніях. Установчий фонд (основний капітал) банку становив 100 млн. крб., запасний - 10 млн. крб.^{55,56}. Свої операції Державний банк офіційно розпочав 2 вересня 1918 р. як емісійний, депозитний банк банків. Він мав право приймати внески і надавати позики квазідержавним та різним комерційним фірмам та банкам.

Іншим важливим фінансовим закладом, що виник під час існування гетьманської держави, став Державний земельний банк, заснований 23 серпня 1918 р. Його основним завданням було сприяти "створенню міцних мілких господарств і співдія підняттю виробничості сільського господарства"⁵⁷. Земельний фонд банку становив 142 тис. дес. вартістю 19 800 тис. крб., а резервний — 50 млн. крб.⁵⁸. Банк мав 8 відділень у всіх губерніях України й 1 вересня розпочав свої операції⁵⁹. Як зазначалося в аналітичному рефераті про діяльність уряду Ф. Лизогуба, "установленням Державного земельного банку Кабінет поклав на широкий шлях державний іпотечний кредит в інтересах підтримки і розвитку нового земельного укладу, встановленого земельним законом"⁶⁰. І хоча Державний земельний банк через політичні обставини не встиг розпочати активну діяльність, створення його, як і Державного банку, мало непересічне значення для фінансової системи незалежної України.

Започатковане Центральною Радою створення національної фінансової системи набуло датшого розвитку за часів гетьманської держави. Крім того, уряд останньої активно нагромаджував капітал всередині країни. Фінансовий фонд держави поповнювався не тільки за рахунок друкування паперових грошей, а й частини виробленої продукції. Як заявив П. П. Скоропадський 15 жовтня 1920 р. швейцарській "Gazette de Lousenne" (№287), Українська Держава наприкінці 1918 р. мала у сховищах 6 400 тис. т (4 млн. пудів) пшениці та 48 тис. т цукру⁶¹, а історик з діаспори І. Нагаєвський вказує, що у державних сховищах наприкінці існування Гетьманату зберігаються 8,16 млн. т збіжжя⁶². За свідченням гетьмана, наприкінці 1918 р. Україна була забезпечена грошовою масою — мала понад 4 млрд. в закордонній ватюті⁶³. Це були офіційні ватютні резерви держави.

В період існування Директорії УНР було продовжено курс на створення грошової системи країни, започаткований фінансовими відомствами попередніх українських урядів. Виділимо закони від 26 червня та 31 липня 1919 р., спрямовані на реформування митних тарифів, які мали зменшити дореволюційні російські, але вони не були втілені в життя внаслідок складного воєнно-політичного становища тогочасної України.

Протягом короткого періоду державності України не було здійснено якихось нових чи оригінальних фінансових започаткувань або комбінацій. Слід вказати лише на основну відмінність засад будівництва народного господарства країни (в тому числі фінансового), обрану в той час різними українськими національними державними інституціями. Якщо провідні діячі УНР пропагували шлях соціалізації, то за Гетьманату в основу господарсько-фінансової розбудови держави було покладено збереження та гарантію права приватної власності. Проте й у тій, і в іншій державній формації України існувати чималі недоліки, уникнути яких за нетривалий термін її державного становлення тодішні керівники країни не спромоглися, а виправити не встигли. Це знайшло відображення і у сфері розбудови вітчизняної грошової системи, адже політика, економіка та фінанси взаємозв'язані у процесі державного будівництва і відповідно впливають одне на одного. Міжособні й міжпартійні чвари, недовідачі та амбітність окремих політичних вождів не дали їм змоги об'єднати націю навколо державницької ідеї, а, зрештою, призвели до її розколу на табори, найстрашнішим і небезпечнішим з яких був табір байдужих та зневірених.

Натомість історія організації вітчизняної грошової системи уявляється нам як перенесення прийнятої тодішнім фінансовим світом форми російського зразка на український ґрунт. Разом з тим, враховуючи соціально-економічні й політичні обставини, в яких опинилася пореволюційна молода українська державність, та нетривалий час її іс-

нування, така організація і початковий розвиток грошової політики України 1917–1918 рр. здаються нам не лише єдино можливими в ті роки, а й логічними. Сподіватися на швидкий прогрес у цій галузі державних справ (при інколи відвертому небажанні деяких фахівців та службовців сприяти йому) було б наївним романтизмом. Американське фінансове господарство тієї доби за умов не зруйнованого соціальними катаклізмами державного та економічного ладу налагодилося, наприклад, лише внаслідок низки послідовних реформ (1863, 1874, 1875, 1882, 1900, 1908 і 1913 рр.) та особливо зміцнило свої позиції після перемоги країн Антанти в першій світовій війні.

Отже, аналіз процесу формування на початку ХХ ст. самостійної грошової одиниці в Україні і організації її фінансової системи є повчальним з погляду сьогодення. Саме тому висвітлення фінансових справ та політики минулих державотворець будь-якої країни не повинно обмежуватися фактичними даними без поєднання з історико-теоретичним описом, як і навпаки. Адже, як слушно зазначав відомий дослідник фінансово-економічної політики США К. Боулдінг, "теорія без фактів може бути пустою, але факти без теорії безглузді"⁶⁴.

¹ Г л о в і н с ь к и й Є. Фінанси У.С.С.Р. // Прані Українського Наукового Інституту — Т. XL.I. — Volume. — Серія економічна. — Кл. 9. — Варшава, 1938. — С. 8.

² Н е н г у Г л а у. Economics for the General Reader. — New York, 1925. — Р. 10–11.

³ Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 11.

⁴ О з е р о в ь І. Х. Основы финансовой науки. — Рига, 1923. — С. 346–347.

⁵ Див.: Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Національна валюта України (1917–1919 рр.). // Укр. іст. журн. — 1994. — №. — С. 27.

⁶ ЦДАВО України, ф. 115, оп. 1, спр. 18, арк. 24–24 зв.

⁷ Вісти з Української Центральної Ради. 1917. № 8. Листопад; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — т. 1. — С. 96–97.

⁸ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — т. 2. — С. 16.

⁹ Нова Рада. — 1917. — 30 верес.

¹⁰ Там же.

¹¹ Літературна Україна. — 1990. — 10 трав.

¹² Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 13.

¹³ Кабачків І. Структура державного бюджету на Україні й у Чехословацькій Республіці. Відбитка з II Наукового збірника Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. — Прага, 1932. — С. 5–6.

¹⁴ Народня воля. — 1917. — 12 груд.

¹⁵ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. Львів, 1927. — С. 108–109.

¹⁶ Д о р о ш е н к о Д. Історія України, 1917–1923. — Ужгород, 1930. — Т. 2. — С. 278–282.

¹⁷ Г л о в і н с ь к и й Є. Назв. праця. — С. 13.

¹⁸ М а р т о с Б. Українська валюта 1917–1920 років // М а р т о с Б., З о з у л ь Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972. — С. 9.

¹⁹ Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв. праця. — С. 29.

²⁰ М а р т о с Б. Назв. праця. — С. 10.

²¹ Вістник Генерального Секретаріату У.Н.Р. — 1918. — № Дорощенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 251–252; Н е м а н о в ь Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–4 февраля 1919 гг.). — Кдєв, 1919. — С. 36.

— Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщині, Підляшє й Посілле (Бересте). — 1918. — №.

²³ К о р о л и ш и н М. Гетьманство — модель Української Національної Держави // Батьківщина (Торонто). — 1992. — Травень–червень. — С. 2.

²⁴ Wolkwitschailich Chtonik. — 1919. — №1. — С. 452.

²⁵ Т и м о ф і ї в М. До наших економічних перспектив // Хліборобська Україна. — Відень, 1920–1921. — Ч. II, III і ГУ. — С. 86.

²⁶ W i t z e w s k y W. Kussiands Handels // Zoll-und Industriepolitik. — Р. 143; Т и м о ф і ї в М. Назв. праця. — С. 71.

²⁷ Там же.

²⁸ Кабачків І. Назв. праця. — С. 17.

²⁹ М а р т о с Б. Назв. праця. — С. 17.

³⁰ Т и м о ф і ї в М. Назв. праця. — С. 86.

³¹ Бухарин Н. Мировое хозяйство и империализм 1915 I. // Б у х а р и н Н.

И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 59.

³² Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв. праця. — С.

³³

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 15, арк. 44–45 зв.

- ⁴ Там же, спр. 35, арк. 13; спр. 32, арк. 42.
- ⁵ Там же, спр. 15, арк. 44 зв.; Frankfurter Zeitung. — 1918. — 19 черв.
- ^{3 6} П е р е п а д я В. Валютный запас УНР: воспоминания о будущем? // Зеркало недели. — 1996. — 23 авг.
- ³⁷ Известия. — 1918. — 21 мая.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 92, арк. 14.
- ³⁹ Социалистическая революция и финансы. Сборник к 3-му Конгрессу Коммунистического Интернационала. — М., 1921. — С. 21.
- ⁴¹ Д м и т р і є н к о М. Ф., Л и с е н к о О. Ю. Назв, праця. - С. 32—33.
- ⁷² М а р т о с Б. Назв, праця. — С. 15.
- ⁴⁶ Скоропадський П. Спогади. — Київ Філадельфія, 1995. - С. 193.
- ⁴ Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й М. Політична економія. Курс популярний. — К., 1994. - С. 126.
- ⁴⁵ Державний Вісник. — 1918. — 16 жовт.
- ⁴⁶ Н е м а н о в ь Л. М. Назв, праця. — С. 45.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 62, арк. 2.
- ¹⁸ Там же, арк. 3.
- ¹⁹ Там же, арк. 4.
- ¹⁰ Там же, арк. 3— Ззв.
- ^{5 1} Г л о в і н с ь к и й Є. Назв, праця. — С. 20.
- ² Народня воля. — 1917. — 12 груд.
- ³ Державні гроші України 1917- 1920 рр. - Клівленд, Огайо, 1974. - С. 175- 176.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Назв, праця. — Т. 2. - С. 274— 275.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 71, арк. 22-24.
- ⁷ Там же, спр. 2, арк. 26 зв.
- ¹⁸ Там же, спр. 71, арк. 22—24; Державний Вісник. — 1918. — 6 верес.
- ³⁹ Державний Вісник. — 1918. — 13 жовт.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 2, арк. 26 зв.
- ^{6 *} Хліборобська Україна. - Кн. III. - 36. VTII. - Відень, 1922- 1923. - С. 182- 184.
- ^{6 2} Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. - С. 151.
- ⁶³ Хліборобська Україна. Кн. III. — С. 182— 184.
- ⁶⁴ K e n n e t h E. B o u l d i n g. Economic Analysis: Microeconomics. 4-th ed. New York, 1966. - Р. 5.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Маловідомі сторінки історії

Ю. П. ЛАВРОВ (Київ)

Початок діяльності Союзу Визволення України

1 серпня 1914 р. почалася світова війна. А вже наступного дня провідні українські партії, що діяли в Австро-Угорщині, створили у Львові Головну Українську Раду, покликану об'єднати зусилля українського народу імперії для захисту своєї країни, її створення було підготовлено ще за два роки до виникнення війни. Під час балканського конфлікту, коли нависла загроза збройної сутички Росії з Австро-Угорщиною, 7 грудня 1912 р. у Львові зібрався з'їзд керівних діячів українських партій Галичини, учасники якого заявили, що "з огляду на добро і будучність українського народу, на випадок оружного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії як найбільшого ворога України" ¹.

З серпня 1914 р. Головна Українська Рада звернулася з маніфестом до українського народу. Засудивши Росію як ініціатора розв'язання війни й "історичного ворога України", заявивши, що її поразка прискорить "годину визволення України", Рада вказувала, що "тільки той нарід має права, що вміє їх здобувати. Тільки той нарід має історію, що вміє її творити рішучими діями. Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утвориш новий період в своїй іс-

торії, знайдеш належне місце в ряді народів Європи. Нехай же сей поклик знайде відгомін в кожному українському серці! Нехай збудить в нашій народі давнє козацьке завзяття! Нехай вся наша суспільність буде не тільки видцем, ає якнайдіяльнішим учасником грядущих подій! Нехай віддасть всі свої матеріальні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий!". Закінчувався маніфест закликом до боротьби за ідеали, які в тодішніх умовах об'єднували українське суспільство: "Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!"

Маніфест підписати: Кость Левицький (голова Ради), Михайло Павлик, Микола Ганкевич (заступники голови), Степан Баран (секретар)². Крім них, до складу Ради входили Микола Батицький, Іван Боберський, Іван Кивенюк, Микола Лагодинський, Теофіл Мелень, Володимир Темницький, Кирило Трильовський, Володимир Старосольський і Лонгін Цегельський, які також підтримали маніфест³.

Одночасно з анатогічною відозвою до українців звернувся Союз українських парламентарних і сеймових послів Буковини, її підписати Микола Василько (президент), Єротеї Пігуляк, Юрій Лисак (заступники президента) й віцемаршатак краю Теофіл Драчинський. Трохи згодом з пастирським посланням до прихожан звернувся й католицький єпископат. Не залишилася осторонь політичних подій й президія Кола Польського, яка в своєму маніфесті висловила сподівання, що в результаті цієї війни буде відновлена єдина польська держава, а її "нарід, котрий стільки перетерпів, верне до своїх всеживих і однакових прав, як живе те постійне почуття справедливості"⁴.

Вже на шостий день війни ГУР об'єднала всі стрілецькі управи в містах і селах Галичини в одну Бойову Управу на чолі з Теодором Рожанковським і Кирилом Трильовським й розгорнула бурхливу діяльність щодо формування добровільних загонів січових стрільців, які разом з австрійською армією мали взяти участь у боях. Протягом короткого часу на заклик Ради до збірних пунктів з'явилося понад 30 тис. сільських юнаків, студентів, робітників, молодих інтелігентів, які висловили намір добровільно йти на фронт. Однак австрійський уряд, посиляючись на недостатню кількість амуніції й зброї, дозволив сформувати лише 10-тисячний український легіон січових стрільців, який після відповідної підготовки був направлений на карпатський фронт⁵.

Саме в ці надзвичайно важкі для Галичини перші дні війни, коли українців всіляко переслідувати шіасті та розлючена поразками на фронті австрійська солдатня, російські політемігранти — колишні активні члени УСДРП, с.-д. "Спілки", НУП, УДРП та група українських есерів вирішили створити у Львові політичну організацію — Союз Визволення України. Через багато років, пояснюючи мотиви його створення, В. Дорошенко писав, що "на Наддніпрянщині українство з вибухом війни зникло з поверхні землі й не могло навіть знаку про себе подати, мусіла в його імені заговорити політична еміграція, яка складалася з членів політичних партій, що діяли на батьківщині. А у Львові були тоді визначні діячі всіх цих партій"⁶.

4 серпня 1914 р. за ініціативою А. Жука й В. Дорошенка в одній з львівських кав'ярень були скликані збори російських політемігрантів львівської колонії. В них взяли участь, крім А. Жука й В. Дорошенка, Михайло Гаврилко (скульптор з Полтавщини), Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Євген Любарський-Письменний, Марко Матієвський та Олекса Назаріїв, які одноставно схватили ідею створення Союзу, обравши його головою Д. Донцова. Створення СВУ було підтримане керівниками ГУР К. Левицьким й М. Васильком, а також митрополитом А. Шептицьким⁷.

Продемонструвавши у такий спосіб самостійницьку визвольну акцію, засновники Союзу в його платформі, відредагованій А. Жуком⁸ і

опублікованій 5 жовтня у "Вістнику СВУ", заявили, що беруть "під теперішню хвилю" на себе представництво національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії, реалізацію яких пов'язують з її розгромом у війні. "Національно-політичною платформою Союзу, — зазначалося далі, — є державна самостійність України. Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однапалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими й релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою"⁹.

Пояснюючи згодом цю досить дивну монархічну орієнтацію засновників Союзу — колишніх соціалістів, В. Дорошенко вказував, що "хоч більшість членів СВУ складалася з членів лівих українських партій, головню колишніх соціал-демократів, проте, вони, зважаючи на те, що ворожі Росії держави та їх союзники й прихильники є, за винятком Туреччини, конституційно-демократичними монархіями, висловилися за конституційну монархію як політичну форму майбутньої Української Держави"¹⁰.

У разі захоплення австрійськими військами частини російської України Союз домагатиметься утворення з усіх українських земель окремого автономного краю в складі Австрії. Одночасно з розбудовою самостійної української держави має бути проведена аграрна реформа на користь селянства, що є основним економічним принципом Союзу.

Найважливішими практичними завданнями Союз вважав: організацію українського суспільства для втілення в життя своїх принципів; запровадження національної громадсько-політичної організації відвоєнованих у Росії й окупованих українських земель; підготовку до скликання українського національного конгресу, який визначить "форму правно-державної організації відібраних від Росії внаслідок війни чи на основі рішення міжнародної конференції українських земель", їх внутрішній політичний устрій, аграрні відносини тощо; захист інтересів українського народу і його національно-державного розвитку перед урядами воюючих держав і на міжнародних конференціях; популяризацію української справи в Європі шляхом публікації спеціальних видань, у пресі тощо¹¹.

Завершувалася платформа виразом впевненості "в остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій і в розбитті Росії, вірять українці і в те, що на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна"¹².

Ідейні та організаційні засади СВУ закладалися ще за кілька років до війни й поступово набували дедалі конкретніших форм. "На протязі трьох років перед вибухом війни, — писав А. Жук у 1917 р., — серед української політичної еміграції, в купі з приїзжими з Росії українськими діячами, велися оживленні дискусії про потребу самостійницької політичної акції російських українців. Робилися різні заходи в сім напрямі"¹³.

Зокрема, особливо помітну роль в історії визвольного руху українського народу відіграли проведені у Львові 4, 5 і 6 березня 1911 р. таємні наради визначних політемігрантів з Східної України А. Жука, В. Степанківського, Л. Юркевича, в роботі яких брали участь також В. Кушнір й В. Липинський. Саме на них вперше було розглянуто питання про необхідність підготовки самостійного виступу українців Росії у разі виникнення австро-російської війни і накреслено шляхи розгортання боротьби за побудову незалежної української держави. Для досягнення цієї мети учасники наради висунули ідею створення широкої демократичної самостійницької організації, яка б могла об'єднати на платформі боротьби за самостійну українську державу якнайширші

верстви українських трудящих, незалежно від їх партійної приналежності та поглядів¹⁴.

Протягом другої половини 1911 й 1912 р. у ході листування між А. Жуком та В. Липинським були остаточно узгоджені ідейні засади такої організації, вироблений її статут. На пропозицію В. Литинського вона отримала назву Союз Визволення України¹⁵.

Безпосереднім наслідком згаданих нарад, дискусій та обговорень стало заснування у Львові з ініціативи А. Жука і під його фактичним керівництвом Українського Інформаційного Комітету, який, складаючись переважно з галичан, встановив і розвинув контакти з розпорошеними по європейських країнах українськими політичними емігрантами та українськими діячами в російській Україні. "Його цілі, — зазначав згодом А. Жук, — мали на оці загальні справи українського руху, а його діяльність спочивала фактично в руках одного з членів президії основаного потім Союзу визволення України"¹⁶.

Хоча Український Інформаційний Комітет не мав суттєвої підтримки з боку австрійського уряду, який здавна робив у Галичині ставку лише на поляків, проте йому вдалося заснувати свої осередки в ряді європейських столиць, зокрема в Празі (І. Бочковський), Парижі (Я. Федорук), Софії (Л. Шишманова-Драгоманова) і Лондоні, де завдяки зусиллям В. Степанківського був створений Український Комітет, який складався з англійців і очолювався Дж. Рафаловичем¹⁷.

Ідеї боротьби за визволення України від російського ярма і побудови самостійної української держави перед світовою війною набули поширення і серед визначних політичних діячів Наддніпрянщини. Зокрема, М. С. Грушевський у щоденниках, вилучених у нього поліцією під час арешту в 1914 р., передбачаючи неминучість австро-російської війни й те, що Австрія може захопити частину російської України, прогнозує майбутній рівень відносин між австрійським урядом і самостійною українською державою, вказував, що "при майбутній війні Австрія повинна мати на увазі, що війна [буде вестись] на українській території, [повинна] обіцяти релігійну й національну свободу, викуп великої власності і дати українцям надію бути головною народністю, кордони [України] визначені по Прип'ять, Дністер і Чорне море..."¹⁸

Значний внесок в обґрунтування самостійницьких ідеологічних концепцій майбутньої української держави у передвоєнний час зробив колишній український соціал-демократ Дмитро Донцов. 1913 р. у Львові на другому всеукраїнському студентському з'їзді він виступив з доповіддю, в якій закликав молодь до праці по створенню самостійної української держави, спираючись на підтримку Австро-Угорщини й Німеччини. Свою концепцію Д. Донцов розвинув у спеціальних працях — "Сучасне політичне положення нації і наші завдання" та "Модерне москвофільство", опублікованих того ж року.

З кінця XVIII ст., включивши Галичину у сферу своїх стратегічних інтересів, російський уряд пильно стежив за тим, що там відбувалося, матеріально підтримуючи "москвофілів" як своїх прибічників. Особливо непокоїв його розвиток українського національного руху, який посилювався після революції 1905—1907 рр. Вважаючи, що українські рухи в Галичині й Наддніпрянщині тісно зв'язані між собою і є т. з. "мазепинством", спрямованим на відторгнення України від Російської держави, царизм, готуючись до війни з Австрією, водночас готувався й до розгрому українського руху в Галичині.

Після захоплення російськими військами Львова (22 серпня) й східних галицьких земель там було створене генерал-губернаторство на чолі із запеклим шовіністом графом Олексієм Бобринським (двоюрідним братом члена Державної Думи Володимира Бобринського, який неодноразово брутально втручався в галицькі справи). Йому допомагало створе-

не за наказом міністра внутрішніх справ тимчасове жандармське управління, яке очолив полковник Мезенцев, що мало виявляти у краї "австрійських шпигунів", "мазепинців".

Виконуючи наказ свого начальства, Мезенцев 30 грудня 1914 р. надіслав у Департамент поліції величезне (близько 25 с.) підсумкове донесення про т. з. "мазепинський" рух у Галичині й на Наддніпрянщині напередодні війни, в якому наводилися справжні факти і вигадки. Як впливає з донесення, у цьому самостійницькому русі, крім представників галицьких партій, брати участь відомі українці з Росії — М. С. Грушевський, Є. Х. Чикаленко, М. В. Лисенко, Л. Жебуньов (Київ), М. Міхновський (Полтава), Д. Луценко (Одеса), А. Кримський (Москва) і О. Лотоцький (Петербург)¹⁹.

Після 1905 р. в середовищі галицьких партій та їх прибічників на Наддніпрянській Україні, за переконанням Мезенцева, остаточно сформувалася ідея "самостійности України", і для її втілення в життя було вирішено скористатися можливим австро-російським конфліктом на Ватиканському півострові і при переході австрійських військ через російський кордон підняти на Півдні Росії заколот, а потім відторгнути Україну і на її території при підтримці центральних європейських держав створити "Українське королівство" під габсбурзьким скіпетром²⁰.

Як бачимо, внаслідок відсутності конкретних фактів жандарми посилаються на дуже нереальні плани "українських заколотників". Однак маємо підстави твердити, що вигадки Мезенцева підтримували представники найвищих урядових кіл.

За безпідставним твердженням Мезенцева, між вказаними вище провідними українськими діячами і австрійським ерцгерцогом Францем-Фердинандом був нібито укладений формальний договір про можливе відторгнення України від Росії. В 1910 р. в курортному місті Конопиште ерцгерцог дав спеціальну аудієнцію об'єднаній делегації українців — Є. Олесницькому й митрополиту А. Шептицькому (з Галичини). Є. Чикаленкові, М. Лисенкові й М. Махновському (з Наддніпрянщини), які начебто обіляли спадкоємцеві престолу розгорнути в Росії пропагандистську діяльність на користь австрійської династії. Про цю подію, за словами Мезенцева, було відомо керівникам усіх галицьких партій²¹.

Наведений факт сам по собі дуже цікавий і багато про що міг би говорити, але в джерелах досі не знайдено жодного його підтвердження. Відмовився визнати факт аудієнції у ерцгерцога й Є. Чикаленко. Коли в 1917 р. С. Єфремов, розбираючи документи київських жандармів, знайшов копію донесення Мезенцева і показав її Чикаленкові, останній заявив, що це вигадка, і згодом у своєму "Щоденнику" писав: "Ніколи я не був на нараді у ерцгерцога Франца-Фердинанда і навіть не снилось мені про це, бо ніколи я його і в вічі не бачив"²².

Незважаючи на таку категоричну заяву Є. Х. Чикаленка, не можемо відкинути або спростувати наведений факт, бо автор "Щоденника" часто чомусь "забував" про надзвичайно важливі події — наради, збори, міжпартійні переговори, в яких брав безпосередню участь, і ми дізнаємося про них з мемуарів інших учасників цих подій або з документів, що збереглися (наради представників ТУП і кадетів напередодні виборів до IV Державної Думи, подробиці засідань Ради ТУП та їх рішення тощо).

Спочатку в Союзі Визволення України було майже 10 українців з Наддніпрянщини²³, а до його керівного виконавчого органу — Президії — входили Д. Донцов (голова), В. Дорошенко, А. Жук та М. Затізняк. Після заснування Союзу його керівники разом з провідними діячами галицьких партій відвідали М. С. Грушевського, який приїхав відпочити на своїй дачі в Криворівні поблизу Косова. Розповівши йому про початок війни та про становище в Галичині, прибулі обговорили з ним перспективи розвитку українського руху в умовах війни²⁴.

Незабаром М. С. Грушевський у Криворівні опинився в надзвичайно скрутних обставинах. З одного боку, йому та його родині (дружині й дочці) після початку війни загрожувала розправа австрійської контррозвідки під приводом ліквідації "московського агента", а насправді як найвизначнішого провідника українського руху, а з другого, — в разі захоплення його швидко наступаючими російськими військами він міг бути знищений як найвидатніший "мазепинець" і "австрійський агент"²⁵.

Крім того, М. С. Грушевському стало відомо, що проти нього, як завідуючого кафедрою університету у Львові, за публікацію в липневому номері "Літературно-наукового вісника" статті "Сараєвська трагедія" австрійською прокуратурою розпочате дисциплінарне розслідування, яке в умовах відступу австрійців з Галичини невідомо чим могло закінчитись²⁶.

Враховавши всі ці обставини, керівництво СВУ звернулося по допомогу до австрійського генерального штабу, і М. С. Грушевський з сім'єю "військовим автом" був вивезений до Угорщини, звідти прибув до Відня і, побоюючись за долю українського руху в Росії, збирався виїхати до Києва. Перед від'їздом М. С. Грушевський, як писав згодом В. Дорошенко, "відбув конференцію з Президією СВУ і обіцяв підтримувати зносини з СВУ. В тій цілі [було] уложено умовні вислови для листовної кореспонденції"²⁷.

З великими труднощами через нейтральні країни в середині листопада М. С. Грушевський добрався до Києва, а вже 27 листопада на квартирі Дм. Дорошенка, розташований на Львівській вулиці (нині — вул. Артема), було скликано Раду ТУП, на якій він виступив з доповіддю про становище українського руху в Галичині. За спогадами Дм. Дорошенка, М. С. Грушевський докладно розповів присутнім про жахливе становище галицьких українців — "русинів", звинувачених австрійцями й поляками у зраді, жорстоке їх переслідування польською місцевою адміністрацією Галичини, масове їх виселення до тирольських і пітерських концтраційних таборів, безжалісні судові процеси над ними.

М. С. Грушевський повідомив членів Ради, що з наступом російських військ у Галичині центром української еміграції став Відень, де діє створена на початку війни Головна Українська Рада, що об'єднала українських послів у парламенті та сеймі і представників усіх українських партій, але австрійський уряд мало з нею рахується, вважаючи, що для нього Галичина вже втрачена назавжди. Під керівництвом цієї ГУР патріотично настроєне населення почало вступати до підрозділів т. з. українських "січових стрільців", однак австрійський уряд обмежив кількість таких військових формувань 2—3 батальйонами.

Розповів М. С. Грушевський київським тупівцям і про те, що в Австрії революційні емігранти Наддніпрянщини створили "Союз визволення України", який поставив своєю метою заснування самостійної української держави. Він був визнаний австрійським і німецьким, а згодом турецьким і болгарським урядами представником майбутньої української держави і воюючою з Росією стороною. За дозволом австрійського й німецького урядів СВУ проводив велику роботу в таборах російських військовополонених, яких на жовтень 1914 р. було близько 130 тис. чол.²⁸

Отже, вже в листопаді 1914 р. ТУП мав досить докладну інформацію, так би мовити, з перших рук про все, що відбувалося на іншому боці австро-російського фронту, і через М. С. Грушевського міг підтримувати зв'язки з українською еміграцією у Відні. Вислухавши й обговоривши повідомлення М. С. Грушевського, Рада ТУП, за словами Дм. Дорошенка, ухвалила "просити діячів "Союза визволення України", як це буде тільки можливо, щоб вони були дуже обережні у своїх виступах від імені цілої України: не знаючи наших обставин, не маючи з

нами контакту, вони могли наробити помилок своїми виступами й заявами від імені усієї України. До такої обережності змушувало нас і те, що, як оповідав М. С. Грушевський, поруч "Союзу визволення України" зав'язалася у Відні група українських "соціалістів-революціонерів", яка просто стояла на послугах австрійського генерального штабу і яка своїми безвідповідальними вчинками могла наробити багато лиха. Від таких людей треба було нам старанно відгородитися"²⁹.

Однак вже наступного дня після згаданого засідання Ради ТУП, 28 листопада 1914 р., М. С. Грушевського заарештували у Києві і згодом вислали вглиб Росії під нагляд поліції. Незважаючи на арешт Грушевського, який підтримував з Президією СВУ безпосередні контакти й розробляв перспективні домовленості про методи подальшого спілкування, київські тупівці й надалі якимось чином отримували інформацію про його діяльність, а взимку 1915 р. навіть одержали від нього запрошення встановити прямі контакти. Ця пропозиція обговорювалася на засіданні Ради ТУП, яке відбулося на квартирі Матушевського. Розповідаючи про нього у "Щоденнику", Є. Х. Чикаленко зауважував, що "тепер (після контрастуну австрійських військ і відступу російської армії з Галичини. — Ю. Л.) мрії цього Союзу не здаватися нам такими фантастичними, як на початку війни *, бо тепер ми певні були, що Германія з Австрією захоплять Україну принаймні по Дніпро, аче вступати в контакт із Союзом ми — тоді ще федералісти -- не вважати можливим, хоч нічого не мати проти того, щоб зав'язати з ним зносини через служащих у нейтральних консульствах"³⁰~~³¹.

Що ж до контактів М. С. Грушевського з СВУ, то вони, з одного боку, на тривалий час перерватися після його арешту, а, з другого, повернувшись після Лютневої революції на Україну і ставши біля керма розбудови української незалежної держави, долаючи величезні труднощі у взаєминах з Тимчасовим урядом, який вважав СВУ монархічною австрійською організацією, Михайло Сергійович, як голова Центральної Ради, вважав за краще не підтримувати з ним ніяких зв'язків. Питання про стосунки з СВУ двічі розглядалися на засіданнях Центральної Ради, рішення якої були опубліковані у "Вістях з Української Центральної Ради" (№24), "Киевской мысли" (№203) і "Новій Раді" (№18). Зокрема, 30(17) серпня 1917 р., очевидно, у відповідь на якийсь запит на засіданні Матої Ради "М. С. Грушевським [була] зроблена заява про те, що Ц. Р. ні в які стосунки з СВУ не вступає, про що ще в травні була прийнята постанова, яка залишилася в силі"³².

Розрив М. С. Грушевським стосунків з СВУ дуже образив його керівників. Так, у 1954 р., на схилі літ, В. Дорошенко, який тривалий час жив на львівській квартирі Грушевських й брав безпосередню участь у їх евакуації з Криворівні в 1914 р., з гіркотою зазначав, що, "ставши Головою Центральної Ради, Грушевський забув свої обіцянки і видко під впливом свого соціалістичного товариства "дунув і плюнув" на Союз як на організацію антисоціалістичну й монархічну. Але не всі на Україні були такої думки про СВУ, як приятелі Грушевського"³³.

Звичайно, можна зрозуміти образу й обурення В. Дорошенка та його товаришів з СВУ, але в умовах перших місяців існування Центральної Ради М. С. Грушевський, як її голова, мав враховувати безліч всіляких обставин й, очевидно, інакше поведетися не міг.

Першою помітною акцією Союзу було видання написаної Д. Донцовим і видрукованої за кошти, добуті К. Левицьким в австрійському міністерстві закордонних справ, демагогічної і, як згодом визнаватися самими членами СВУ, дуже невдалої відозви "До українського народу в Росії"³⁴. Засудивши дії самодержавного уряду, що призвели до розв'язання війни, автор відозви закликав українців Наддніпрянщини, частина якої за планами Австрії й розрахунками членів Союзу мала бути

окупована австро-угорськими військами, не "лякатися австрійського війська! Бо в нім сотки тисяч галицьких українців — наших братів. Бо з ним ідуть українські "Січові стрільці". Се військо допоможе нам вигнати з нашої землі всіх царських чиновників і урядників, що сараною вкрили наш край! Поможє розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя. Поможє нам стати панами на власній землі. Принесе нам свободу і землю!

Воно принесе нам *землю*, бо всі землі — панські, удільні та великих панів-підніжків царя — перейдуть на *вічну власть селянам* у всіх краях, зайнятих Австрією"³⁵.

Закінчувалася відозва не менш демагогічними закликами до українців Росії вітати Австрію, скинути російське ярмо, розбити царську монархію, бо тільки тоді встане вільна Україна, помститися "за сльози жінок і дітей наших! За кров замучених в каторзі і на шибеницях братів наших! За збезчещений край наш, за його кайдани"³⁶.

Натякані розвитком українського руху в Галичині — створенням ГУР, Союзу Визволення України, виданням ними відозв до українського народу, царські власті з остраху нерідко перебільшували вплив вказаних організацій. На підставі вищезитованого донесення жандарма Мезенцева з Галичини Департамент поліції 11 березня 1915 р. видав циркуляр №67376, розісланий усім жандармським управлінням Європейської Росії. В ньому, зокрема, вказується, що з початком війни і створенням у Львові ГУР й СВУ, а також після видання ними відозв до Києва з метою їх розповсюдження була направлена велика група керівних діячів галицьких партій, у тому числі Лонгін Цегельський, В'ячеслав Будзинський, Микола й Левко Ганкевичі, Іван Сіяк, Федір Корольов, Феофіл Мелень, Юліан Бачинський та ін. В Києві їх буцімто приймати в українському клубі "Родина" на Великій Володимирській вулиці, де були присутні керівники київських українців — видавець щоденної газети "Рада" Є. Х. Чикатенко, Леонід Жебуньов, Павло Лавров (Юрій Сірий), декілька студентів й делегати від українських діячів Полтави, Харкова, Катеринослава та Одеси.

На зборах у клубі "Родина", а потім у квартирі Чикаїєнка начебто була заснована українська організація "Союз визволення України". Його найближчим завданням було очолити роботу львівських українських організацій, керівники яких пішли на фронт або виїхали вглиб Австрії, проводити пропаганду серед населення і військ російської України. Діяльність організації розпочаєся з розповсюдження прокламацій "в Південній Росії", надрукованих у Києві"³⁷.

До участі в роботі Головна Рада цього "Союзу визволення України" закликача всі студентські організації українців Петербурга, Москви, Юр'єва, Варшави, Харкова та Одеси, в яких були створені філії київського Союзу під назвою "Комітет Союзу визволення України. Головна Рада студентів". Через студентські організації з київського центру директиви надходили до низових організацій — гуртків, які, в свою чергу, повинні були інформувати центр про свою роботу. Головним завданням Союзу в Росії, писав Департамент поліції, було створення міцної організації своїх відділень і низових груп (гуртків), а потім викликати на Україні в певний час повстання"³⁸.

Далі Департамент поліції застерігав місцеві жандармські управління, що для розповсюдження відозв ГУР і віденського СВУ в Київську губернію виїхав Л. Цегельський, Харківську — Л. Ганкевич, а М. Ганкевич — в Херсонську та Бессарабську губернії. Крім того, кожний з названих пропагандистів прибув у Росію з своїми помічниками, які повинні були не лише розповсюджувати відозви та літературу, а й впливати на місцеве населення і війська, розташовані в Південній Росії, в сприятливому для Австрії дусі"³⁹.

Хоча фантазія авторів циркуляру перевершила всі межі, жандармам не вдалося виявити будь-яких ознак перебування галицьких пропагандистів на російській Україні. Дані про зв'язок СВУ з російською Україною виявилися перебільшеними. Про слабкість таких контактів згодом писав О. Скоропис-Йолтуховський: "Від Батьківщини були ми цілком відрізані. З України до нас за весь час війни приїздив двічі лише один чоловік — д. Г." ⁴⁰. Докладніші відомості про ці поодинокі зв'язки українського громадянства з СВУ в роки війни знаходимо у публікації В. Дорошенка в газеті "Свобода" за 1954 р.

На початку війни більшість політичне свідомого українського громадянства дотримувалася поразеньських настроїв й тому раділа за СВУ, читаючи в російській пресі шалені нападки на нього. На аналогічних позиціях перебувала й значна частина української соціал-демократії, яка навіть виділила для зв'язку з СВУ свого представника — "д. Г." Євгена Голицинського, колишнього члена Закордонного комітету РУП, який після відомого "невідбутого" з'їзду РУП у 1904 р. відійшов від керівної роботи в партії. "Голицинський, — писав В. Дорошенко, — вдома наворотами був у Відні, відбув наради з Президією СВУ, а також був прийнятий графом Тісою в присутності Л. Цегельського. Побував Голицинський і на Балканах (у Болгарії. — *Ю. Л.*). Отже, міг повернутися на Україну, докладно поінформувати земляків про цілі й роботу СВУ. Під час перебування у Відні Голицинський умістив у "Вістнику СВУ" інформаційну статейку⁴¹ про становище на Україні, підписавши її для конспірації "Маруся".

Однак слід зазначити, що поодинокі контакти з СВУ не справили (та й не могли справити) помітного впливу на розвиток українського національного руху, бо для цього на Україні, яка була прифронтовою зоною, не існувало щонайменших умов. Будь-який революційний або національний рух на Україні в період війни жорстоко переслідувався, а справи про його учасників, як правило, розглядали військові трибунали.

Дозволивши існування СВУ в складі Головної Української Ради як її члена з дорадчим голосом, австрійський уряд вважав, за свідченням О. Скорописа-Йолтуховського ⁴², діяльність Союзу несерйозною й утопічною. Знаючи, що СВУ не має матеріальних засобів для існування і з початком війни виявився цілком відрізним від російської України, майже втративши з нею зв'язки, уряд навіть після палких заяв Союзу про готовність боротися з Росією як з ворогом України на боці центральних держав в ім'я майбутньої побудови самостійної української держави лише з великим упередженням мії⁴³ вбачати в ньому рівноправного союзника. Як Австро-Угорщина, так і Німеччина готові були вбачати в членах Союзу людей, яких можна використати "за гроші для звичайної шпигівської чи бунтівничої праці в заплілі московської армії" ⁴³.

Тому, коли М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський після створення СВУ прибули з Англії до Львова і запропонували свої послуги консулові австрійського міністерства закордонних справ Є. Урбасові, що займався українськими справами і якому було доручено виявити серед українців у Австрії осіб, здатних сприяти ослабленню російського наступу, останній одразу запитав, які засоби вони мають для того, щоб негайно викликати на російській Україні революцію⁴⁴.

Коли ж прибулі, сподіваючись, що Австрія відвоює у Росії значну українську територію, заявили, що перш ніж включитися в боротьбу на боці центральних держав вони бажали б знати, яку позицію займе австрійський уряд щодо російської України, тобто які здобутки державного й соціального характеру отримає український народ, більшість якого становить селянство, то зустріти цілковите нерозуміння з боку консула. Лише після тривалих переговорів, згадував О. Скоропис-Йолтуховський, "згодився п. консул, нарешті, з нами цілком, що коли справді царською

і панською землею можна перетягти на бік Австрії українського селянина і жовніра під час війни, то для цього є єдиний певний засіб — царський маніфест", а не демагогічна прокламація нікому в той час невідомого СВУ. Крім того, цей маніфест повинні підписати обидва імператори⁴⁵.

У такий спосіб домовившись через консула Є. Урбаса з міністерством закордонних справ про свою подальшу роботу, Меленевський і Скоропис-Йолтуховський на пропозицію того ж консула взялися за підготовку проекту маніфесту, який після багатьох погоджень і доопрацювань мав бути підписаний і опублікований, аіе він так і не побачив світ. Після переговорів, вступивши за порадою Урбаса до СВУ і отримавши повноваження від голови Союзу Д. Донцова, Меленевський і Скоропис-Йолтуховський виїхали до Відня для редагування й публікації підготовлених ними ще у Львові звернень до народів Європи, а також до урядів нейтральних держав, з якими в минулому Україна була зв'язана.

25 серпня серія цих звернень і заяв після спільного редагування на пленумі СВУ була опублікована і незабаром отримала відгуки у багатьох країнах Європи. Зокрема, в зверненні "До громадської думки Європи" СВУ вказував, що, підштовхнувши людство до небувалої за розмірами війни, Росія, зробивши знаряддям своїх агресивних планів ідею т. з. "панславизму", поневолила самостійну Українську державу, розчавила Польщу, ослабила Туреччину і збирається захопити Дарданелл й Константинополь, зробивши Галичину воротами на цьому загарбницькому шляху. З цією метою вже багато років проводить Росія підривну роботу серед українців Галичини, привертаючи їх на свій бік.

Тому навіть розгром Росії у цій війні не зможе припинити її зазіхань на інші країни Європи і буде лише слабким ударом, після якого вона швидко відродиться й продовжуватиме свою "панславистську" політику. "Лише свободна Україна, — зазначалося даті у відозві, — зв'язана з тридержавним союзом, могла би через свою далеку територію від Карпат аж до Дона і Чорного моря творити забороло для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експанзію царизму та увільнило б слов'янський світ від впливу панславизму"⁴⁶.

Україна завжди боролася проти російського наступу і в своїх визвольних змаганнях змушена була шукати допомоги на Заході, її гетьмани — Богдан Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Мазепа та Орлик з цією метою зверталися до німців та шведів. Навіть за Катерини II українська шляхта змушена була шукати порятунку від "московської тиранії" при пруському дворі.

Українці з російської України, об'єднавшись у "Союз Визволення України", докладуть максимальних зусиль для прискорення поразки Росії і "в сих важких часах, в котрих наша нація по обох боках кордону готується до остаточної боротьби з нашим смертельним ворогом", звертаються з цим закликом до світу за допомогою українській справі. "Ми, — проголошувалося у відозві, — звертаємося з тим глибоким переконанням, що *українська справа* є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму, доки не буде певна своїх культурних надбань, доки на широких степах України не повстане *забороло проти Росії*"⁴⁷.

Колосальні жертви, яких зазнав український народ у боротьбі з Росією протягом кількох століть, дають йому, на думку авторів відозви, право "жадати уваги та розуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незатежності України!"⁴⁸.

У зверненні до болгарського народу СВУ відзначав, що "Російська імперія була і є ворогом усякого поступу, могилою народів. І в теперішній війні перемога Росії значила би перемогу на довгі роки страшної реакції, перемогу дикого абсолютизму над демократією і західноєвропейською

культурою, значила би, що різні слов'янські народи стогнали б і дати в ярмі. Ми, Українці, і ви. Болгари, мусимо рішучо виступити в сей великоважний момент! На нас спадає великий історичний обов'язок здемаскувати брехню московського панславізму! Бо остаточно рішається наша доля — бути чи не бути"⁴⁹.

Закінчувалося звернення побажаннями щастя болгарському народові. "В сей час, — говорилося в ньому, — український нарід пересилає вам не слов'янські, а загальнолюдські, найтепліші братерські почуття"⁵⁰. У відповідь "Болгарський національний союз" надіслав СВУ теплому дружнього листа з висловленням розуміння його боротьби⁵¹.

Вказавши у відозві до румунського народу, що його одноплемінці — бессараби стогнуть у російському ярмі й мріють про своє визволення, СВУ відзначав, що "лише розбите Росії і випирте її до її етнографічних границь старого московського царства кладе раз на все кінець російському імперіалізму й обезпечує сусідів від російської інвазії"⁵². Вказавши, що намагання захистити свої кордони й визволити зрабовану Бессарабщину, безумовно, штовхне Румунію до союзу з Австро-Угорщиною й Німеччиною, спрямованого проти Росії, діячі Союзу висловили сподівання, що це, в свою чергу, приведе до зміцнення Румунії й укладення нею союзницької угоди з незалежною Українською державою для боротьби проти спільного північного ворога⁵³.

З спеціальною відозвою СВУ звернувся і до турецького народу. Вказавши в ній на давні зазіхання Росії на турецькі протоки Босфор та Дарданелли, а також на Константинополь, діячі Союзу закликали Туреччину спільно добиватися розгрому Росії й відтіснення її до етнографічних кордонів Московського князівства. Вільна Україна, яка повстане після цього, за переконанням складачів відозви, буде завжди в мирі з Отманською імперією й турецьким народом⁵⁴.

Через багато років, повертаючись до цих відозв і оцінюючи висловлені в них думки й положення, один з їх авторів — О. Скоропис-Йолтуховський писав, що їх слід вважати "першим державним виступом самочинного представництва російських українців в імені суверенного Українського Народу в XX столітті"⁵⁵.

Випустивши ці відозви у вигляді прокламацій, а також передавши їх для публікації в пресі центральних держав, діячі Союзу, вважаючи себе повноважними представниками майбутньої, але поки що не існуючої української держави, намагалися вручити звернення послам нейтральних держав у Відні. Однак останні, очевидно, ставлячись упереджено до керівників Союзу як представників України, не поспішали приймати від них відозви.

Разом з тим австрійський уряд схвально поставився до перших кроків членів Союзу, яким вдалося переконати його в доцільності співпраці з СВУ. Доповідаючи урядові про мобілізацію на боці Австрії українських сил для боротьби проти Росії, чиновник австрійського міністерства закордонних справ Є. Урбас 1 вересня 1914 р. із задоволенням зазначав, що "серед українців російської державної приналежності, які під сучасну пору знаходяться поза Росією і яких, з огляду на їхні широкі зв'язки в Україні, можна вважати за представників політичних кіл цієї російської державної території, утворився "Союз визволення України". Провідники цього Союзу заявили мені спонтанну рішучість при вступі наших армій в Україну викликати повстання їхніх земляків проти Росії за нашими прапорами при передумові, що ми принесемо українському селянству (85 % населення) очікувану нетерпляче аграрну реформу або що принаймні не будемо робити перешкод при самостійному проведенні цього діла... Напевно, — передбачливо зауважував Є. Урбас, — можна буде знайти такий спосіб переведення, що жадною мірою не суперечив би нашим правним поглядам., а також виминав враативість польських

великих землевласників. План такого компромісу дозволу собі подати незабаром..."⁵⁶.

Однак, побоюючись, що здійснення плану СВУ щодо земель російської України, які будуть окуповані австрійською армією, може мати негативні наслідки, міністерство закордонних справ зажадало від Союзу роз'яснень. У відповідь 12 вересня 1914 р. Президія СВУ надіслала міністерству спеціальний меморандум, в якому чітко пояснювалася суть згаданого Урбасом "компромісу". "При особливому становищі, що панує в Україні, — зазначалося в ньому, — вивласнення лятифундій не означало б перевороту, а радше істотно причинилося б до оспокоєння революційного шумування... Для великих землешіасників признається відповідне відшкодування"⁵⁷.

Заспокоївши у такий спосіб австрійський уряд, який перш за все дбав про майбутню долю великих польських землеатасників на Правобережній Україні, СВУ у своїх відозвах до українців прикордонних російських губерній продовжував закликати селян не боятися австрійської армії, яка принесе їм "землю, бо весь державний, цісарський і вірноцарський панський ґрунт та земля на просторі, зайнятому Австро-Угорщиною, перейде навіки у власність селян"⁵⁸.

Проте такий план розв'язання аграрного питання налякав великих польських землевласників, і їх страх за своє майбутнє посилювався в міру розвитку воєнних дій (відступ російської армії з Галичини). Вже наприкінці лютого 1916 р. австрійський консул у Монтре (Швейцарія) доносив урядові, що серед поляків, які з наступом російської армії повтікали з Галичини, почати поширюватися відомості, що "рутенські агітатори (йдеться про агітаторів віденського СВУ. — Ю. Л.) роздають серед українських полонених анархістські публікації з дозволу наших мілітарних установ. Що це означає для майже виключно польських дідичів на Україні, є ясным. Одночасно треба побоюватися, що пожежу трудно буде зльокалізувати — у Східній Галичині і в Угорщині живуть рутенці, щоб не говорити про тих, які евент. мали б бути прилучені до монархії (українці прифронтових російських губерній. — Ю. Л.)"⁵⁹.

Розробивши детальний план захоплення австрійською армією частини російської України і навіть принципи проведення земельної реформи на окупованих територіях, СВУ змушений був тікати з Галичини під натиском російської армії. У Відні СВУ орендував другий поверх будинку по Позефштедтер штрассе, №9. Тут же розміщувалися Президія СВУ, редакції різних його видань, адміністрація та експедиція.

Перебравшись до Відня і отримавши від міністерства закордонних справ через голову українського парламентського клубу К. Левицького 100 тис. австрійських крон "без точного означення на письмі на яких умовах" для розгортання своєї діяльності⁶⁰, Союз невдовзі відкрив представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн, у тому числі: два в Швейцарії — В. Степанківського (в Лозанні) і Є. Бачинського (в Женеві), два — в Стокгольмі (В. Степанківського й М. Залізняка), по одному в Берліні (Д. Донцов), Відні (Бардах), Лондоні (Дж. Рафалович), Софії (Л. Ганкевич) і Константинополі (М. Меленевський), започаткував видання у Відні "Вістника СВУ", редагування й коректуру якого здійснював проф. М. Возняк, німецькомовного "Ukrainische Nachrichten", фаховим редактором якого був колишній член УСДРП Микола Троцький. Перекладав тексти на німецьку мову секретар Президії СВУ, колишній член демократично-радикальної партії В. Козловський, а технічне редагування здійснював спочатку проф. В. Біберович, а потім — проф. О. Бачинський.

Згодом розпочалося видання в Лозанні (Швейцарія) франкомовного бюлетеня "L'Ukraine", куратором якого був В. Степанківський, а також серії агітаційно-пропагандистських брошур, в тому числі "Русь-Україна

й Московщина" Л. Цегельського, "Як жив український народ" М. Грушевського, "Прості слова" Л. Мартова, "Боротьба проти царату" А. Парвуса (Гельфанда) та ін. Представницькі бюро (крім лондонського) і видання Союзу — журнаш, брошури, прокламації тощо фінансувалися австрійським та німецьким урядами.

Після переведення Союзу до Відня до нього приєдналися вже згадані В. Козловський та М. Троцький, які проживати там, Іп. Бочковський з Праги, Ол. Семенів з Рима, Є. Бачинський і П. Бензя з Женеви та емігранти з Східної України. Крім того, офіційно не вступаючи до СВУ, його співробітниками стало багато українців-галичан, які змушені були під тиском російської армії переїхати вглиб Австро-Угорщини. Серед них — добре відомі в Гатчині політичні й культурні діячі: буковинський соціат-демократ Йосип Безпатко, Левко і Микола Ганкевичі, політики й журналісти В'ячеслав Будзиновський і Ярослав Веселовський, колишній редактор "Діла" літературознавець Михайло Возняк, економіст і суспільствознавець Тит Войнаровський, д-р Володимир Гнатюк, д-р Остап Грицай, адвокат д-р Роман Домбчевський, поети й письменники Василь Стефаник, Петро Карманський, Василь Пачовський, Богдан Легкий, журналісти Михайло Лозинський і Йосип Назарук, посли Володимир Бачинський, Євген Левицький, Лонгін Цегельський, Михайло Новаковський і Роман Перфецький, проф. Іван Пулюй, історики професори Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Степан Томашівський і Іван Крип'якевич, етнограф Зенон Кузеля, географ проф. Степан Рудницький, соціолог проф. Володимир Старосольський, мовознавці Роман Смаль-Стоцький та Василь Сімович, Андрій і Микола Чайковські та ін.⁶²

Зміцнивши свої позиції, президія Союзу у вересні 1914 р. скликала у Відні перший пленум з метою перебудови всієї організації й переобрання її голови. Однак на ньому між членами колишньої президії виникли досить гострі суперечки. Голова СВУ Д. Донцов різко виступив проти свого переобрання й зажадав, щоб про отримані від австрійського й німецького урядів кошти систематично докладно звітували. Але вимоги Д. Донцова були одностайно відхилені, й тоді він листом від 21 вересня 1914 р. повідомив президію про вихід із Союзу⁶³. Це, однак, не завадило йому працювати протягом всієї війни на користь центральних держав як у Відні, так і в Берліні та Швейцарії. Головою СВУ було обрано Миколу Залізняка⁶⁴.

Прихід його до кершництва СВУ спричинив значні зміни в діяльності Союзу. Схильність М. Залізняка до диктаторських методів керівництва, різкість і нетерпимість у стосунках з іншими членами організації, перехід до змовницьких, терористичних і нерідко авантюристичних методів боротьби невдовзі викликали обурення як серед членів президії, так і багатьох галичан, які співпрацювали з ним, і загрожувати відходом багатьох його прихильників, поставивши тим самим всю організацію на грань розвалу. Але про це розповімо трохи згодом. Тут же відзначимо, що, вступивши до Союзу з перших днів його існування як представник закордонного комітету партії українських есерів, якої на той час, по суті, ще не існувало, і відразу запропонувавши свої послуги австрійському генеральному штабові та шефові його т. з. інформаційного відділу полковникові Граниловичу, що безпосередньо керував військовою розвідкою, М. Залізник незабаром останнім був завербований як агент.

Саме в цей час у Відні перебував по дорозі до Києва М. С. Грушевський, і М. Залізник систематично інформував його про свої "зносини" з австрійським урядом. "Він, — писав згодом М. Залізник, — не висказуючи ні свого одобрения моїй політичній діяльності ані не осуджуючи її, все ж уважав за можливе для себе давати мені деякі поради (наприклад, в справі того, як на випадок часткової окупації

українських земель Австро-Угорщиною треба би було перед австро-угорським урядом освітлювати земельну справу)"⁶⁵.

Скориставшись протекцією перед австрійським урядом з боку голови українського парламентського клубу у Відні К. Левицького та посла від Буковини в австрійському парламенті М. Василька, Залізняк під обіцянки активних дій проти Росії одержав 250 тис. австрійських крон. Трохи згодом з допомогою того ж М. Василька, який дотримувався пронімецької політичної орієнтації, знайшовши шлях до німецького представництва у Відні, що досить прохолодно ставилося до СВУ, Залізняк отримав ще 200 тис. австрійських крон на придбання револьверів начебто для підпільних бойових структур на російській Україні⁶⁶. Як згодом свідчив О. Скоропис-Йолтуховський, придбану зброю закордонна група українських есерів, що складалася з М. Залізняка та Ф. Корольова, кудись транспортувала разом з своїми прокламаціями⁶⁷.

Ставши головою СВУ, М. Залізняк значно активізував діяльність, спрямовану на посилення зв'язків керованої ним організації з австрійськими генштабом і розвідкою, що викликато обурення інших членів як президії, так і Союзу, бо, встановивши регулярні контакти з міністерством закордонних справ як союзники центральних держав і "представники" українського народу в Росії й майбутньої Української держави, вони вважали для себе неможливим мати прямі контакти з вказаними австрійськими мілітарними організаціями. Коли ж дехто з членів президії чи Союзу протестував проти методів роботи й доручень, виконання яких вимагав від них Залізняк, останній поводився як диктатор, а М. Меленевському за непокору навіть погрожував тюремним ув'язненням і розстрілом⁶⁸. Проте подальша історія Союзу, навіть тоді, коли в ньому вже не було Залізняка, свідчить про досить тісні зв'язки СВУ як з австрійським генштабом, так і з його розвідкою.

Незважаючи на загострення внутрішніх незгод, гризні й доносів, Союз поступово розширював свою діяльність в різних напрямках і в різних країнах. Зокрема, перебравшись з Львова до Відня, СВУ продовжував працювати в Галичині й Буковині, де ним були залишені підпільні структури із завданням всіляко перешкоджати просуванню російської армії в Західну Галичину, збирати розвідувальну інформацію про плани російського військового командування, роботу цивільної адміністрації, а також готувати терористичні акти проти вищих чиновників російської адміністрації в Галичині, в першу чергу проти галицького намісника графа О. Бобринського й запеклого русофіла Дудикевича. Керівництво цими підпільними осередками здійснював М. Залізняк з допомогою Д. Донцова, В. Дорошенка та колишнього редактора львівської газети "Нове слово" Миколи Курцеби⁶⁹.

Як встановила жандармська контррозвідка Мезенцева, члени підпільних груп Залізняка найчастіше збиратися спочатку в приміщенні страхового товариства "Дністер", а згодом у приміщеннях при уніатському соборі св. Юра, головним чином в квартирі митрофорного протоієрея депутата Войнаровського, священника д-ра Гарнілевича і в паіаці митрополита графа А. Шептицького — в кімнаті його управителя монаха-базиліанця Йосипа Грошкого⁷⁰.

Звичайно, існували й інші підпільні явки членів цих груп, про які жандарми дізналися тільки через деякий час. Зокрема, 5 листопада 1914 р. на квартирі по вул. Городській, №3, в приміщенні колишнього українського банку, відбулася конспіративна нарада підпільників СВУ, в якій взяли участь М. Залізняк, Іван Сіяк, скульптор М. Гаврилко й слюсар Михайло Стефановський⁷¹. А через два дні — 7 листопада — до Львова прибув Д. Донцов і того ж дня на квартирі Войнаровського (площа Св. Юра, №5) відбулася його зустріч з М. Залізником, М. Курцебою й Стафіняком, під час якої, доносив жандармський агент, Заліз-

няк заявив, що, за його даними, Курцеба й В. Дорошенко погано керують підготовкою підпільної групи "до важливих справ", бо працюють без певного плану й дуже необережно⁷².

Інструктуючи членів групи Курцеби-Дорошенка, Залізник категорично вимагав, щоб вони обов'язково (з конспіративних міркувань) влаштовуватися на роботу на підприємства економіки чи в торговельні заклади й з цією метою звернулися до професора учительської семінарії Тарасевича й банківського чиновника Скрентовича, проводили таємні наради з участю не всіх членів груп, а лише їх керівників і тих підпільників, які братимуть участь у терористичних актах. Крім того, на його думку, підпільні наради вдень повинні проводитися на конспіративних квартирах, а увечері — в кафетеріях, де буває багато людей, наприклад, у "Віденській кав'ярні"⁷³.

Завершуючи інструктаж, Залізник поставив перед керівництвом підпільної групи завдання знайти в оточенні Бобринського людину, яка була б обізнана з станом справ у губернаторстві і регулярно інформувала керівництво Союзу у Відні про плани й дії російської адміністрації Галичини. На це Донцов заявив, що така людина є — це один з приятелів Дорошенка і тому дану справу слід доручити останньому. Того ж вечора Донцов і Стафшак у "Віденській кав'ярні" провели нараду з проф. Тарасевичем і чиновником Скрентовичем⁷⁴.

Нарада членів іншої групи СВУ відбулася 23 листопада 1914 р. в передмісті Львова — Клепарові, в будинку колишньої української читальні "Просвіти". Від місцевих гадпільників у ній взяв участь Іван Лабинський, а від львів'ян — націонал-демократ М. Стефановський, соціаліст М. Курцеба, одна молода жінка і кілька юнаків. Обговоривши становище в краї після його захоплення російськими військами, як повідомляв таємний жандармський агент, було вирішено розпочати боротьбу з "кривавим царизмом" у тилах російської армії, всіляко перешкоджати її просуванню в Західну Галичину. "Між іншим, — писав цей же агент, — було вирішено взривати залізничні й інші мости в Галичині і взагалі знищувати й руйнувати шляхи, а потім викликати заколот в російських військах"⁷⁵.

(Далі буде)

⁷² Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. - Львів, 1927. - Ч. 2. - С. 721.

⁷³ - Вістник Союзу Визволення України (далі - Вістник СВУ). - 27 жовтня 1914 р. - №2. - С. 8.

⁷⁴ Левицький Кость. Назв. праця. - С. 722.

⁷⁵ Там же. - С. 723.

⁷⁶ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 365, оп. 2, 1914 р., спр. 117, арк. 28.

⁷⁷ Дорошенко Вол. Союз визволення України // Свобода. — 5 серпня 1954 р. - №49.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Вістник СВУ. - 5 жовтня 1914 р. - №1. - С. 1.

⁸¹ Дорошенко Вол. Назв. праця.

⁸² Вістник СВУ. - №1. - С. 1.

⁸³ Там же. - С. 2.

⁸⁴ Жук А. Союз визволення України // Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 р. - Відень, 1917. — С. 366.

⁸⁵ Укр. іст. журн. - 1996. - №6. — С. 81-83.

⁸⁶ Там же. - С. 87-88.

⁸⁷ Жук А. Назв. праця. - С. 367.

⁸⁸ Укр. іст. журн. - 1996. - №6. — С. 86.

⁸⁹ Український археографічний збірник. — К., 1926. Т. I. — С. 317.

⁹⁰ ЦДІА України, ф. 365, оп. 2, спр. 117, арк. 21.

⁹¹ Там же.

⁹² Там же.

⁹³ Чикаленко Євген. Щоденник. — Львів, 1931. — С. 475.

- ²³ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Мої "злочини" // Хліборобська Україна. — Відень, 1920— 1921. — Збірники II, III, IV. — С. 191.
- ²⁴ ЦДІА України, ф. 365, оп. 2, спр. 117, арк. 25.
- ²⁵ Дорошенко Вол. Назв, праця // Свобода. — 6 серпня 1954 р. — №50.
- ²⁶ Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє минуле (1914— 1918). — Львів, 1923. — Ч. I. — С. 11.
- ²⁷ Дорошенко Вол. Назв, праця // Свобода. — 6 серпня 1954 р. — №50.
- ²⁸ Дорошенко Дм. Назв, праця. — С. 27— 29.
- ²⁹ Там же. — С. 29.
- * На початку війни, дізнавшись про створення СВУ і про його звернення до українського народу, київські тупівці поставилися до нього негативно. "Я, — писав згодом Є. Х. Чикаленко, — навіть з обуренням говорив: "Оті жовтороті хлопчачи, сидячи собі в безпечному місці, розводять нездійсненні фантазії, а нас через них можуть перевішати або принаймні позасилати кудись!" (Чикаленко Євген. Щоденник. — С. 475).
- ³¹ Чикаленко Євген. Щоденник. — С. 470.
- ³³ 1917 год на Киевщине. Хроника. — К., 1928. — С. 216.
- ³³ Дорошенко В. ол. Назв, праця // Свобода. — 6 серпня 1954 р. — №50.
- ³⁴ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 202.
- ³⁵ Вістник СВУ. — №. — С. 8.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ В переглянутих нами фондах губернських жандармських управлінь і охоронних відділень жодної з вказаних прокламацій не виявлено.
- ³⁸ ЦДІА України, ф. 386, оп. I сч, спр. 2284, арк. 4.
- ³⁹ Там же, арк. 4 зв.
- ⁴⁰ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 218.
- ⁴¹ Дорошенко В. ол. Назв, праця // Свобода. — 6 серпня 1954 р. — №50.
- ⁴² Скоропис - Йолтуховський Олександр, Назв, праця. — С. 201.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. — С. 203.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Вістник СВУ. — №. — С. 2.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 4— 5.
- ⁵⁰ Там же. — С. 5.
- ⁵¹ Там же. — С. 7.
- ⁵² Там же. — С. 5.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. — С. 8-9.
- ⁵⁵ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 204.
- ⁵⁶ Роздольський Роман. До історії "Союзу визволення України" // Український самостійник. — 1969. — №37. — С. 35.
- ⁵⁷ Там же. — С. 35- 36.
- ⁵⁸ Там же. — С. 36.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 205.
- ⁶¹ Роздольський Роман. Назв, праця. — С. 37.
- ⁶² Дорошенко Вол. Назв, праця // Свобода. — 6 серпня 1954 р. — №50; Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. I. — С. 309.
- ⁶³ Боротьба (Женева). — 1915. — № 2. — С. 4.
- ⁶⁴ Роздольський Роман, Назв, праця. — С. 35; Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 204— 205.
- ⁶⁵ Залізник Микола. Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовсь кому II Берестейський мир. Спомини та матеріали. — Львів—Київ, 1928. — С. 62—63.
- ⁶⁶ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. — 1969. — №39. — С. 42.
- ⁶⁷ Скоропис - Йолтуховський Олександр. Назв, праця. — С. 202.
- ⁶⁸ Роздольський Роман. Назв, праця // Український самостійник. — 1969. — №40. — С. 32.
- ⁶⁹ ЦДІА України, ф. 365, оп. 2, спр. 10, арк. 172- 181; спр. 110, арк. 2—7; спр. 117, арк. 25— 26; спр. 120, арк. 1 та ін.
- ⁷⁰ Там же, спр. 10, арк. 180.
- ⁷¹ Там же, спр. ПО, арк. 2.
- ⁷² Там же, арк. 4.
- ⁷³ Там же, арк. 5.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Там же, арк. 7.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

А. Г. БУЛЬВІНСЬКИЙ (Київ)

Конотопська битва 1659 р.*

Жодний документ, крім Величка, не повідомляє про напад Виговського вранці 28 червня на табір царських військ під Конотопом. Лише у вже згадуваному листі і. Безпатога царю досить нечітко говориться про якийсь "під'їзд", який ніби Виговський посилав під Конотоп 28 червня: "28 червня Іван Виговський під ваше великого государя військо під'їзд свій посилає, і ми, великий государ цар, обернулись з боярами проти того під'їзду під'їзд свій військовий послати, з яким військо Виговського і з татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка..."⁵⁹. Проте з контексту листа ніяк не випливає, що виговці з боєм відступали з-під Конотопа до переправи, як про це пише Величко, оскільки там говориться, що війська Виговського зійшлися з російськими лише під Соснівкою. "Під'їзд" же, про який згадує Безпатий, слід трактувати як розвідувальний загін, посланий союзниками на розвідку перед майбутньою битвою.

О. М. Лазаревський, проаналізувавши в свій час свідчення Величка щодо Конотопської битви, приходять до висновку, що літописець "не будучи ознайомлений з місцевістю, описує битву, як здається, більше по припущенням, ніж по якимось відомостям"⁶⁰. Проте авторитет Величка був настільки великим, що навіть такий відомий російський історик, як С. М. Соловйов кладе його повідомлення в основу свого опису Конотопської битви⁶¹.

Відомий український історик М. І. Костомаров, послуговуючись недостовірними даними С. Величка і польського хроніста В. І. Коховського, дає свою інтерпретацію Соснівської битви. За Костомаровим, Виговський також вирішив заманити росіян у пастку. Розташувавши своє козацьке військо під командуванням С. Гуляницького, брата обложеного в Конотопі Г. Гуляницького, на широкому лузі в закритому місці, на лівому березі соснівської переправи, гетьман мав намір, взявши з собою невеликий загін козаків і Нурадин-султана, переправитися на правий берег Куколки, щоб вдарити в тил царським військам, які обложили Конотоп, і під першим же ударом у відповідь побігти, заманюючи росіян за Куколку. Хана з ордою він відправив у засідку на урочище Пустої Торговиці із завданням ударити в тил вже заманеному неприятелю. Опис нападу загону Виговського на російський табір під Конотопом Костомаров дає за Величком, відносячи, проте, всі події включно з допитом полонених козаків Пожарським, описані літописцем, на 27 червня. Костомаров вважав, що лише переважаючи ніч, Пожарський вранці 28 червня, не слухаючи відмовлянь Трубецького, переправився з своєю кіннотою через Куколку.

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн., 1998. № 3.

Сама битва, за Костомаровим, виглядає таким чином. Перейшовши через Куколку, росіяни ставлять батареї, шикуються в бойовий порядок, Виговський не заважає їм. В цей час 5 тис. козаків під командуванням С. Гуляницького риють рів у напрямку до широкого мосту, по якому пройшло московське військо. Вони підходять близько до позицій росіян і можуть вже бути ними помічені. Виговський робить напад на царське військо, але після перших же пострілів у відповідь починає тікати. Пожарський кидається за ним. Виговський відступає все далі. Тоді все московське військо, знявшись із своїх позицій, починає завзято переслідувати козаків, все далі відходячи від мосту.

Таким чином козаки, які копати рів, опиняються в тилу московського війська. Кинувшись на міст, вони руйнують його і уламками загачують мілководну річку. Вода з русла починає розливатися по луках. Це явище підказує Гуляницькому думку не тільки перегородити росіянам зворотний шлях через Куколку, але й затруднити їм хід через луку. За його наказом козаки розсіюються по болоту: одні косять траву і комиші, інші рубають тальник, лозу і кидають у воду. За декілька хвилин річка загачена і вода розливається в усі боки.

Побачивши позад себе козаків, росіяни припиняють гонитву за Виговським і повертають назад. Козаки кидаються услід за відступаючим Пожарським. В цей час з гатасом і свистом на ліве крило московського війська натіває орда з ханом. Виговський з козаками і найманцями наступає з правого боку. Росіяни, стиснуті з боків, подаються назад, але там вода, роатившись по луці, перетворюється в болото, гармати і коні грузнуть⁶². Козакам і татарам залишається лише довершити розгром.

У розповіді Костомарова переплетені достовірні і недостовірні дані, які разом створюють оригінальну, але, на жаль, не дуже відповідну дійсності картину битви під Соснівкою.

У тих небагатьох авторів, котрі пробували описувати хід Конотопської битви після її "реконструкції" Костомаровим в його праці "Гетьманство Виговського" (1861 р.), виразно відчувається вплив костомарівської версії. За Костомаровим слідує інший український історик XIX ст. І. Левицький⁶³, автор офіційного російського видання "Русская военная сила"⁶⁴, а також сучасні дослідники: російський — В. В. Каргалов⁶⁵ та українські — Ю. А. Мицик, О. М. Апанович, І. Бутич⁶⁶.

Після Костомарова лише один автор, вже цитований О. М. Лазаревський, в другому томі "Описання старої Малоросії" (1893 р.) зробив самостійне, основане на документах, дослідження Соснівської битви і обґрунтовано розкритикував версію битви, подану Костомаровим, як таку, що базується на недостовірних джерелах⁶⁷. Близький до дійсності опис битви дає автор XVIII ст. О. І. Рігельман⁶⁸, а також офіційний російський історик першої половини XIX ст. В. Берх⁶⁹.

Заплутану і малодостовірну картину Соснівської битви знаходимо в другому томі "Історії Малоросії" (1842 р.) М. Маркевича і в "Історії польського народу" (1866 р.) польського автора Г. Шмітта. Проте найменш відповідну дійсності картину головної битви українсько-московської війни 1658—1659 рр. подає в своїй дисертації 1963 р. сучасний український історик Л. В. Олійник. Він пише, що 28 червня Виговський вдарив прямо на Конотоп. Трубецькой наказав усім військам відступити до обозу, розташованого біля Попівки. Після того як 30 червня виговці, безперервно атакуючи обоз, почали загрожувати царським військам оточенням, Трубецькой віддає наказ відступати до Сейму. При цьому, на думку Олійника, російське командування припустилося серйозної помилки, оскільки Трубецькой, Ромодановський і Безпалий пішли на пшнічний схід від Конотопа, а Пожарський — на північ, що і використали виговці. Коли Пожарський вийшов до Сейму, то там з засідки на нього наскочили козаки і татари. Причому, подаючи опис

битви за Самовидцем, Олійник поправляє останнього, замінивши Соснівку на Сейм, де, на його думку, і відбулася ця битва⁷⁰.

Описуючи битву під Конотопом, Л. В. Олійник припустився прийнятні трьох грубих помилок. По-перше, в його розповіді порушена хронологічна послідовність подій. Цитуючи документи, де хронологія викладена вірно⁷¹, і замовчуючи з якихось причин окремі місця, він перекручує події так, що виходить, ніби спочатку Виговський завдає удару по Конотопу, примушуючи царські війська відступати до московського кордону, і лише під час цього відступу розбиває загін Пожарського, в той час як в дійсності все було навпаки: спочатку Виговський розбиває Пожарського під Соснівкою, а тоді змушує Трубецького відступити до кордону. По-друге, він бездоказово і всупереч фактам говорить, що росіяни відступати з-під Конотопа по двох напрямках, двома окремими загонами, в той час як документи однозначно стверджують, що російські війська відступати всі разом і в одному напрямку. По-третє, щоб якось пояснити, чому, згідно з його версією, Виговський розбиває Пожарського не під Соснівкою, як говорять джерела, а на Сеймі, Олійник відповідно до своєї концепції поправляє Самовидця, замінивши в його розповіді Соснівку (Куколку) на Сейм. Оскільки версія Конотопської битви Л. В. Олійника не підтверджується відомими джерелами, а посилання на нові він не робить, то її наукова цінність викликає великий сумнів.

Як згадувалось раніше, битві з Трубецьким Виговський надавав принципового значення, тому після одержаної перемоги, за свідченням донців, Виговський, прийшовши з того бою, ввечері стріляв з гармат, "а посланцям Трубецького казав: "...Государевих людей побив не він гетьман, побила їх воля Божа, так як писано: "Не хватися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю"⁷².

Одним з малорозроблених питань Конотопської битви є питання про втрати в ній союзників. Конкретні цифри в дореволюційній історіографії називали лише два автори XVIII ст. — О. І. Рігельман і А. І. Манкієв⁷³. Обидва оцінювали спільні втрати союзників в 10 тис. чол. Сучасний український історик Ю. А. Мицик дає такі цифри втрат союзників у Конотопській битві: 4 тис. козаків Виговського й 6 тис. татар⁷⁴. Ця ж цифра наводиться й німецькомовним "летючим листком" на основі повідомлень з Варшави 7 і 8 липня 1659 р.⁷⁵

Даних про втрати росіян в Конотопській битві набагато більше, проте вони досить різняться між собою, як і дані про кількість царських військ, які брали участь в битві. Звернемося до козацьких літописців. Самовидець: "...Де за один час болей ніж на двадцять тисяч аібо тридцять люду його царської величності полягло"⁷⁶; С. Величко: "... Зараз же зусібіч розгромили їх до решти"⁷⁷; Ф. Софонович: "... Де барзо много Москви побили, і в неволю людей значних побрати татарове"⁷⁸; Г. Грабянка: "...Жодного не маючи від своїх посилку, мусили у уход з вождем єдиним всі пасти"⁷⁹. Те, що практично всі царські війська, які були послані під Соснівку, там і загинули, підтверджує також в своєму листі в Москву й І. Безпалий: "...І ті неприятелі безвісно під'їзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, маю насилу хто втік... І на тому, государ, бою при кн. С. П. Львову і кн. С. Р. Пожарському всіх смертно побито, насилу, государ, через війська Виговського і татарські декілька десятків чоловік пробились в військо до табору"⁸⁰. Польські джерела свідчать, що росіяни втратили 40—50 тис. чоловік⁸¹, Наїма також пише: "Хорообрі воїни гнались за переможеними, били їх і брати в полон, так що з 50 тис. чоловік ні одна душа не могла врятуватись, щоб сповістити царя про біду, що трапилась з ним"⁸². Шведський дипломат, посланець Карла X, секретар Адріан Мюллер, який в ті дні перебував у Москві, записує в свій

щоденник вісті, принесені його доповідачами про те, що кн. Трубецької, зазнавши поразки, втратив більше 50 тис. чол.⁸³. Цю цифру називає і сам Виговський у своєму листі до жителів м. Гадяча про здачу⁸⁴. Проте цифру в 50 тис. втрат царських військ в джерелах союзників, мабуть, потрібно вважати все ж завищеною з кон'юктурних міркувань — через бажання підняти статус своєї перемоги. Відомості ж шведського дипломата в Москві ґрунтуються лише на чутках, які завжди перебільшують масштаби дійсних втрат. Хоча цю кількість вбитих називає й Ю. А. Мицик. Більш прийнятною видається цифра в 30 тис., яку називає Самовидець і яка впливає з повідомлення Величка. Її наводять у своїх працях В. Б. Антонович, Д. І. Дорошенко, О. Тетлецький, М. Марченко, О. М. Апанович, Н. І. Павлішев і Л. В. Олійник вважають, що Пожарський вбитими втратив лише близько 5 тис. чоловік.

За домошеністю між ханом і Виговським всі полонені, взяті в ході бойових дій, мали бути віддані татарам, що і було зроблено після битви під Соснівкою. Кількість полонених царських ратних людей Олійник⁸⁵ Соловійов⁸⁶ і Павліщев⁸⁷ оцінюють в 5 тис. чоловік. Тогочасні польські документальні джерела, досліджені Мициком, говорять про 15 тис. полонених, серед яких 50 воєначальників⁸⁸. Наїма — про 30 тис. полонених⁸⁹. Відомо, що в полон до татар потрапили князі Пожарський, Львов, Черкаський, Ляпунов, Бутурлін.

Турецький історик, описуючи долю полонених, так завершує свою розповідь: "...Тому тепер ми повинні докласти всі старання, щоб зміцнити ворожнечу між росіянами і козаками, і абсолютно перекрити їм шлях до примирення; ми повинні не мріючи про багатство, яке пропонують полонені, рішитись перерізати їх усіх. Подібні слова, сказані з твердістю, дійсно повинні були привести до одностайності між татарами: послідував наказ розпочати кровопролиття. Перед палатою ханською відрубали голови всім значним полоненим: після чого і кожен воїн нарізно віддав мечу полонених, які дістались на його долю"⁹¹.

Свідчення татарського літописця підтверджує і лист Виговського від 1 липня з-під Конотопа до коронного обозного А. Потоцького, в якому він пише, що полонені, котрі дісталися татарам, були страчені за наказом хана⁹². В шістнадцятій частині "Древней Российской Вивлиофики" (1791 р.) М. 1. Новикова також знаходимо повідомлення, що Мухаммед-Гірей, "який ратних людей в полон побрав, всіх без милосердя велів посікти"⁹³. Про таку сумну долю російських полонених говорять в своїх працях В. Д. Смирнов⁹⁴ і С. М. Соловійов⁹⁵. Зокрема, Соловійов пише: "...Нещасних вивели на відкрите місце і різали як баранів: так домовились між собою союзники — хан Кримський і гетьман Війська Запорозького!" Проте, говорячи, що росіяни були страчені по домовленості між гетьманом і ханом, Соловійов відступає від істини, оскільки з тексту турецького літопису чітко видно, що рішення щодо страти хан приймав самостійно, без відома гетьмана, виходячи з своїх мотивів.

Гірка доля частини полонених не викликає сумніву. Проте свідчення татарського літописця і гетьмана Виговського про масову страту російських полонених татарами, мабуть, є перебільшенням, оскільки іншими джерелами не підтверджується. С. М. Соловійов, який дотримується цієї версії, пише, що князь С. П. Львов був зачищений татарами живим, але через два тижні помер від хвороби. А. І. Манкієв і О. І. Рігельман зазначають, що князя Я. Черкаського татари також не стратили, а відвели в полон у Крим. Навряд чи татари пішли на поголовне знищення всіх російських полонених, взятих в Соснівській битві, навіть з огляду на ту небезпеку, про яку так багатослівно говорить Наїма, оскільки продаж полонених у рабство або викуп за них становили основну частину доходу татар від їх походів в Україну. Це підтверджується документами, що знаходяться в п'ятій книзі "Донских дел".

Взяті в полон у середині квітня 1660 р. донськими козаками, татари Дюлюман Кармиш Паєв і Салман Ончкєєв на допиті в Москві повідомили: "А які государеві люди взяті під Конотопом в бою, і тих людей багатьох татари, зберігши під Конотопом, привезли в Крим, і зараз в улусах і в Криму тримають для окупу багатьох знатних людей..."⁹⁶.

Загальні причини поразки російських військ в Конотопській битві безпосередньо не стосуються ходу самої битви, вони пов'язані із загальним рівнем і об'єктивним станом збройних сил протиборствуючих сторін, оскільки ті війська, які брали участь у самій битві, були невід'ємними частинами своїх військових систем, з усіма їх недоліками і сильними сторонами. Тому для розуміння результатів конотопської битви необхідно хоча б коротко охарактеризувати, за якими якостями і в якій мірі відрізнялися між собою українські і російські війська того часу.

Розглянемо коротко, що являли собою козацькі війська. Як пише О. М. Апанович, в першій половині XVII ст. основним родом військ українського козацтва була піхота, її, про що свідчать повідомлення сеймового комісара польської армії під час Хотинської війни 1621 р. Якова Собеського і французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який перебував в Україні в 30-х рр. XVII ст., тоді вважати найкращою в Європі.

В бою козацька піхота здебільшого шикувалась у три шеренги. Стріляла тільки перша шеренга, друга після кожного пострілу подавала їй заряджені третьою шеренгою рушниці. Завдяки цьому козаки досягали великої щільності і безперервності вогню у бою. Здебільшого він був прицільним, а не затповим⁹⁷. Як вважає І. П. Крип'якевич, така тактика мала вирішальне значення в Соснівській битві, де, за його словами, "козацька піхота вогнем з рушниць знищила ворожу кінноту"⁹⁸.

Стратегія концентрованого удару по ворогу була головною рисою козацького військового мистецтва. Перемоги козаки добивалися переважно у польових битвах, їхня стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер. В цьому Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, віддаючи перевагу обороні та облозі фортець і, по можливості, ухиляючись від польових боїв.

Для розуміння подій Конотопської битви є надзвичайно цікавим розгляд О. М. Апанович загальної козацької стратегії щодо проведення польових боїв: "...Вони намагалися нав'язувати противникові не вигідну для нього позицію. Запорозьке військо широко застосовувало резерв, за допомогою якого козаки морально пригнічували ворога і добивалися перелому в битві на свою користь. Розробляючи стратегічні плани, козацькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. До останньої хвилини приховуючи свої сили, запорізьке військо м^у на меті захопити ворога зненацька, несподіваним наступом перемогти його • -".

Всі переваги передової козацької стратегії були використані гетьманом Виговським, який виявив незаурядні полководницькі здібності, і в Конотопській битві. Додавши до однієї з найкращих в Європі козацької піхоти одну з найкращих тогочасних кіннот — татарську і нав'язавши московським полководцям генеральну битву в не вигідних для царського війська польових умовах, гетьман Виговський, завдяки несподіваному обхідному маневру і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Розглянемо тепер коротко, в загальному плані, яка ж сила протистояла козацько-татарському війську під Конотопом. Як свідчить абсолютна більшість дореволюційних російських істориків, котрі займались збройними силами Московської держави XVII ст. (радянська історіографія цьому питанню приділяла недостатньо уваги), російські війська не відрізнялися стійкістю у відкритому полі і віддавали перевагу оборонно-

му способу дій, під прикриттям укріплених міст, окопів ¹⁰⁰. Оскільки в Соснівській битві з московської сторони в основному брала участь помісна кіннота, то нас в першу чергу цікавить саме її стратегія і бойові якості. Як пишуть російські історики, при першому зіткненні московська кіннота нападає досить хоробро, стрімко кидаючись на неприятеля безладним густим натовпом, але довго не витримує і коли, за словами В. Н. Бочкарьова, "неприятель одразу ж не починав втікати, вона втікає, безстыдно залишаючи піхоту на волю неприятеля". Коли ж втеча де-небудь починалась, "то їх не можна втримати ніякою вищою шіадою" ¹⁰¹. Як свідчить В. О. Ключевський, іноземці були про московську помісну кінноту "найпоганішої думки: вона билась набагато гірше піхоти; зробивши залп і бачачи, що неприятель не похитнувся, вона швидко вдавалась до втечі, залишаючи піхоту без підтримки" ¹⁰².

Низькі бойові якості царської кінноти зумовлювались її помісним устроєм, в першу чергу застарілим способом комплектації. Про це пише, зокрема, російський військовий історик П. О. Бобровський: "Військо, складене з помісних ратників, з людей, які не звичні до військових тягот, навпаки, більш схильні займатись хліборобством, у військовій справі не могло діяти успішно. Де воїн, будучи декілька місяців в поході, по закінченні війни звільнюється додому, там військо завжди залишається новонабраним, ненавченим, непристосованим до військової справи. А таким військом була помісна кіннота" ¹⁰³.

Війська, які мали помісний устрій, в мирний час не отримували ніякої підготовки у військовій справі і вчилися застосовувати зброю, вже вийшовши на війну, що підтверджує, зокрема, записка 1701 р. І. Посошкова "Про ратну поведінку", адресована тодішньому начальнику Ратного приказу Ф. О. Головіну. Як пише автор "Русской военной силы": "Очевидно, що коли одиничні воїни не були навчені володіти зброєю, то про правильні і чіткі рухи і дії цілих мас не могло бути і мови. Помісні війська являли собою в бою не що інше, як безладний, малодисциплінований натовп; не далеко від них пішли і стрільці" ¹⁰⁴. З огляду на такі обставини стає зрозумілим, чому у відкритому полі помісна кіннота звичайно не витримувала суперництва з більш досконало організованими військами своїх сусідів. Погано володіючи зброєю, зовсім не вміючи маневрувати і з трудом піддаючись дисципліні, помісні війська відчували себе у відкритому полі дуже незатишно і прагнули завжди укритися за обозом.

Проте російське командування, незважаючи на ці несприятливі обставини загального плану, будучи, мабуть, наперед впевнене у великій кількісній перевазі своїх військ і перемозі, не доклало потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування справжньої кількості козацько-татарських військ. Крім того, вже в ході самої битви Пожарський допустив ряд серйозних прорахунків. По-перше, він не вжив ніяких заходів щодо можливого обходу неприятеля з тилу, а по-друге, розпочавши бій з супротивником, сил якого точно він не знав, залишив позад себе заболочену річку, яка відрізала його від головних сил, що знаходилися під Конотопом.

Офіційною московською версією причин поразки царських військ під Конотопом можна вважати точку зору, висловлену в "Соборному діянні про знищення государем царем Федором Олексієвичем місництва. 12 січня 1682 р.". В цьому офіційному документі говориться, що причиною поразки під Конотопом було місництво воєвод: "А в яких полках, після ратних походів батька нашого государева, блаженної пам'яті великого государя, були бояри і воєводи з місцями, і в тих полках між боярами і воєводами через випадки отечества їх великі були незгоди і ратним людям тіснота і від тої їх незгоди великий занепад ратним людям вчинився, а саме під Конотопом і під Чудновим і в інших

багатьох місцях" ⁹⁵. Місництво — це певна ієрархія, основана на знатності походження князів і бояр в Московській державі. Воно виражало право служилих людей отримувати посади, грошове і помісне жалування, а також різні почесні привілеї по старшинству служби предків, а не завдяки особистим якостям. Як пише радянський історик Ф. І. Калійчев: "Місництво вносило розлад у військовий побут і порушувало найелементарніші основи внутрішнього порядку, не кажучи вже про те, що воно заважало правильному розподілу службових сил в державі, особливо у війську..., в умовах місництва часто доводилося не воевод підбирати до полків, а полки до воевод" ¹⁰⁶. Царської версії щодо місництва воевод як головної причини конотопського розгрому дотримувались офіційні російські історики XIX ст. В. Берх ¹⁰⁷, П. Медовиков ¹⁰⁸, О. Барсуков ¹⁰⁹. Потрібно відзначити, що, дійсно, місництво воевод могло мати певний негативний вплив на результат Конотопської битви, але визнавати його головним фактором поразки росіян у нас немає достатніх підстав.

Для Московської держави розгром під Конотопом мав досить сумні наслідки. С. М. Соловйов пише: "Цвіт московської кінноти, яка здійснила щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув в один день... Ніколи після того цар московський не був вже в змозі вивести в поле таке сильне ополчення" ¹¹⁰. Під Конотопом, як слушно зауважує відомий радянський дослідник історії XVII ст. О. М. Сахаров, "загинула краща частина помісної кінноти" ¹¹¹. Саме конотопська поразка поклала початок ряду невдач для Московської держави битв, в результаті яких помісна дворянська кіннота, що до того становила основу військової організації, назавжди зникає з історичної арени. З 1661 р. і до кінця тринадцятирічної війни Росії і Польщі за Україну (1654— 1667 рр.) дворянської кінноти вже не зустрічаємо на театрі воєнних дій. В наступних війнах з Туреччиною і Кримом, як відмічає П. О. Бобровський, ми бачимо лише незначні частини цієї кавалерії і притому погано організованої і зле озброєної ¹¹².

Але крім цього, дещо віддаленого результату, поразка під Конотопом справила величезний безпосередній деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційну Москву. С. М. Соловйов пише: "...В траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, чим раптовий; слідував він за такими блискучими успіхами. Ще недавно Долгорукий привів в Москву полоненого гетьмана Литовського, недавно чулись радісні розмови про торжество Хованського; а тепер Трубецької, на якого було найбільше надій, "муж благоговійний і "изящный", в війні щасливий і недругам страшний", згубив таке велике військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці Литовської, царствующий град затремтів за власну безпеку..." ¹¹³. В перших числах липня 1659 р. в Москві, як можна зробити висновок з журналу, що його вів вже згадуваний шведський дипломат А. Мюллер, була паніка. Чутки говорили, що Трубецької втратив більше 50 тис. чоловік. Шведським посланцям заборонили виходити в місто через побоювання, як би вони не почули про невдачі росіян у війні. Царський уряд дуже боявся, що шведи, побачивши затишки російського війська, поранених і вбитих, можуть змінити свій намір щодо проведення мирних переговорів. Тому Москва в останній день зустрічі (7 липня) терміново йде на максимально можливі поступки шведам. Вона згоджується повернути всіх шведських полонених на батьківщину, чого раніше ніяк не хотіла робити, і в той же день, від гріха подалі, випроваджує посланців Карла X додому. Як свідчить Мюллер, дорога на Москву була так забита, що кур'єри не могли проникнути в Смоленськ ¹¹⁴.

Оскільки різко почастишати напади татар, які були з ханом і Виговським, на прикордонні російські області, то в Москві зробили висновок про можливий похід козацько-татарського війська на саму столицю.

Непевною обстановкою в державі одразу почали користуватися місцеві кримінальні елементи. Так, 8 серпня цар посилав боярину і воеводи кн. Долгорукому наказ вжити термінових заходів, оскільки "відомо великому государю учинилось, коширського, коломенського повітів і інших місць повітові люди, по вістях татарським втікають в міста в осаду, і тих повітових людей воровські люди страхали воїнськими людьми, і ясаком кличуть татарським, по дорогах грабують і в селах розоряють..."¹¹⁵.

Щодо самої Москви, то 4 серпня, "по кримським вістям, указав государ в Москві робити місто земляне і по місту острог всім государевим всяких чинов людям"¹¹⁶. Сам цар з боярами часто бував присутнім на роботах. Навколишні жителі з сім'ями і пожитками наповнювали Москву, навіть йшла чутка, що государ від'їжджає за Волгу в Ярославль. 6 серпня цар послав своїх осадних воевод в шість головних монастирів, які знаходилися біля Москви¹¹⁷. Більше того, Олексій Михайлович, незважаючи на вкрай напружені відносини з патріархом московським Никоном, який перед цим близько року не бував у Москві, пропонує останньому, з огляду на татарську небезпеку, переселитися на деякий час з неукріпленого Воскресенського монастиря в більш надійний Колязінський монастир¹¹⁸. Нарешті, 16 серпня Трубецької отримує царський наказ, відправивши в Белгород князя Ф. Ф. Куракіна з його полком для оборони міста, стати самому обозом між Путивлем і Севськом або Путивлем і Рильськом, "чи де зручніше, і укріпившись ватом земляним, оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас"¹¹⁹.

Отже, під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. Але напади, за московським проханням, донських і запорозьких козаків на татарські улуси в Криму, які змусили хана повернутися додому, затишивши гетьману лише декілька тисяч татарів¹²⁰, необхідність підкорювати ряд лівобережних міст, в яких засіли або московські гарнізони або опозиційно до гетьмана настроєні козаки, а головне те, що лівобережні полковники, розчарувавшись в остаточно затверджених польським сеймом формулюваннях Гадяцького договору, вирішили заслужити прощення в Москві, принісши в жертву гетьмана Виговського¹²¹, не лише не дали останньому змогу скористатися з своєї блискучої військової перемоги, ає, як показав час, привели в кінцевому результаті як до програшу ним всієї кампанії в цілому, так і до безславного завершення власної політичної кар'єри.

Переможеш росіяни, на відміну від своїх переможців — українських козаків, змогли взяти для себе більшу користь від свого розгрому під Конотопом. Ця поразка остаточно переконала московське керівництво в тому, що дворянське помісне військо, — з огляду на появу нових видів зброї, зміну способів ведення війни, зокрема, заміну кінних загонів численною армією піхоти в європейських сусідів, з чим Москва зіткнулася в останніх війнах з Швецією, Польщею і Туреччиною, — не може далі бути ні надійним гарантом безпеки держави, ні інструментом, придатним для здійснення її зовнішньополітичних планів. Тому процес заміни загонів дворянсько-помісного ополчення регулярним військом, який розпочався з початком війни за Україну, в 1659 р. дістав сильного імпульсу для свого прискорення. В новій обстановці, істотно перебудувавши, згідно з вимогами часу, спосіб комплектації військ і на нових началах організувавши його поповнення, царський уряд приступив до створення нової, на основі періодичних наборів даточних людей з населення всієї країни, армії — національного регулярного війська¹²².

Як пише радянський дослідник збройних сил Московської держави другої пол. XVII ст. Ф. І. Катіничев, "вже в період війни 1654—1667 рр. завдяки трьом проведеним наборам даточних, Російська держава мала

можливість створити і створила цілком сучасну і національну по своєму складу армію з твердою основою її комплектації³⁹. Але ніде в радянській літературі ми не знайдемо згадки про те, що з трьох наборів даточних людей, які проводилися під час російсько-польської війни 1654— 1667 рр. за Україну і які, за словами Ф. 1. Калиничева, стали основою для створення російської національної регулярної армії, два перших були проведені у зв'язку з українсько-московською війною 1658— 1659 рр. Перший оголошувався царським указом від 13 листопада 1658 р. У зв'язку з підготовкою походу кн. Трубецького на Україну, другий, 5 липня 1659 р.⁴⁰, був оголошений з огляду на поразку під Конотопом і бажання ліквідувати її політичні і військові наслідки. Тому на-вряд чи можна переоцінити значення українсько-московської війни 1658— 1659 рр. в цілому, і Конотопської битви зокрема, для процесу становлення російської національної регулярної армії, адже багато в чому під тиском саме цих подій Москва, нарешті, серйозно почала усвідомлювати необхідність її реформування.

Дійсних масштабів і значення Конотопської битви не можна оцінити без порівняння її з іншими великими битвами, які відбувалися на території України в XVII ст. Поза межами XVII ст., безперечно, якщо не враховувати глобальних двох світових війн, до важливих для української історії битв, які відбулися на її території, можна віднести лише штурм Києва ханом Батием в 1240 р., битви великих князів литовських з татарами (Ольгерда в 1363 р. на Синіх Водах і Вітовта в 1399 р. на Ворсклі), дві битви козаків з поляками наприкінці XVI ст., під П'яткою в 1593 р. і на р. Солониці в 1596 р., а також Полтавську битву 1709 р.

Такої насиченості баталіями не мав жодне століття в історії України. Конотопська битва за масштабами загальних втрат в ній протиборствующих сторін (40 тис. чол.), поступається в XVII ст. лише Хотинській війні 1621 р. (95,5 тис.)¹²⁵ і боям під Чигирином в 1678 р. (більше 40 тис.)¹²⁶, перевершуючи знамениті битви під Корсунем в 1648 р. (близько 20 тис.)¹²⁷, під Берестечком в 1651 р. (не більше 30 тис.)¹²⁸, під Батогом в 1652 р. (майже 20 тис.)¹²⁹, Дрижпільську 1655 р. (приблизно 18 тис.)¹³⁰, під Чудновим 1660 р. (більше 23 тис.)¹⁷⁴, під Чигирином в 1677 р. (29 тис.)¹³¹ і, нарешті, Полтавську битву 1709 р. (28 тис.)¹³². Будучи однією з найкровопролитніших, замовчувана радянською історіографією. Конотопська битва має зайняти в українській історії належне їй по праву місце.

³⁹ АЮЗР. - Т. 15. - С. 401-402.

⁴⁰ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч.

⁴¹ С о л о в ъ о в С. М. История России с древнейших времен. — СПб., 1897. — Кн. 3. Т. XI-XV. - С. 46.

⁴² Костомаров Н. Указ. соч. — С. 92— 94.

⁴³ Л е в і ц ь к и й І. Іван Виговський та Юрій Хмельницький. — Львів, 1879. — С. 27.

⁴⁴ Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. - М., 1897. - Т. 1. - С. 376.

⁴⁵ К а р г а л о в В. В. Полководцы XVII в. - М., 1990. - С. 316.

⁴⁶ Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. — К., 1996. — С. 14—20, 27-30 35.

⁴⁷ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч. — С. 210.

⁴⁸ Р и г е л ь м а н А. Указ. соч. — С. 21.

⁴⁹ Б е р х В. Царствование царя Алексея Михайловича. — СПб., 1831. — Ч. 2. - С. 160.

⁵⁰ О л і й н и к Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654— 1667 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. — К., 1963. — С. 168— 169.

⁵¹ АЮЗР. - Т. 4. - С. 238- 239.

⁵² Там же. - Т. 15. - С. 421, 424.

⁵³ М а н к и е в А. И. Ядро российской истории. — М., 1791. — С. 403—404.

⁵⁴ М и ц и к Ю. А. Назв, праця.

⁵⁵ НБВ. Відділ мікрофільмів, №9820.

- ⁷⁶ Літопис Самовидця. — С. 79— 80.
- ⁷⁷ В е л и ч к о С. Назв, праця.
- ⁷⁸ Софонович Ф. Назв, праця.
- ⁷⁹ Грабянка Г. Назв, праця.
- ⁸⁰ АЮЗР. - Т. 7. - С. 401-402.
- ⁸¹ М и ц и к Ю. А. Назв, праця.
- ⁸² К а з е м - Бек М. А. Указ. соч. — С. 356.
- ⁸³ Ф о р с т е н Г. В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII г. ска (1648- 1700) // ЖМНП. СПб., 1898 (май). - С. 62.
- ⁸⁴ АЮЗР. - Т. 7. - С. 303.
- ⁸⁵ О л і й н и к Л. В. Назв, праця. — С. 169.
- ⁸⁶ С о л о в ъ о в С. М. Указ. соч. - С. 46— 47.
- ⁸⁷ П а в л и щ е в Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. - Ч. 2. // Сочинения. - СПб., 1878. - С. 260-261.
- ⁸⁸ М и ц и к Ю. А. Назв, праця.
- ⁸⁹ К а з е м - Бек М. А. Указ. соч. — С. 357.
- ⁹⁰ Архів головний давніх актів у Варшаві, ф. Архів Коронний варшавський, відділ "Татарський", картон 62, №80.
- ⁹¹ К а з е м - Бек М. А. Указ. соч. - С. 357- 358, 370.
- ⁹² НБВ. Відділ мікрофільмів, №7346, 19819, А 387.
- ⁹³ Н о в и к о в Н. Древняя Российская Вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российский касающихся. М., 1791. - Ч. XVI. - С. 240-241.
- ⁹⁴ С м и р н о в В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до нач. XVIII века. - СПб., 1887. - С. 569.
- ⁹⁵ С о л о в ъ о в С. М. Указ. соч. — С. 46— 47.
- ⁹⁶ Донские дела. Кн. 5 // Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею Министерства Народного Просвещения. Петроград, 1917. Т. 34. - С. 674.
- ⁹⁷ А п а н о в и ч О. Козацтво — збройні сили України // Голос України. 1991. — 22, 29 березня.
- ⁹⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. - Львів, 1992. — С. 209.
- ⁹⁹ А п а н о в и ч О. Назв, праця.
- ¹⁰⁰ русская военная сила. С. 416; Баіов А. Дом Романовых и русское военное искусство. Очерк 3-й // Журнал Императорского Русского Военно-Исторического Общества. - СПб., 1913. - Кн. 3. - С. 24.
- ¹⁰¹ Б о ч к а р е в В. Н. Московское государство XV-XVII вв. по сказаниям современников-иностранцев. — СПб., 1914. — С. 50—51.
- ¹⁰² К л ю ч е в с к и й В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Петроград, 1918. — С. 108.
- ¹⁰³ Б о б р о в с к и й П. О. Переход России к регулярной армии. — СПб., 1885. С. 106.
- ¹⁰⁴ Русская военная сила. С. 412.
- ¹⁰⁵ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. - М., 1828. - Ч. 4. С. 400.
- ¹⁰⁶ К а л и н ы ч е в Ф. И. Правовые вопросы военной организации Русского юсударства второй половины XVII века. — М., 1954. С. 91.
- ¹⁰⁷ Б е р х В. Указ. соч. - С. 68.
- ¹⁰⁸ М е д о в и к о в П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. - М., 1854. - С. 84— 85.
- ¹⁰⁹ Б а р с у к о в А. Род Шереметевых. - СПб., 1888. - Кн. 5. - С. III-- 184.
- ¹¹⁰ С о л о в ъ о в С. М. Указ. соч. - С. 46—47.
- ¹¹¹ С а х а р о в А. М. Очерки истории СССР. XVII век. - М., 1958. С. 176.
- ¹¹² Б о б р о в с к и й П. Указ. соч. - С. 108, 117.
- ¹¹³ С о л о в ъ о в С. М. Указ. соч.
- ¹¹⁴ Форстен Г. В. Указ. соч. - С. 62—64.
- ¹¹⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи. СПб., 1830. Т. 1. С. 488.
- ¹¹⁶ Дополнение к тому III му Дворцовых Разрядов, издаваемых по высочайшему повелению 11-м отделением собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб., 1854. - С. 194.
- ¹¹⁷ Там же. - С. 194- 196.
- ¹¹⁸ Макарий. История Русской церкви. — СПб., 1883. -• Т. XII. Кн. III С. 346.
- ¹¹⁹ АЮЗР. - Т. 4. - С. 245.
- ¹²⁰ Там же. - Т. 7. - С. 296.
- ¹²¹ Я к о в л е в а Т. Г. Начальный этап Руины: Социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. — К., 1994. — С. 424— 430.
- ¹²² К а л и н ы ч е в Ф. И. Указ. соч. - С. 9- 10, 58, 69.
- ¹²³ Там же. - С. 69-70.
- ¹²⁴ Дополнения к Актам Историческим. — С. 119— 120.
- ¹²⁵ А п а н о в и ч О. М. Розповіді про запорозькій козаків. - К., 1991.
- ¹²⁶ З а р у б а В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. - С. 69.

- ¹²⁷ Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1980. - Т. 5. — С. 426-427.
- ¹²⁸ С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. - Львів, 1993. - С. 114, 124, 125;
- К р и п 'я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 113.
- ¹²⁹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 263.
- ¹³⁰ Г о л и ц ы н Н. С. Всеобщая военная история новых времен. — СПб., 1878. - Ч. 1 и 2. - С. 193.
- ¹³¹ Дорошенко Д. І. Начв. праця. — С. 298.
- ¹³² З а р у б а В. Н. Указ. соч. — С. 50.
- ¹³³ УРЕ. - К., 1982. - Т. 8. - С. 492.

Проблеми історії України нового часу

К. В. ЗАВАЛЫНЮК (Вінниця)

Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст. для дальшого розвитку українсько-білоруських торговельних зв'язків склалися більш-менш сприятливі умови, пов'язані із загальним розвитком економіки в Російській імперії. Це виникнення нових форм торгівлі (постійна торгівля, яка з 90-х років XIX ст. стала переважаючою, спеціалізовані ярмарки, товарні біржі тощо), будівництво залізничних шляхів сполучення, оснащення водного транспорту пароплавами, а також ті зміни, що настали після скасування кріпосного права в 1861 році.

В згадуваний період ліс і продукти його переробки залишалися головними предметами вивезення з Білорусії в Україну. Як і раніше, основна маса лісу та лісових виробів надходила з Мінської й Могильовської губерній. Новим явищем порівняно з попереднім періодом було перевезення лісових вантажів залізницями. Проте це обходилося значно дорожче, ніж водні перевезення. Тому ліс в Україну надходив здебільшого річковими шляхами. Так, у перше пореформене десятиріччя з Могильовської губернії на Лібаво-Роменську залізницю щорічно відправлялося біля 6000 кубічних сажнів лісу¹. В той же час лише в 1869 р. по Дніпру на Київщину було доставлено близько 40 тис. кубічних сажнів дров². У 1851 р., як свідчить рапорт старшого радника Бюргера міністру внутрішніх справ, з Могильовської губернії було відправлено по Дніпру, Другі і Сожу 593 плоти із щогловим деревом³.

В наступні роки потік лісових вантажів з Білорусії значно зріс. Так, протягом 1852—1857 рр. по Прип'яті в Україну було вивезено лісових матеріалів на суму 1 351 107 крб.⁴ Ці вантажі відправлялися переважно в Кременчук і Катеринослав. За той же період лише з верхів'їв річки Гути (Березінська система) в Кременчук щорічно відправлялося близько 10 000 будівельних колод⁵.

Після реформи 1861 р. у низів'я Дніпра з Могильовської губернії щорічно відправлялося 1080 плотів, 1 726 600 штук лісового матеріалу, 10 690 сажнів дров на суму 523 900 крб. Паті та качалки, що відправлялися в пониззя Дніпра, заготовлялися на дачах: Норківській Чериковського лісництва, Заболотській Биховського, Лозово-Головачевській та Лисківській Рогачовського лісництва⁶.

По Дніпровській системі з Могильовської губернії плоти йшли до Катеринослава майже 2 місяці, до Херсона — 3—4 місяці, барка * —

близько 1,5 місяця, а берліна ^{2*} — від 5 до 7 тижнів. З відкриттям пароплавства берліни велися на буксирі з Могильова в Катеринослав не більше 1,5 тижня ⁷.

За даними книг поліцейських та інших установ по видачі сплавних квитків, а також лісопромисловців, за період 1876— 1880 рр. щорічно сплавлялося з приватних лісів Могильовської губернії в пониззя Дніпра: колод — 423 000 шт., брусів — 1400 шт., крокв — 256 300 шт., жердин і решетин (латів) — 621 300 шт., шпалів — 19 700 шт., клепки дубової — 9800 кіп, осикової — 21 100 кіп, ванчосів ^{3*} — 320 кіп, дошок і тесу (шалівки) — 35 600 кіп, кряжів ^{4*} — 5800 кіп, ободів 12 000 кіп, ступиць ^{5*} — 7100 кіп, спиць — 330 700 кіп, полозів — 1800 кіп, оглоблів — 7200 кіп, дрючків та воїв — 260 000 кіп, осей — 7400 кіп, ночівок ^{6*} — 1600 кіп, обручів — 3100 кіл, дров — 21 600 кубічних саженив ⁸.

За аналогічний період з тієї ж губернії сплавлялося з казенних дач: колод — 3800 шт., жердин — 1200 шт., дров — 70 кубічних саженив, крокв — 330 шт., клепки дубової бочкової — 39 500 кіп ⁹.

Таким чином, вивезення лісових матеріалів з приватних лісів у кілька разів перевищувало вивіз з державних.

Ще більше зросло вивезення лісу з Могильовської губернії в останньому десятиріччі XIX ст. Так, у 1893 р. по Дніпру відправлено лісових матеріалів від Оршанської пристані 5 886 078 пудів, Шкловської — 3 034 116 пудів і 308 кубічних саженив дров, Могильовської — 2 145 406 пудів, Биховської — 2 660 675 пудів і 1391 кубічних саженив, Рогачовської — 4 549 540 пудів і 7070 кубічних саженив, Жлобінської — 664 140 пудів і 5126 кубічних саженив, Отверницької — 100 465 пудів і 1477 кубічних саженив. А по річці Сож за 1893 рік було відправлено лісових матеріалів від Пропойської пристані 9 616 552 пудів і 4943 кубічних саженив, Ветковської — 1 598 112 пудів і 10 кубічних саженив. Гомельської пристані — 1 400 490 пудів та 3596 1/4 кубічних саженив ¹⁰.

Отже, в 1893 р. найбільшими відправниками лісу на Дніпрі були Орша, Рогачов і Шклов, а на Сожі — Пропойськ.

Наприкінці XIX ст. посилювся потік лісових вантажів і на залізниці. Так, у 1881 р. лише на одній Гомельській станції Лібаво-Роменської залізниці було прийнято від візників понад 3 млн. пудів лісових матеріалів ¹¹.

Окрім Могильовської губернії, важливим джерелом постачання лісу для України була також Мінська губернія. Ось як, наприклад, виглядав стан лісового експорту (табл. 1) цієї губернії по окремих повітах (дані за 1895 рік) ¹²:

Таблиця 1

№	Назва повіту	Кількість зайнятих праці вників на рубці лісу	Плата за день (в коп.)	Заготовлено дерева (в крб.)	Куди відправлено продукцію
1	Бобруйський	5500	30- 50	175 500	У південні губернії та за кордон
2	Борисове ький	до 5000	15- 25	250 000	У Кременчук, Катеринослав. Ригв. Вільно та Ковно
3	Ігуменський	1700	?	269 300	В Лібаву, Херсон, Ригу, Катеринослав, Кременчук
4	Мозирський	до 10 000	50- 2 крб.	880 000	В Данціг, Мемель та південні губернії
1	Пінський	до 4000	9	9	За кордон, а також у Пінськ і Київ
6	Речицький	до 4000	50-60	400 000	В Мемель та південні губернії

У даному плані певний інтерес можуть також викликати ціни на лісові матеріали. Для прикладу наведемо ціни (табл. 2), які існували на вантажі, призначені для сплаву в Кременчук, одного з центрів лісової торгівлі¹³:

Таблиця 2

№	Назва лісового матеріалу в ХОЛ.	Ціна за одиницю в коп.	Можна отримати в міс.
1	Колода або паля	185- 245	300- 400
2	Каравка ^{7*}	140-180	220-230
3	Качалка ^{8*}	150	225
4	Трояк ^{9*}	145	215
5	Стропила	50	75
6	Решетина ^{10*}	30	45
7	Товарні дрова (1 сажень)	600	1000

В останніх десятиріччях XIX ст. у торгівлі лісом сталися значні зміни. Раніше торгівля з українськими містами велася переважно необробленим, крупним лісом у вигляді колод, стовпів і т. п. Отримуваний у такому вигляді ліс розроблявся на місцевих лісопильнях, а потім надходив на ринки різних міст, у тому числі й у Донецький район для потреб підприємств гірничодобувної промисловості. В ті часи в Києві існувало 5 лісопильень, у Черкасах — 7, Кременчуці — 14, а в Катеринославі - 19. Усі вони займалися переробкою лісу, що надходив з Білорусії. Проте з посиленням вирубки білоруських лісів, а також з розвитком там лісопильної справи попит на необроблений ліс упав, а натомість зріс на оброблений та на різні вироби з дерева. Так, у 1894 р. по Дніпру було сплавлено 3690 плотів кругляка, в 1895 р. — 3317, у 1900 р. — 2557 плотів, тобто сплав необробленого лісу на кінець XIX ст. зменшився проти 1894 р. на 40 %¹⁴.

Серед усіх білоруських губерній перше місце по сплаву в Україну будівельного лісу, а також дров займала Мінська губернія. Друге місце по сплаву дров займає Могильовська губернія, а по сплаву будівельного лісу — Вітебська. Так, у 1897 р. з Мінської губернії вниз по Дніпру було відправлено 57 896 тис. пудів лісових будівельних матеріалів і 12 747 тис. пудів дров, з Вітебської -- 40 534 тис. пудів лісу і 2765 тис. пудів дров, і з Могильовської губернії — 32 364 тис. пудів лісу та 6712 тис. пудів дров¹⁵.

Таким чином, на кінець XIX ст. Україна стає основним споживачем білоруського лісу, її доля в лісовій торгівлі в складі російського ринку на той час становила 92 %¹⁶.

На білоруському лісі розвивалися такі промислові райони України, як Донецький кам'яновугільний і Криворізький залізрудний басейни. У ці райони оброблений ліс залізницями надходив з таких центрів лісової торгівлі, як Київ, Кременчук, Катеринослав, Черкаси та Херсон. Разом з тим купці з українських промислових районів закуповували великі партії лісу на білоруських ярмарках, таких, наприклад, як Гомельський Хрещенський ярмарок. Отже, торгівля лісом і в другій половині XIX ст. продовжувала залишатися основним чинником у системі українсько-білоруських торговельних зв'язків.

У другій половині XIX ст. традиційними предметами вивезення з Білорусії в Україну загашатися продукти хімічної переробки деревини. Зокрема, широким потоком в Україну надходила продукція смоляних заводів. Так, виключно для Кременчука працював смоляний завод у маєтку Високе Мозирського повіту Мінської губернії (річна продуктивність 4500 крб.). Також у Кременчук відпраатяли свою продукцію 3 смоляні та скипидарний заводи у містечку Смолевичі Борисовського

повіту (в 1860 р. вироблено продукції на 6644 крб.), і смоляний завод у маєтку Червіці Пінського повіту Мінської губернії (річна продуктивність 4500 крб.)¹⁷.

Смола в Кременчук доставлялася водою на особливих плотах або суднах. За бочку смоли тут виручали від 25 до 30 крб. сріблом. Великими партіями у Кременчук надходило також деревне вугілля. За четвертину такого вугілля купці отримували від 1 до 1 1/2 крб. сріблом. Один лише поміщик Олександр Горватт з Речицького повіту Мінської губернії щороку будував на Дніпрі декілька барок, завантажував їх деревним вугіллям, смолою, дьогтем та іншими лісовими матеріалами і відправляв у Кременчук й інші придніпровські міста¹⁸.

Із заводу технічної розробки лісових матеріалів у фільварку Острів Сенненського повіту Могильовської губернії збувалося машинне масло (ціна 3— 6 крб. за пуд) у Катеринославську губернію, а також на заводи Новоросійського товариства кам'яновугільного та рейкового виробництва. Соснова олія від ревматизму й ломоти, що виготовлялася на цьому ж підприємстві, надходила в різні українські міста, зокрема, в Харків¹⁹.

У зазначений період Білорусія в загальноросійському масштабі виділялася як один з основних центрів сірникового виробництва. В кінці XIX ст. тут вироблялося 421,5 тис. пудів сірників (здебільшого в Мозирі, Пінську та Гомелі), причому 111,5 тис. пудів (26,4 %) ішло в Україну²⁰.

Продукція хімічного заводу Григорія Лур'є (заснований у 1885 р.) відправлялася в Київ, Харків, Курську та Чернігівську губернії. В 1889 р. цей завод виробив 5 тис. пудів соди, 3000 пудів суперфосфату, 10 000 пудів оліфи, 2500 пудів фарби загальною вартістю в 56 тис. крб.²¹

В Україну з Білорусії надходили і такі вироби хімічної промисловості, як мило та стеаринові свічки. Найбільшим серед підприємств подібного роду була фабрика стеаринових свічок у маєтку Альбрехтово Пінського повіту Мінської губернії (заснована в 1850 р.). За рік ця фабрика виготувала свічок на 219,2 тис. крб., мила - на 51,9 тис. крб. і олеїну — на 30 тис. крб. Свою продукцію вона збувала в таких містах, як Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса та ін. Сировину для виробництва (сало) фабрика закуповувала в Пінську (сюди сало завозилося з Кременчука та Катеринослава) по ціні від 4,5 до 5 крб. за пуд. У 1862 р. Альбрехтовська фабрика використала для свого виробництва близько 35 000 пудів сала на 140 тис. крб. Потрібно зазначити, що з одного пуда сала можна було виготовити від 20 до 21 фунта стеарину та біля 38 фунтів свічок²². У 1879 р. при нових власниках фабрика випускала продукції на 24 тис. крб.²³

Як і раніше, головним постачальником солі для Білорусії була Україна. Сіль доставляли сюди з Криму, Кременчука, Катеринослава, Донбасу. В зв'язку з розширенням залізничної мережі в деяких традиційних центрах торгівлі сіллю знизилася. Так, якщо в середині першої половини XIX ст. у Шклов солі завозилося на 1 млн. крб., то з 1860 р. — всього лише на 40 тис. крб.²⁴

Значним центром соляної торгівлі, як і в попередні роки, залишався Пінськ. Сіль сюди завозилася по Дніпру переважно з Кременчука та Крюкова, частково — з Катеринослава. Протягом 1855— 1860 рр. у Пінськ щорічно завозилося в середньому до 280 тис. пудів солі²⁵. З цієї кількості близько 100 тис. пудів відправлялося в Брест-Литовськ, Кобрин, Слонім, містечко Телехани, с. Залуж'є Новогрудського повіту та ін.

В цілому, за названі шість років у Пінськ було привезено 1 млн. 678 тис. 986 пудів солі²⁶.

В 1867 р. у Мінську губернію надійшло 586 282 пуди солі, в тому числі 423 495 пудів з України. А ось як розподілялися соляні вантажі (табл. 3) по Мінській губернії в 1886 р.²⁷

Таблиця 3

№, сіль	Кули надійшла	Кількість солі	Звідки надійшла сіль	Ціна солі за 1 пуд, в крб.
1	м. Мінськ	210 000 Пудів бахмутської, владимирської і кримської солі	з Н. Новгорода, Бахмута, Одеси та Брянська	0,39—0,60
		28 000 пудів кримської солі	з Одеси та ііі.	0,65
2	Мінський повіт		з Києва та Катеринослава	0,35— 0,40
3	м. Речиця та повіт	39 690 пудів кримської, білозерської солі	з Катеринослава та Бахмута	0,28— 0,36
4	м. Бобруйськ	5500 пудів кримської солі та 4000 пудів бахмутської	з Катеринослава, Кременчука та Бахмача	0,35—0,90
5	Бобруйський повіт	90 000 пудів кримської солі	з Катеринослава (81 500 пудів), Черкас (9000 пудів) та Києва (500 пудів)	0,21
6	м. Пінськ	91 000 пудів кримської солі		

З наведеної таблиці видно, що за кількістю завезеної солі Пінськ поступався лише Мінську, ате в останній того року була завезена значна кількість солі з російських губерній. Окрім того, сіль у Пінську була найдешевшою: 1 пуд солі коштував 21 копійку.

В другій половині ХЕХ ст. сіль продовжувала надходити в Білорусію здебільшого річковими шляхами з родовищ Криму та Північного Причорномор'я. Так, у 1887 р. з Кам'янської пристані в Шклов надійшло 60 000 пудів солі, в Оршу та Могильов — по 20 000 пудів. 3000 пудів солі було відправлено з Прохорівської пристані в Пінськ²⁸.

Про масштаби річкових перевезень соляних вантажів можуть підтвердити таблиці, розроблені автором на основі архівних матеріалів. Так, у 1887— 1889 рр. у білоруські міста з Катеринославського порту була відправлена така кількість солі (в пудах) (табл. 4)²⁹:

Т а б л и ц я 4

№	Куди надійшла сіль	1887 рік	1888 рік	1889 рік
1	Беречіна	45 000	—	—
2	Борисов	13200	10200	6000
3	Бобруйськ	265 700	78600	230 860
4	Гомель	70 700	25 600	61 400
5	Жлобін	7200		
6	Могильов	194 400	168 400	181 410
7	Мозир	144 200	68 400	139 000
8	Орша	13 000	19 800	—
9	Петриков	17850	-	—
10	Пінськ	291 050	242 600	345 600
11	Пропойськ	49000	12 400	63600
12	Рогачов	—		12 000
13	Шклов	80000	7200	-
	В с ь о г о	1 191 300	633 200	1 039 870

Таким чином, найбільше солі з Катеринославського порту відправлялося в Пінськ, за яким ішли Бобруйськ та Могильов. Загалом, у зазначений період найбільше солі в Білорусію надходило з Катеринославського порту, а потім — з Київського. Водночас спостерігалось деяке коливання об'єму поставок солі в різні роки, що могло свідчити про їх залежність від попиту на цей товар.

В останні десятиріччя XIX ст. значно зросла доставка солі в Білорусію з Донбасу. Це пояснюється, насамперед, широкомасштабним будівництвом залізниць, які з'єднували промислові райони із сільськогосподарськими. Так, у 1899 р. в Новогрудський повіт Мінської губернії було доставлено 16 620 пудів білої дрібної солі зі станцій Деконськ і Слов'янськ (ціна за 1 пуд — 40—65 коп.). Того ж року 28 600 пудів солі було відправлено в місто Бобруйськ із Слов'янська, Бахмута, а також Катеринослава (ціна за 1 пуд — 23—26 коп.). Сіль з Бахмута у великій кількості надходила також у Борисовський і Мінський повіти та у м. Слуцьк³⁰.

Отже, у другій половині XIX ст., порівняно з першою, значно розширилася географія соляної торгівлі, сіль стала набагато доступнішою за своєю вартістю.

В пореформений період в Україні розпочалося інтенсивне освоєння корисних копалин Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізрудного басейнів. Природні багатства цього краю досить швидко перетворили його на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Так, уже на кінець 1-го пореформеного десятиріччя тут видобувалося 32,8 % усього вугілля, а на 1890 рік виплавлялося 24,3 % загально-російського виробництва чавуну. Ще більше зросли ці показники напередодні першої світової війни³¹.

Протягом 70—90-х років XIX ст. в Україні було збудовано 16 доменних і 6 переробних підприємств, найбільшими з яких були Юзівський, Олександрівський та Дніпровський металургійні заводи³². Продукція цих підприємств надходила в усі куточки Російської імперії, в тому числі й у Білорусію, хоча ввіз метату до неї був порівняно невеликий з огляду на незначну кількість там металообробних підприємств.

Деяке уявлення про вивіз металу в Білорусію подадуть такі факти. Зокрема, в 1896 р. з Юзівського заводу було вивезено на Московсько-Брестську залізницю 848,8 тис. пудш чавуну, на Балтійську залізницю — 22,8 тис. пудів. У тому ж році з Дніпровського заводу вивезено на Лібаво-Роменську залізницю 31,8 тис. пудів затіза і сталі³³.

Своя, хоч і незначна за обсягом, металургійна промисловість існувала і в Білорусії. Так, на початку 60-х років XIX ст. у Могильовській, Віленській та Мінській губерніях діяло 6 металургійних заводів. Проте вони не витримали конкуренції з боку українських підприємств і вже на кінець 60-х років XIX ст. згорнули свою діяльність³⁴. Найбільшим серед названих білоруських металургійних заводів був Владимирський чавуноливарний і мідеплавильний завод у с. Старинка Чериковського повіту Могильовської губернії, на якому в 1858—1862 рр. працювали близько 900 робітників. Історія цього заводу, власне, розпочинається з 1839 р., коли штасник с. Старинка поручик О. Бенкендорф, який раніше поставляв корабельний ліс у чорноморські порти, виконуючи замовлення Миколаївського морського арсеналу, переобладнав свої майстерні по виплавці чавуну для господарських потреб.

Для потреб Чорноморського флоту О. Бенкендорф поставляв велику кількість мідних обшивочних листів і болтів для кораблів, а також мідні порохові ящики³⁵.

Найзначніші замовлення на Старинкінському заводі розпочинаються з 1847 р. Так, у 1852 р. на ньому було замовлено увесь механізм Шосткинського порохового заводу з бігунами, маховиками і т. п. загальною кількістю до 9082 пудів, а згодом — до 3860 пудів запасних механізмів, 3 порохових котли, 8 капсулоробних верстатів, до 3800 пудш різних найменувань механізми?. Були поставки із Старинкінського заводу і на Київський арсенал. Зокрема, туди було поставлено до 3510 пудів парових котлів та два локомотиви потужністю в 5 і 10 кінських сил.

Також було поставлено до 6700 пудів оковок і різних чавунних предметів для Київського гарнізону, 764 пуди різних відливок надійшло для станцій Київського шосе.

Крім названих відомств, для корабельного департаменту було поставлено 16 030 пудів якірного ланцюга і 5217 пудів вірьовочного канату³⁶.

В Україну, крім Старинкінського заводу, надходила продукція й інших заводів. Так, у Чернігівську губернію потрапляли вироби Добруського мідеплавильного (річна продуктивність 5000 крб.) та чавуноливарного заводів (10 000 крб.)³⁷. Значні поставки металу в Україну здійснював також чавуноливарний завод Якобсона і Христановича в Мінську.

Після закриття металургійних заводів у Білорусії багато кваліфікованих робітників найматися на такі ж підприємства, що діяли на території України. Зокрема, є відомості, що багато робітників з Мінської та Віденської губерній прибули в 1877 р. на чавуноплавильний та залізобробний завод, який діяв у с. Дениші Волинської губернії. За неофіційними даними, цей завод виробляв 80–90 тис. пудів чавуну та 120–140 тис. пудів затіза³⁸.

Добре відомою в Україні була і продукція дротяно-цвяхового виробництва в с. Барані Оршанського повіту Могильовської губернії. Свою продукцію завод по Дніпру сплавляв у Київ. У 1879 р. пуд баранських цвяхів тут коштував 2,5–10 крб., телеграфного дроту — 2,6 крб. за пуд³⁹.

У зазначений період Україна стає головним виробником цукру в Російській імперії. В 1856–1857 рр. в Україні налічувалося 218 цукрових заводів, з них 67 - у Київській та 68 - у Чернігівській губерніях. У 1860–1863 рр. на Україну припадало 78 % заводських посівів цукрових буряків (основна їх частина знаходилась у Київській губернії), в 1872–1873 рр. - 82,5 %, в 1882–1883 рр. - 85 % і в 1892–1893 рр. - 81 %. В цілому питома вага українських губерній у загальноросійському виробництві цукру становила 80 %.

Що стосується Білорусії, то й у ній була своя, хоч і незначна за обсягом, цукрова промисловість. Так, на початок 60-х років там існували 14 цукрових заводів (8 заводів у Могильовській губернії, 5 - у Мінській і 1 - у Гродненській губерніях), річна вартість їх виробництва досягала 98 тис. крб.⁴¹ Частина продукції цих заводів надходила навіть в Україну. Так, продукція цукрового заводу в маєтку Добосна Бобруйського повіту Мінської губернії (в 1860 р. вироблено продукції на 11 475 крб.) надходила в Кременчук та Херсон⁴². Проте цукрові підприємства Білорусії не витримували конкуренції з боку українських підприємств і розорилися. Так, на початку 70-х років у Білорусії налічувалося вже 5 цукрових підприємств (виробляли продукції на 136 тис. крб.), а в 1893 р. цукрова галузь промисловості у Білорусії вже перестала існувати⁴³.

Таким чином, для Білорусії основним постачальником цукру була Україна. Лише в 1898 р. з України на Лівово-Роменську залізницю було відправлено 902 тис. пудів цукру, а на Поліську залізницю — 51 тис. пудів⁴⁴.

У 1900 р. до Білорусії прибуло 1093 тис. пудів цукру, в тому числі 661 тис. пудів — з України⁴⁵.

Головними оптовими покупцями українського цукру були мінські купці М. Л. Гінцбург, В. М. Шапіро, П. Я. Гоберман та ін. Велику увагу вони виявляли до цукрових заводів Поділля. Так, згадуваний уже М. Л. Гінцбург у листі до правління Уладівського цукрорафінадного заводу (вересень 1897 р.) висловлював бажання щорічно закуповувати біля 25 вагонів цукру. Також з Уладівського заводу в жовтні 1898 р. було відправлено на рахунок купця Е. Соловейчика в Пінськ 100 пудів колотого цукру. Того ж року 4000 пудів цукру було продано кутало Самуїлу Ландау по ціні 5,05 крб. за пуд⁴⁶.

Окрім названих купців, свої послуги по продажу уладівського цукру у Вітебській та Смоленській губерніях пропонував вітебський купець М. З. Злотопольський⁴⁷.

Постійно здійснював поставки цукру в Білорусію і Левашово-Війтовецький цукровий завод (заснований у 1852 р.). Відомо, наприклад, що з його складів 9 листопада 1898 р. у білоруське містечко Боровичі було відправлено 747,2 пудів цукру. 30 листопада того ж року у Вітебськ — 747,2 пудів цукру на рахунок купця Райхліна і 124 085 пудів — на рахунок Кумбарі. 18 грудня 1898 р. на рахунок Лещинського у Пінськ та Полоцьк відвезено по 747,2 пудів цукру. Така ж кількість цукру була відправлена 31 грудня 1898 р. на рахунок Гінзбурга у Вітебськ і на рахунок Кумбарі у це ж саме місто⁴⁸.

Цукрові заводи України приваблювали до себе власників капіталів з усієї Російської імперії. Серед них траплялися й вихідці з Білорусії. Так, вітебський, а згодом петербурзький купець 1-ї гільдії Є. Г. Гінцбург з 1863 р. став власником Могильнянського цукрового заводу (Гайсинський повіт Подільської губернії). Цей завод на кінець 80-х років XIX ст. переробляв за добу 20 тис. пудів цукрових буряків⁴⁹.

Найважливішою галуззю пореформеної промисловості Білорусії за питомою вагою загальної суми виробництва була суконно-вовняна промисловість. Найбільше підприємств цієї галузі в 1861 р. розмішувалося в Гродненській губернії — 49 суконних і 12 вовняних, які виробляли продукції на 2,7 млн. крб. У Мінській губернії наїчувалося 4 великі суконні підприємства з річною сумою виробництва 230—240 тис. крб. На дещо нижчому рівні це виробництво знаходилося у Могильовській та Віденській губерніях, а у Вітебській було взагалі відсутнім. Питома вага суконно-вовняної промисловості за сумою виробництва в 1861 р. становила 49,6 %, в 1871 р. — 28,8 % і в 1893 р. — 23,7 %. Проте, незважаючи на падіння питомої ваги цієї галузі промисловості, її ваговий показник за 32 роки зріс у 2,3 рази і в 1893 р. становив 6813 тис. крб. За сумою виробництва і кількістю зайнятих робітників суконно-вовняна промисловість і в середині 90-х років XIX ст. продовжувача займати перше місце⁵⁰.

Багато суконних підприємств у Білорусії закуповували сировину в Україні, а потім туди вивозили частину готової продукції. Так, наприклад, суконна фабрика в маєтку Пореч'є Пінського повіту Мінської губернії (заснована в 1837 р., наїехала поміщику О. С. Скірмунту) закуповував вовну на заводах у Подільській, Київській та Волинській губерніях, а також на ярмарках у Полтаві й Харкові по ціні від 15 до 25 крб. за пуд. У 1868 р. на цій фабриці було зайнято 375 чол., діяло 83 механічні верстати і виготовлялося 73,5 тис. аршинів сукна вартістю 202,3 тис. крб. На кінець 70-х років XIX ст. на фабриці було вже 2 парові машини, 166 інших машин та верстатів, кількість робітників досягла 420 чол., а сума виробництва — 300 000 крб. Фабричні вироби, крім інших міст, відправлялися в Одесу, Бердичів, Київ⁵¹.

Сировину в Україні закуповувала (по 15—25 крб. за пуд) також Раваницька суконна фабрика поміщика Людвіга Слотвинського (заснована в 1832 р.), що знаходилася в Ігуменському повіті Мінської губернії⁵². 10 суконних заводів, які знаходились у Бельському повіті Гродненської губернії, також працювали на привізній сировині. В 1860 р. вони виробили продукції на 94 197 крб. Деяка частина цієї продукції збувалась у Бердичів⁵³.

В Україні великим попитом користувалися талеси⁵⁴ виробництва Дубровненської фабрики, відомої не лише у Росії, а й за кордоном. Важливе місце в пореформеній економіці Білорусії займала винокурна промисловість. У 1861 р. вона займала друге місце за питомою вагою загальної суми виробництва (16,4 %)⁵⁴. В 1890 р. у білоруських губерніях

діяло 18 % винокурних заводів Російської імперії, а валова продукція цієї галузі промисловості становила 23,5 % усієї промисловості Білорусії. В тому ж році винокурними заводами Білорусії було вироблено 6,6 млн. відер вина⁵⁵. Значна частина цієї продукції надходила в Україну. Так, спирт з винокурного заводу поміщика Горвата в Речицькому повіті збувався здебільшого в Харкові, Катеринославі, Києві та Кременчуці. Поміщик Антон Радзивілл продукцію своїх винокурних заводів, окрім білоруських міст, збував також в Єлизаветграді й Одесі⁵⁶.

В торговельному обігу міста Пінськ близько 20 % усього відпуску горілки припадало на Київську губернію (Київ і Ржищів), ще деяка частина горілки відправлялася в місто Луцьк Волинської губернії. Мішне вино та спирт з Пінська відправлялися також у містечко Ратне Ковельського повіту Волинської губернії і в м. Кременчук *"⁵⁷.

Багато горшки з Білорусії відправлялося в південні українські губернії. Так, у 1857 р. лише з Мінської губернії було відправлено в Херсонську губернію 43 724 2/10 відер горілки⁵⁸. Серед багатьох заводш, що з 1899 р. поставляли спирт на Вінницький казенний очисний склад спирту, ми знаходимо і Кунцавщизинський завод (Мінська губернія), власником якого був дворянин К. Й. Войнилович. Крім названого заводу, Вінницький спиртовий склад мав торговельні зв'язки й з іншими білоруськими підприємствами, зокрема, з фабрикою Маркушевича в Мінську, яка поставляла шітки-йоржі ціною від 2,5 до 13,5 коп. за штуку. Етикетки для спиртових складів Подільської губернії виготовлялись у Віденській друкарні (до складу Віденської губернії входило чимало білоруських земель). Так, у 1899 р. у ній було розмішено замовлення на виготовлення 200 000 етикеток для сороковок спирту в 90°, 400 000 — для соток спирту тієї ж міцності та 200 000 штук — для сороковок спирту в 95°⁵⁹.

В цілому, з Білорусії на кшєць ХІХ ст. в Україну відправлялося 165 тис. пудів спирту, або 12,4 % усього його вивозу⁶⁰. Він надходив в Україну переважно з таких міст, як Гомель, Мозир, Речиш, Лоев, Туров, Пінськ та інші.

Досить значною була винокурна промисловість і на українських землях. У 1883— 1884 рр. тут діяло понад 550 винокурних заводш, тобто 27 % від загальної кількості по Європейській Росії⁶⁰. Продукція цих заводш надходила в Білорусію, хоча її довіз був порівняно незначним через те, що там існувала власна розвинута винокурна промисловість. Проте значна частина українських спиртних напоїв все ж таки потрапляла на білоруський ринок. Так, у військово-статистичному описові Вітебської губернії за 1852 рік зазначатися, що в цю губернію у великій кількості завозили горілку з Чернігівської губернії. Через це ціни на місцеву горілку значно впши. Зокрема, відкупники платили за відро горілки від 60 до 90 коп.⁶¹

Хлібне вино у невеликих розмірах також вивозилося з Харківської губернії у Віденську, Вітебську, Ковенську, Могильовську й Смоленську губернії.

До речі, серед кугщів-відкупників було чимало вихідців з України. Так, у 1857 р. сімферопольському купцю Гесселю Розенбергу було передано в утримання "питейні" заклади в численних приватних і казенних маєтках Борисовського, Мозирського, Пінського, Слуцького та Новгородського повітів Мінської губернії. Мешканець Городненського повіту Чернігівської губернії Л. Ф. Абрамович у 1894 р. отримав з Мінської казенної палати свідоцтво на утримання трактирного закладу в містечку Лоеві Речицького повіту Мінської губернії⁶³.

Крім торгівлі міцними спиртними напоями, між українськими та білоруськими землями відбувалася також жвава торгівля пивом. Найбільший у Білорусії пивзавод (завод Лекерта в Могильові) значну

частину пива відправляв у Чернігівську та Полтавську губернії. Сировину (ячмінь) для виробництва Лекерт закуповував в українських губерніях по ціні 1,1 крб. за пуд. Такий вибір Лекерта пояснювався тим, що український ячмінь давав вдвічі більше виходів пива, ніж місцевий. У 1879 р. завод Лекерта виробив 69 300 відер пива різних сортів (ціна за відро — від 75,8 коп. до 2 крб.). З цієї кількості пива 12 тис. відер відправлялося в Мінську, Чернігівську та Полтавську губернії⁶⁴.

В структурі пореформеної промисловості Білорусії борошномельна промисловість за питомою вагою загальної суми виробництва займала п'яте місце (4 %)⁶⁵. Дана галузь працювала здебільшого на привізній українській сировині. Взамін у деякі райони України надходила продукція білоруських борошномельних підприємств. Так, борошномельний завод поміщиків Голинських на річці Бесяді в Чериковському повіті Могильовської губернії закуповував пшеницю в Київській та Полтавській губерніях. За рік цей завод перемелював близько 22 000 пудів пшениці і випускав 4 різні сорти борошна до 22 000 пудів або 4400 кулів⁶⁶. У 1858 р. завод випустив продукції на 19 113 крб. Деяка її частина надійшла на продаж у Чернігівську губернію. Туди ж надходила і продукція борошномельного заводу в містечку Добруша Гомельського повіту Могильовської губернії (в 1858 р. завод виробив продукції на 87 400 крб.)⁶⁷.

Проте, незважаючи на розвиток місцевого борошномелля, Білорусія не могла повністю задовольнити своїх потреб борошном. Як і раніше, багато борошна завозилося з України. Так, у грудні 1855 р. з містечка Славута в Пінськ було відправлено 132 четвертини житнього борошна. Вантаж належав місцевій купчисі Леї Бортковій. Тоді ж у Пінськ було відправлено 140 четвертин житнього борошна з Острога (вантаж місцевого купця Міра Зузеніна). У березні 1856 р. 100 четвертин житнього борошна було відправлено в Пінськ з міста Олександрія (вантаж належав жителю містечка Степань Ровенського повіту Волинської губернії Айзіку Крупнику). Також у Пінськ було відправлено 60 четвертин житнього борошна з містечка Корець Новоград-Волинського повіту тієї ж губернії (вантаж Хаїма Поліщука). 200 четвертин житнього борошна надійшло у Пінськ з містечка Баранов (вантаж жителя містечка Рафалівка Луцького повіту Пейсаха Детьбайма). 90 четвертин житнього борошна в Пінськ з містечка Кашнь-Каширський Ковельського повіту поставив Абіш Камінь⁶⁸.

Наприкінці XIX ст. 83 % усього борошна, що поставлялося в Білорусію, надходило з України. В числовому вираженні це становило близько 4,7 млн. пудів. Найбільша кількість цього борошна розвантажувалася в Мінську, Пінську, Гомелі, Вітебську, Полоцьку, Бобруйську, Борисові, Орші, Рогачові⁶⁹.

В пореформеній промисловості Білорусії важливе місце займала також скляна промисловість. У 1861 р. вона займала шосте місце за питомою вагою загальної суми виробництва (3,1 %). Багато білоруських скляних заводів працювали на сировині, привезеній з українських губерній. Натомість частину своєї продукції вони поставляли в Україну. Так, скляний завод у с. Пастурках (Могильовська губернія) завозив для своїх потреб із с. Грабова (Чернігівська губернія) звичайну та білу глину для печей, а також горшки для варіння скла, лісову й солом'яну золу, поташ. У 1854 р. цей завод виробив скла на 9100 крб. На ньому працювало 10 майстрів, 8 помічників та 15 чорноробочих. До речі, більшість майстрів була вихідцями з різних міст Чернігівської губернії⁷⁰.

Скляна фабрика, що знаходилася в Климовицькому повіті Могильовської губернії, в 1854 р. виробила продукції на 600—700 крб. Скло на суднах збувалося в місто Кременчук. Матеріали для виробництва: шалівки, матринка, грабовка, щитові та третові дрова, солом'яна зола завозилися з Чернігівської губернії⁷¹.

Скляний завод у с. Лещинка Чериковського повіту Могильовської губернії, який належав поміщикам Голинським, у 1859 р. виробив скла на 5850 крб. Вся його продукція надходила в Київ. Для своїх виробничих потреб він вживав 3200 пудів глини і 700 четвертин солом'яної золи, які закупував у Чернігівській губернії.

Також у Київ збував скло завод у фільваркові Зябна (Чериковський повіт Могильовської губернії), який належав поміщиці Мальвіні Солтан. У 1859 р. він виробив скла на 7500 крб. Для цього було використано 2500 пудів глини та велику кількість солом'яної золи з Чернігівської губернії.

Виключно в Київ збував скло і скляний завод у фільваркові Малиншка (Чериковський повіт Могильовської губернії). Цей завод належав поміщику Антону Колонтаю. В 1859 р. на ньому було виготовлено скла на 7500 крб. З Чернігівської губернії було завезено 2500 пудів глини та 1000 четвертин солом'яної золи⁷².

Свою продукцію в Україну збував і скляний завод у фільварку Петрулін (Чериковський повіт Могильовської губернії), який належав поміщику Мечиславу Костровицькому. Цей завод у 1859 р. виробив скла на 7150 крб. Глина та солом'яна зола для нього завозилися з Чернігівської губернії⁷³. Це ж саме можна сказати і про скляний завод у с. Лисівка Чериковського повіту, який свою продукцію поставляв виключно в Київ. Річна продуктивність цього заводу в 1854 р. становила 7000 крб.

Потрібно також згадати і скляний завод графа Чернишова-Кругликова в урочищі Осинівка Рогачовського повіту Могильовської губернії (виник у 1840 р.). Матеріал для цього заводу (солом'яна зола) привозився з Чернігівської губернії. Майстри, які на ньому працювали, були вихідцями з Орловської та Чернігівської губерній. Щорічно завод виробляв по 2500 ящиків скла, що збувалося в Київ⁷⁴.

В свою чергу, відбувався зворотний потік скляного товару і з України. Так, у 1897 р. у с. Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії санкт-петербурзький купець 1-ї гільдії Ю. М. Розенберг збудував скляний завод. Цей завод протягом трьох років поставляв у Віденську, Вітебську, Гродненську, Ковенську, Мінську, Могильовську, Смоленську, Подільську та Волинську губернії скляний посуд для розливу спиртних напоїв у кількості не менше 200 000 відер щороку (розміри посуду — 1/4, 1/20, 1/40, 1/100 та 1/200 відра). За 1000 пляшок у 1/4 відра завод отримував 180 крб., 1/20 відра — 46 крб., 1/40 відра — 35 крб., 1/100 відра — 15,80 крб. та 1/200 відра — 8 крб.⁷⁵

Серед багатьох виробів білоруської промисловості в Україну в значній кількості надходив також папір. Взагалі, паперова та картонна промисловість Білорусії розміщувалася головним чином у Могильовській та Вітебській губерніях. Найбільшими підприємствами подібного роду були Добрушська паперова фабрика в Гомельському повіті Могильовської губернії та фабрика "Скіна" у Лепельському повіті Вітебської губернії. Свою продукцію вони збували і в ряді українських міст. Наприклад, паперова фабрика князя Паскевича у с. Добруші Гомельського повіту Могильовської губернії поставляла свою продукцію в такі українські міста, як Київ, Керч, Одеса, Харків, Бердичів та інші. В 1880—1881 рр. ця фабрика виробила паперу на суму 551 594,33 крб. Водночас сировину для свого виробництва (житня та пшенична солома) фабрика отримувала з Чернігівської та Полтавської губерній по ціні 10—18 коп. за пуд⁷⁶.

Значну кількість паперу в Україну, зокрема, в Полтавську губернію, поставляла також паперова фабрика, що знаходилася в Оршанському повіті Могильовської губернії. В 1858 р. її річна продуктивність становила 17 700 крб.⁷⁷

Окрім названих галузей промисловості, в Україну надходила також продукція тих галузей, які мали, так би мовити, місцеве значення. Скажімо, в Бердичів надходила продукція 67 шкіряних заводів Могильова (в 1858 р. виробили продукції на 39 485 крб.), у Київ — шкіряного заводу в с. Хотімськ Чериковського повіту Могильовської губернії (вироблено продукції на 1400 крб.)⁷⁸.

Гончарно-кахельні мануфактури, що знаходилися переважно в містечку Кописі Горецького повіту Могильовської губернії, збувати свої вироби в різні українські міста: Одесу, Київ, Кременчук, Катеринослав, Мелітополь, Харків, Миколаїв та ін.⁷⁹

В Україну надходила також продукція білоруських тютюнових заводів, які нерідко закупували сировину в наших землях. Так, тютюнова фабрика Шерешевського закупувала сировину на гавдні України, турецький тютюн — в Одесі, сигарний — за кордоном. Тютюновий завод у Пінську, що належав місцевим купцям Ш. Гвірцману та В. Пінському, збував продукцію в Одесу, Київ, Сімферополь. У 1889 р. цей завод виробив продукції на 17703,03 крб.⁸⁰

Для будівництва шосейних доріг у Київ, Кременчук і Катеринослав з Мінської губернії вивозився бруковий камінь. Щорічно його вивозилося близько 300 кубічних сажнів.

Певне поширення в Україні та Білорусії мала торгівля чаєм. Так, у Білорусії були добре відомі такі торговці цим напоєм, як Л. Рабінович (Одеса), брати Тарасови в Армавірі та Катеринодарі (Одеса), І. К. Велітченко (Харків), І. І. Ващенко (Харків), торговий дім К. С. Попов і М. І. Годзелінський та К (Одеса) та ін. Продукція цих та інших фірм була настільки популярною в Білорусії, що місцеві чаєторговці досить часто підроблювали упаковку з фірменним знаком. Цим, зокрема, займався мінський купець С. А. Слеп'ян (Слепянов). Чай з виготовленими ним фальшивими етикетками перебував у значній кількості в продажу в Полтавській губернії.⁸²

Досить часто чай потрапляв на місцеві ринки і контрабандними шляхами. Так, під час Хрещенського ярмарку в Києві 1853 р. місцевою поліцією було виявлено 553 фунти чаю, що продавався в мішках. Слідством було встановлено, що цей чай був доставлений сплавом по системі вод, які впадають у Дніпро з литовських (білоруських) губерній.⁸³

Таким чином, у другій половині XIX ст. внаслідок тих позитивних змін, які сталися в результаті утвердження й розвитку ринкових (капіталістичних) відносин, у загальному об'ємі українсько-білоруської торгівлі спостерігається збільшення кількості промислових товарів. Зокрема, нового, якіснішого рівня набула торгівля цукром. Одночасно з України в Білорусію почали також надходити метал і вугілля, що було пов'язане з освоєнням родовищ Донбасу та Кривбасу. В свою чергу, з Білорусії збільшується потік продуктів хімічної переробки деревини, виробів суконної, сірникової, паперової та скляної галузей. Ця торгівля була взаємовигідною як для України, так і для Білорусії.

¹ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии. — Могилев, 1884. — Кн. 2. — С. 705.

² Центральний державний Історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 442, оп. 48, спр. 319, арк. 22 - 27.

³ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Минск. 1961. — Т. 3. — С. 303.

⁴ Зеленский И. Материалы для географии и статистики России: Минская губерния. — СПб., 1864. — Ч. 2. — С. 334.

⁵ Там же. — Ч. 1. — С. 138.

⁶ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 708, 738.

Барка — річкове судно довжиною 15—24 сажнів та шириною 3—7 сажнів, вантажопідйомність — від 5 до 20 тис. пудів.

* Берліна — річкове судно довжиною 16—20 сажнів, шириною близько 2 сажнів і вантажопідйомністю від 4 до 12 тис. пудів.

- ⁷ Там же. - С. 737.
- ⁴ Ванчос - дубовий тригранний гостроконтний брус, в якого четверта грань залишається необтесаною.
- ^{4*} Кряж — товстий, короткий відрізок стовбура дерева, переважно листяних порід.
- ^{5*} Ступиця — середня частина колеса, виготовлялася з дерев'яних обрубків.
- ^{6*} Ночівка — плоске, тонке і широке коритце для провіювання зерна та валяння тіста.
- ⁸ Там же. - С. 738-739.
- ⁹ Там же. - С. 739.
- ¹⁰ Отчет о состоянии Могилевской губернии за 1893 год. — Могилев, 1894. — Б/н.
- ¹¹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 523.
- ¹² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далі — НАРБ), ф. 299, оп. 2, спр. 18218, арк. 223 зв. - 224.
- ¹³ Зеленский И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 151.
- ^{7*} Каравка — соснова або ялинова колода довжиною 6 сажнів.
- ^{8*} Качалка — соснова колода довжиною 4 сажні.
- ^{1*} Трояк — соснова колода довжиною 3 сажні.
- ^{10*} Решетина — брусок товщиною від 1 до 3 см, використовується при спорудженні дахів будівель.
- ¹⁴ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. - СПб., 1905. - С. 268- 269.
- ⁵ Там же. - С. 270.
- ¹⁽¹⁾ Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. - К., 1978. - С. 128.
- ¹ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 410—411.
- ⁸ Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 122, 123- 124.
- [^] Дембовецкий А. С. Указ. соч. - С. 285.
- [°] Исторические корни дружбы и единения... — С. 128.
- [;] НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 54, арк. 241—241 зв.
- ["] Там же, ф. 295, оп. 1, спр. 2367, арк. 146— 147; Зеленский И. Указ. соч. Ч. 2. - С. 255.
- ¹³ Указатель фабрик и заводов Европейской России под ред. П. Орлова. — СПб., 1881. — С. 193.
- ²¹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 47.
- ⁶ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 1936, арк. 40-41.
- ⁶ Зеленский И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 318.
- ²⁷ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 1936, арк. 40—41; ф. 299, оп. 1, спр. 94, арк. 19 зв., 20, 23 зв., 24, 29 зв., 32, 34, 35 зв.
- ⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 692, оп. 16, спр. 41, арк. 34, 36.
- ³⁹ Там же, арк. 20 зв. — 21, 41—42 зв.
- ³⁰ НАРБ, ф. 299, оп. 2, спр. 11072, арк. 7 зв.; 21 зв. 22; 11, 24 зв. - 25, 27 зв. - 28.
- ³ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX — начале XX ст. — К., 1965. — С. 30, 31.
- ³² Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895— 1904 рр.). - К., 1970. - С. 9.
- ^Г Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60— 90-х років XIX ст. - К., 1968. - С. 85.
- ³¹ Белоруссия в эпоху капитализма: Сборник документов и материалов. — Минск, 1990. - Т. 2. - С. 8.
- ³⁵ Там же. - С. 90.
- ³⁶ Там же. - С. 92.
- ³⁷ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 388.
- ³⁸ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1962. — Ч. 2. - С. 74.
- ³⁹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 268.
- ⁴⁰ Воблый К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. - М., 1928. - Т. 1. - С. 176; Гуржій І. О. Назв, праця. - С. 63.
- ⁴¹ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 8.
- ⁴² Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 410.
- ⁴³ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 8— 9.
- ⁴⁴ Билимович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. — К., 1902. - С. 230.
- ⁴⁵ Исторические корни дружбы и единения... — С. 130.
- ⁴⁶ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф. 64, оп. 1, спр. 11, арк. 1; спр. 20, арк. 296, 297.
- ⁸ Там же, спр. 40, арк. 106.
- ⁹ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 2а, арк. 15—20.
- ³⁰ Там же, ф. 471, оп. 1, спр. 492, арк. 2— 3 зв.
- ³¹ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ³² Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 257; НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 2367, арк. 143; Абезгауз З. Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века. — Минск, 1971. — С. 50.
- ⁴¹ Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 258.
- ⁵³ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 418.
- ^{1*} Талес — єврейське ритуальне покривало.

- ³⁴ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ³⁵ А б е з г а у з З. Е. Указ. соч. - С. 43- 45.
- ³⁶ НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 74, арк. 36, 88, 191, 217.
- ³⁷ З е л е н с к и й И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 319.
- ³⁸ П і м и д т А. Материалы для географии и статистики России: Херсонская гу-берния. - СПб., 1863. - Ч. 2. - С. 546.
- ³⁹ ДАНО, ф. 395, оп. 2, спр. 13, арк. 43 зв., 51, 74.
- ⁴⁰ Исторические корни дружбы и единения... — С. 129.
- ⁴¹ Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1885. — №. — С. 474— 475.
- ⁴² Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 494.
- ⁴³ ЦДІА України в Києві, ф. 1191, оп. 1, спр. 63, арк. 105.
- ⁴⁴ НАРБ, ф. 27, оп. 1, спр. 569, арк. 1 - 57; ф. 333, оп. 4, спр. 6723, арк. 99.
- ⁴⁵ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. - С. 233— 234, 670.
- ⁴⁶ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ⁴⁷ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 255.
- ⁴⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 386, 388.
- ⁴⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 804, спр. 398, арк. 366, 578.
- ⁵⁰ Исторические корни дружбы и единения... — С. 129.
- ⁵¹ НАРБ, ф. 1, оп. 1, спр. 639, арк. 15- 16.
- ⁵² Там же, арк. 39-40.
- ⁵³ Матерьялы да гісторыі мануфактуры на Беларусі. -- Мінск, 1935. -- Т. 2. — С. 138- 139.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 260— 261.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. 395, оп. 2, спр. 13, арк. 32, 34.
- ⁵⁷ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 272, 274.
- ⁵⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 387.
- ⁵⁹ Там же. - С. 386.
- ⁶⁰ НАРБ, ф. 2001, оп. 1, спр. 1389, арк. 89.
- ⁶¹ А б е з г а у з З. Е. Указ. соч. - С. 48; НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 54, арк. 241- 241 зв.
- ⁶² З е л е н с к и й И. Указ. соч. - Ч. 2. — С. 333.
- ⁶³ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 4701, арк. 6, 27.
- ⁶⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 10411а, арк. 5 зв.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Україна і слов'янський світ

Т. І. ЄРЕМЕНКО

Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921 — 1923 рр.)

Наприкінці Першої світової війни і після неї Україна чотири роки боролася за свою незалежність. Першим кроком на цьому шляху було проголошення Української Народної Республіки (УНР). Після довгої і кривавої боротьби, а також після спроби врятувати незалежну Україну з допомогою Польщі на основі Варшавського договору і Військової конвенції квітня 1920 р., шіаду захопив радянський уряд на чолі з Х. Раковським. Більшовицький уряд намагався за всяку ціну включити Україну до складу Росії. Від цього великою мірою залежала доля комуністичної революції, що постійно й багато разів підкреслювали В. Ленін, Л. Троцький та інші лідери більшовицького експерименту. Навіть не так важливо було для них, де пройде кордон із Польщею: західніше чи східніше, найголовніше, щоб взагалі Україна відійшла до Радянської Росії.

Під час переговорів уряду радянської Росії з представниками Польської Республіки про закінчення війни та укладення мирного договору Росія взяла на себе вирішення подальшої долі України, без усяких на те підстав виступила не тільки від власного імені, а також від імені України, чим ще раз здивувала європейський світ.

Уряд УНР звернувся до держав і народів світу з нотою, в якій говорилося, що він "з радістю прийме мир, коли окупаційна совіська армія залишить територію України і коли урядові УНР дадуть можливість скликати українські установчі збори, що остаточно вирішать долю України"¹. Польська делегація запропонувала участь представників уряду УНР у мирних переговорах, але ця пропозиція була відкинута радянською Росією. У телеграмі (цілком таємній) Х. Раковського В. Чубарю від 14 вересня 1920 р. говорилося: "Польский министр Сапега выступил с официальным обращением от имени Петлюры. Считаю целесообразным, чтобы Владимир Кириллович (Винниченко) заявил через Г. Чичерина по адресу польского правительства, первое, что он именно был председателем правительства Украинской Народной Республики. Второе, что Петлюра никогда не получал демократической санкции. Третье, что Петлюра есть агент польской шляхты. Четвертое, что при этих условиях он, Владимир Кириллович, несмотря на разногласия, которые у него были в прошлом с советской властью, счел своим долгом явиться добровольно, оказать содействие советскому правительству и в частности красной армии, чтобы сражаться за независимую Советскую Украину против польской шляхты и ее наймитов. Это заявление должно исходить от Владимира Кирилловича непосредственно"².

У телеграмі йдеться про спробу більшовицького уряду використати В. Винниченка (першого голову Директорії УНР) у переговорах з польською делегацією. Радянська сторона намагалася показати, що колишній голова Директорії співпрацює з більшовиками. Проте їй цього не вдалося зробити, хоча В. Винниченку й був влаштований переліт з Відня до Києва у 1920 р., але домовитися з ним вони так і не змогли, після чого В. Винниченко з України втік.

Щоб мати формальне право представникам радянської Росії вести переговори й від імені України, Х. Раковський підписав їм мандати, які зберігаються у фондах ЦДАВО України, з повноваженням російським громадянам А. Йоффе, А. Оболенському, Е. Квірінгу, С. Кірову вести переговори з урядом Польської Республіки у справах укладення договору між Польщею й РСФРР та Польщею й УСРР, а також підписання акту від імені уряду УСРР³.

Не обійшлося в цій історії й без курйозів. Так, А. Йоффе телеграфував у Москву: "Наступает окончание работы, необходимо безотлагательно выслать переводчика, ибо иначе я не в состоянии буду составить украинский текст". Г. Чичерін писав Х. Раковському: "Убедительно просим немедленно направить в Риту тов. [Думского, а то оскандалимся]"⁴.

Таким чином, у березні 1921 р. був підписаний добре відомий Ризький договір. За ним Польща визнавала Радянську Україну як незалежну державу та її уряд.

17 квітня 1921 р. радянська Україна ратифікувала Ризький договір на засіданні ВУЦВК, після ратифікації Москвою, 14 квітня його ратифікував польський сейм. Українська соціалістична радянська республіка визнавалася Польщею й отримувала міжнародний правовий статус. Договір викликав різні оцінки, наприклад, І. Лисяк-Рудницький порівнював його з Андрусівською угодою 1667 р., згідно з якою Україна також без участі представників її народу була поділена між Росією і Польщею, етнічно-історичні українські землі з 6-мільйонним українським населенням відходили до Польщі (Східна Галичина, Холмщина, частина Волині), Наддніпрянська Україна, хоч і була проголошена незалежною УСРР, фактично відходила до Росії.

Також негативну оцінку цієї угоди давав начальник Польської держави Ю. Пілсудський, який після більшовицько-польської війни втратив свій вплив на зовнішню політику країни і не міг запобігти підписанню

договору з більшовиками. Із спогадів одного з його соратників, 18 березня під час урочистостей, присвячених укладенню Ризького договору у національному театрі, Ю. Пілсудський був у поганому настрої й висловився, що не має причин для радощів, що це наша поразка: "Якщо не Ленін, то його нащадки будуть правити у Варшаві"⁵.

Ю. Пілсудський був проти Ризької угоди насамперед тому, що біля східних кордонів Польщі мала знаходитися нова комуністична Російська імперія, зовнішня політика якої базувалася на загарбницьких засадах світової революції. Ю. Пілсудському не вдаюся до кінця допомогти уряду УНР створити незалежну, демократичну державу — союзницю Польщі.

1921—1923 рр. були для України періодом, коли вона зберігала видимість незалежної держави і мала зовнішні атрибути цього (законодавчі органи, уряд, дипломатичні представництва). Але УСРР цілком була підпорядкована Москві, її радянському урядові, всі рішення і розпорядження надходили від нього та ЦК РКП, тобто УСРР була маріонетковою державою, якій радянська Росія дозволила мати зовнішні атрибути незалежної країни.

Урядом УСРР був створений Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС), спочатку його очолював голова Ради народних комісарів Х Раковський (що говорить про важливість цього відомства), заступником був призначений В. Яковлев (син купця, закінчив Київський торговельний інститут, до цього призначення працював у надзвичайній комісії, брав участь у розстрілі рідного батька, члена Союзу російського народу). В. Яковлев дуже цікаво визначав роль наркоматів закордонних справ: Московський, тобто НКЗС РРФСР — це закордонна канцелярія ЦК РКП(б), Рада народних комісарів до нього не торкається, український же НКЗС відіграє ще меншу роль, його діяльність повністю контролюється Москвою. "Щоби бути добрим радянським дипломатом, — розповідав він Г. Беседовському, — потрібно розуміти, що при всіх дипломатичних радянських місіях існують представництва НК, Комінтерну, військової розвідки"⁶. Відносини радянської України з Польською Республікою були віддзеркаленням стосунків з радянською Росією. Вони ускладнюватися тим, що уряд УНР знаходився на польській території, він продовжував, з одного боку, боротьбу за незалежність України, а з другого, — проти курсу комуністів на підготовку соціалістичної революції в Європі, в першу чергу у Польщі.

Міжнародна діяльність радянської України, яка була цілком підпорядкована Москві, включала: пропаганду комуністичних ідей у Польщі, боротьбу з урядом УНР (в екзилі), підтримку комуністичних сил.

Згідно з Ризькою угодою радянська Україна і Польща обмінялися посольствами. Дипломатичним представником Польщі при уряді УСРР був призначений граф Ф. Пулавський в ранзі повіреного у справах, а повноважним представником радянської України у Польщі — О. Шумський. 6 жовтня 1921 р. два посольства зустрілися на прикордонній станції Здолбуново. Українська делегація у складі посла О. Шумського, радника Я. Хургіна, першого секретаря І. Сіяка, другого секретаря М. Попова і уповноваженого від Наркомісаріату закордонних справ М. Любченка відвідала польське посольство в його салон-вагоні. Під час розмови була висловлена надія на добросусідські відносини між двома народами та розвиток економічних зв'язків. Після зупинки у Києві посольство Польщі прибуло до Харкова. Крім посла, до його складу входили: торговельний радник п. Ромицький, генеральний консул п. Ф. Хорват, всього 50 осіб⁷.

Посольство УСРР розташувалося у Варшаві в готелі "Вікторія". О. Шумського прийняв міністр закордонних справ З. Скірмунт, були вручені вірчі грамоти для передачі Ю. Пілсудському, під час півгодинної

бесіди підкреслювалася важливість встановлення тісних торговельних відносин⁸.

У свою чергу, польського посла п. Ф. Пулавського прийняв голова Ради народних комісарів УСРР Х. Раковський. Під час їх бесіди, яка, за оцінками польської сторони, мала дружній та доброзичливий характер, говорилося про необхідність більш тісних взаємин двох держав. Інформацію про цей прийом надрукувала більшість польських газет⁹.

Деяких проблем польсько-українських відносин торкнувся Ф. Пулавський в інтерв'ю кореспонденту газети "Тайме" 25 листопада 1921 р. Він підкреслив важливість обміну дипломатичними представниками для налагодження зв'язків між Україною і Польщею. Оцінюючи внутрішню ситуацію, він сказав, що Україна останніми подіями була доведена до крайнього руйнування, але завдяки непу з'являються можливості її відродження, денационалізація деяких підприємств як перший крок. Все це створює базу для розвитку торговельних та економічних зв'язків двох країн. Відносно політичних проблем посол підкреслив, що Польща намагається виконувати статті Ризької угоди, а те, що має місце перехід озброєних українських груп з території Польщі в Україну, то польська сторона не в змозі цьому запобігти, в більшості випадків це намагання емігрантів помститися за знищені домівки та розстріл рідних радянською владою. В цілому пан Пулавський позитивно оцінює перспективи розвитку відносин між ПР та УСРР¹⁰.

Створюючи відомства по міжнародних зв'язках, радянська влада ні в чому не хотіла бути схожою на інші держави і винаходила все нове. Наприклад, замість Міністерства закордонних справ — Народний комісаріат, вигадали титул головам посольств за кордоном — повноважний представник, замість посла або посланника. З приводу цього були непорозуміння у Польщі. Польське міністерство закордонних справ при складанні списків дипломатів, акредитованих у країні, розташувало прізвища радянських представників після послів, тим самим принизивши їх статус. Українське радянське посольство висловило протест. У своїй ноті МЗС Польщі відповіло, що в міжнародній практиці ще ніколи не було повноважних представників, і у Віденському трактаті, який регулює питання старшинства між дипломатичними представництвами, не передбачено категорію повноважних представників. Врешті-решт радянська сторона довела, що повноважний представник УСРР у Польщі є повноважним міністром і надзвичайним посланником¹¹.

Посольство УСРР у Польщі тісно взаємодіяло з посольством радянської Росії, їх працівники постійно разом вирішували всі основні питання. 16 жовтня 1921 р. при посольстві радянської України почав діяти консульський відділ. За оцінкою політичного представника О. Шумського, роботи у посольстві було небагато, час від часу, коли траплявся якийсь інцидент, надсилали ноти до польської сторони, причому їх тексти писалися у НКЗС Росії чи України, у посольстві тільки перекладали їх на польську та українську мови. Самостійні ініціативи українського дипломатичного представництва були заборонені.

При посольстві УСРР, як і при інших, існував відділ ДПУ, спочатку на його чолі стояв Петро Дегтяренко (до цього часу був заступником голови Київської губернської надзвичайної комісії, напівписьменний селянин, брав участь у вбивстві генерала Духоніна, завдяки чому швидко просунувся по службі). У Варшаві він почував себе як у Києві, на дверях однієї з кімнат посольства причепив табличку з написом: "Варшавський відділ губернської надзвичайної комісії". Але О. Шумський наказав її зняти. Цей відділ підтримував матеріально комуністичний рух у Польщі, займався вербуванням кадрів, брав участь та був ініціатором різних терористичних актів, у тому числі готував замах на Ю. Пілсудського. Один тільки приклад: на 3 травня 1923 р. відділ ДПУ посольства УСРР у

Польщі готував великий вибух у Саському парку під час відкриття пам'ятника Ю. Понятовському, біля польського генерального штабу, але цьому запобіг повипред РСФРР О. Оболенський, за допомогою до якого звернувся Г. Беседовський¹². Праця цього відомства у Польщі може дати сюжети для численних детективних романів.

Цікавою сторінкою внутрішнього життя посольства радянської України є діяльність комуністичного гуртка, звіти про засідання якого постійно надсилалися на адресу ЦК КП(б)У і збереглися досі.

На засіданнях комгуртка, які були постійними, обговорювалися різні директиви ЦК РКП(б), вивчалися питання марксизму, робилися доповіді, зокрема з історії Польщі. Наприклад, Вишневецький прочитав дві лекції: "Польща до світової війни" та "Польща з початку війни і до останнього часу", у яких підкреслив провідну роль робітничого класу та розглянув питання сучасного політичного становища Польської Республіки. В рішеннях, які приймалися, говорилося про необхідність вивчення української та польської мов співробітниками посольства. Останні повинні були підтримувати тісні контакти з партійним осередком посольства РСФРР, обов'язково відвідувати його зібрання¹³.

Восени 1922 р. О. [Думського відкликали у Харків, на прохання Г. Чичеріна, а на його місце був призначений Г. Беседовський, до цього — співробітник НКЗС УСРР.

У період 1921— 1923 рр. в радянсько-польських відносинах простежувалася певна напруженість. Антипольські настрої панувати в Україні та антирадянські — у Польщі. Засоби масової інформації обох країн містили матеріали, які компрометувати іншу сторону. Під час більшовицьких маніфестацій, святкових пролетарських демонстрацій мата місце агітація проти Польщі. Так, під час святкування у Харкові 1 травня 1923 р. була організована група комуністів польської національності, приблизно 50 чоловік, яка провела маніфестацію перед посольством Польської Республіки. Вони кричали: "У цьому домі знаходяться представники буржуазної Польщі, яка пригноблює робітників. ... Ганьба такій Польщі! Ганьба її представникам! Хай живе совецька Польща! Хай живе комуністична партія Польщі!"

Напередодні 7 листопада на урочистих зборах, присвячених жовтневій революції, на які були запрошені дипломатичні представники Польщі, Й. Якір висловився: "Если государства, отделяющие Россию от Германии не пропустят через свою территорию хлеб из России в Германию, Советской России придется проложить себе путь штыками".

У Харкові в 1922 р. під час відкриття всеукраїнського з'їзду рад запрошені на нього представники польського посольства знаходилися у дипломатичній ложі і не підвелися під час виконання "Інтернаціоналу". Після того як Скрипник їм пояснив, що "Інтернаціонал" не тільки гімн пролетаріату, а також державний гімн УСРР, поляки залишили зал¹⁵.

Польське посольство із Харкова постійно надсилало на адресу МЗС Польщі огляди радянської преси, вирізки з різних газет, відмічаючи недоброзичливість радянської влади в Україні по відношенню до Польської Республіки¹⁶.

Важливим пунктом політичних відносин радянської України з Польською Республікою стала демаркація кордонів, ця проблема була одним з питань Ризької угоди, яка їх в цілому й визначила. У договорі кордоном між Росією, Білорусією, Україною, з одного боку, і Польщею — з другого (тобто єдиним кордоном трьох нібито суверенних країн) є лінія на території України, яка пролягає "у загальному напрямку залізниці Олевськ-Сарни, пересікаючи її між ст. Остки та ст. Снодовичи, затишаючи на боці України села Войтковичи, Собічин, Михайлівку і Будкі Снов, а на боці Польщі - • села Радзівіловичи, Рачків, Біловизьке, Біловіжи і Сновідовичи; далі у загальному напрямку на

с. Мишаківка, залишаючи на боці України села Майдан, Голишевський, Задереве, Маріампіль, Жолни, Кленове і Рудню Клен, а на боці Польщі села Дерт, Окопи, Нетреве, Воняче, Перелисянку, Нову Гуту і Мишаківку; далі до гирла ріки Корчик, залишаючи село Млинок на боці України; далі уверх по річці Корчик, залишаючи м. Корець (Н. Місто) на боці Польщі; далі у загальному напрямку на с. Мілятин, залишаючи села Піддубці, Киликиїв, Довжки, Параївка, Улапіанівку і Марьянівку на боці України, а села Богданівку, Чорницю, Крилів, Майків, Довгу, Фрідерланд, Куразький поруб і Мілятин на боці Польщі; далі вздовж шляху із села Мілятин до м. Острог, залишаючи села Мошанівку, Кривін і Солов'є на боці України, а села Мошаницю, Бодівку, Вільбівне, м. Острог й шлях на боці Польщі; далі уверх по річці Вілія до с. Ходаки, яке залишається на боці Польщі; далі в загальному напрямку на м. Білозірка, залишаючи на боці України села Боровицю, Степанкове, Баймаки північні та південні, Лиськи, Сівки, Волоськи, м. Ямпіль, сс. Дідківці, В'язовець і Кривчики, а на боці Польщі Боложивку, Садки, Обори, Шкроботівку, Паньківці, Грибове, Лисогірку, Молодьків і м. Білозірку; далі до річці Збруч, залишаючи шлях і с. Щаснівка на боці Польщі; далі вздовж річки Збруч, до упадіння її у реку Дністр"¹⁷.

Як бачимо, кордони були встановлені між Україною і Польщею без будь-яких етнічних та історичних підходів, вони повністю ігнорували національні інтереси українського народу й були визначені лінією знаходження Польської Армії з незначними відступами в одну чи іншу сторону.

Ризький договір встановлював загальну лінію кордонів, на практиці потрібно було провести ще роботу по уточненню кожного його метра, встановленню державних знаків, вирішити долю населених пунктів, через які мав проходити рубіж. Для проведення цієї роботи була створена Змішана польсько-радянська прикордонна комісія. Російсько-українську делегацію (РУД) очолював С. Пестковський, польську — Л. Василевський. Остаточна робота комісії була завершена лише у серпні 1924 р. Під час уточнення кордонів виникало багато непередбачених проблем, наприклад, вимога польської делегації просунути лінію на території Волині на схід від 10 до 20 км. Уряд Росії в численних дипломатичних нотах до польської сторони відкидав усі претензії і підкреслював, що кордони пройдуть суворо за Ризьким договором.

Штучність нових кордонів, неврахованість інтересів населення породжували численні конфлікти при встановленні знаків на території між представниками змішаної прикордонної комісії та мешканцями даної місцевості. Наприклад, при встановленні прикордонних стовпів по р. Корчик (жовтень 1921 р.) мешканці с. Устьє намагалися силою припинити роботу комісії, тому що саме село відійшло до Польщі, а орні землі опинилися на території України. 16 українських прикордонних стовпів мали бути встановлені на землях с. Сторожена, жителі якого напали на топографів і робітників з метою зберегти свою ріллю. З подібними проблемами зіткнулися представники комісії у селах Кобильє, Морозовка, Новомиколаївка та ін. Але застосовуючи різні заходи, зокрема, використання кавалерійських ескадронів, затримання порушників кордону, дозвіл зібрати врожай на землях, що відходили до УСРР, все ж лінію кордонів вздовж Корчика провели згідно з договором¹⁸.

Наступна проблема, яку потрібно було вирішити радянській Україні та Польській Республіці, — проведення обміну біженцями та військовополоненими, що під час війни, революцій, локальних конфліктів опинилися на чужій території. Польська сторона під час переговорів у Ризі постійно ставила це питання й пропонувала шляхи його вирішення, в результаті чого, ще до підписання мирного Договору, 24 лютого 1921 р. була укладена Угода про репатріацію між РРФСР, УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого. Передбачалася швидка репатріація "за-

ложників, полонених, військовополонених, біженців та емігрантів" на добровільній засаді, згідно з заявою людини, яка бажає повернутися¹⁹.

Для проведення цієї роботи була створена Змішана комісія, в яку входили Польська делегація і Російсько-українська (РУД). Перша працювала у Москві, друга — у Варшаві. За даними Евакуаційного комітету в Україні, на її території на 18 квітня 1921 р. була зареєстрована кількість поляків, котрі бажали виїхати до Польщі:

Харківська губернія.....	16 500
Одеська "	6 700
Київська "	37 000
Миколаївська та Херсонська губернії . .	8 550
Єкатеринославська губернія	16 800
Кременчуцька	14 350
Полтавська	9 200
Чернігівська "	25 000
Донецька "	11 000 ²⁰

В цілому — 122 600 осіб, але ці дані не були остаточними, реєстрація тривала далі.

На території Польщі також знаходилося багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована у 1920 р. Саме вона, а також український уряд у Тарнові, в першу чергу непокоїв радянську владу у Москві й Харкові. Російсько-українська делегація у справах репатріації, яка була розташована у Варшаві, розпочала збір даних про армію УНР у таборах інтернованих та розгорнула радянську агітацію, спрямовану на повернення рядових та офіцерів в Україну.

За офіційними радянськими даними, у Польщі було інтерновано 12 000 офіцерів та солдатів армії С. Петлюри²¹.

За польськими джерелами, після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і була інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. чоловік, серед яких було 65 депутатів, 14 міністрів, 1680 чиновників, 3530 офіцерів і близько 11 500 солдатів²².

Для полегшення проведення репатріації саме цієї частини української еміграції уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію. 30 листопада 1921 р. ВУЦВК оголосив постанову про "повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армій С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, Врангеля, Булак-Булаховича та інших ворогів робочо-селянської аіади". Командуючий склад цих армій отримував право особисто звернутися з проханням про повернення до РУД. 12 квітня 1922 р. приймається ще одна постанова про "амністію чинам білих армій і цивільної еміграції". Цікаво відмітити, що подібні постанови спочатку приймалися урядом радянської Росії, нова постанова надавала "повну особисту амністію всім перебуваючим за кордоном особам українського громадянства"... "Однак разом з тим, з огляду на продовження злочинних спроб проти робітничо-селянської республіки ВУЦВК ухвалює оголосити поза законом таких закорінілих злочинців проти волі українського трудового народу й непримиренних ворогів робітників і селян України: Павла Скоропадського, Симона Петлюру, Юрка Тютюнника, Нестора Махно, Петра Врангеля, Кутепова й Бориса Савінкова"²³.

Члени російсько-української делегації по репатріації постійно відвідували табори інтернованих, розповідали про життя в УРСР, агітували за повернення. У своїх звітах РУД постійно підкреслювала, що її членів зустрічають вкрай вороже, підозріло, особливо цей настрій посилюється, коли у Польщі стало відомо про розстріл частини репатріантів неподалік від кордону та про покарання близьких, які залишалися на радянській території. Наприклад, коли представники РУД відвідували табір Стржал-

ково, після оголошення про амністію у відповідь заспівали "Ще не вмерла Україна". Були випадки нападу на членів делегації.

Зрозуміло, що командування української армії перешкоджало поверненню в УСРР солдатів і офіцерів. Так, у листі головного отамана С. Петлюри до командирів курені? говорилося: "Більшовики вживають усіх заходів щодо розпорошення наших сил, не спиняються ні перед підкупом, ні перед провокаціями; надсилають до таборів листи нібито від тих, хто ще літом виїхав до більшовиків, нібито на радянській Україні життя гаразд, насправді таємно багато розстрілюють репатріантів. На 2—4 станції від кордону їх чекає більшовицька шибениця і чека. Ми ж мусимо тугу по своїх селах і землі твердо перетерпіти, щоб повернутися на Україну не рабами, не з ласки грабіжників та убивць, не амністрованими московськими наймитами, а вільними громадянами і заслуженими патріотами — вояками нашої Вільної України"²⁴.

Ставлення до тих, хто бажав повернутися до УСРР, з боку командування армії УНР було суворим, їх кваліфікували як зрадників, ізолювали. У зверненні до представників УСРР, що прибули до табору Стржалково у справах репатріації, було записано: "На протязі двох останніх місяців дипломатичні чинники УСРР напружують усіх зусиль до того, щоб змусити українську еміграцію повернутися до Вкраїни, яку фактично окуповано армією РСФРР, а УСРР є тільки фікція державності. Всі адміністративні органи УСРР обслуговуються елементами чужими українському народові, його культурі, світогляду та прагненням. Україна — колонія метрополії Московщини. ...Трактуємо УСРР окупантською агенцією РСФРР, з чинниками якої вважаємо за відповідне провадити надалі боротьбу"²⁵.

Репатріація українців проходила дуже важко, вимагача більшого часу, ніж сподіватися спочатку.

Проводячи репатріацію, радянська сторона виходила з комуністичних класових позицій. Замість того, щоб створити умови для повернення на батьківщину мешканців України, радянська делегація по репатріації намагалася зібрати поляків-комуністів, громадян Польщі. РУД направляла польській стороні поіменні списки політв'язнів, пропонувала вивезти їх на радянську територію в першу чергу. Завдяки цьому велика група діячів польського комуністичного руху опинилася в Україні, вони брали активну участь у впровадженні в життя національної політики радянської влади щодо польського населення. До речі, більша частина їх була цією ж радянською владою репресована у 30-ті роки.

У другу чергу радянська сторона вимагала вислати з Польщі вождів українського визвольного руху, наприклад Нестора Махна, щоб судити його "за вбивства, грабунки та насильство". Польська сторона, дуже добре знаючи подальшу долю Н. Махна в радянській Україні, відмовилася його вислати, підкресливши, що це буде вирішувати польський суд, який прийняв постанову вислати Н. Махна разом з родиною з Варшави до Познанського воєводства на проживання, чим врятував йому життя. Одній з польських газет Н. Махно в інтерв'ю сказав: "Я був, є і буду до кінця життя непримиримим ворогом більшовиків і радянської влади"²⁶.

За даними Російсько-української делегації по репатріації, до лютого 1923 р. в Україну через Шепетівку повернулося 3000 військових, у тому числі до 25 відсотків — офіцерів²⁷.

Репатріація поляків із СРСР у Польщу завершилась у 1924 р., підсумки її підбивалися у червні на останньому засіданні Польсько-росШсьько-української змішаної комісії по репатріації. До цього часу до Польщі із СРСР повернулося 1100000 громадян (з квітня 1921 р. по квітень 1924 р.), серед них 15—25 % поляків, близько 65 % — українців та біло-

русів, переважно селян, 25 % — опантів. На території СРСР, за даними польських джерел, залишилося 1,5 млн. поляків²⁸.

У цей період стосунки між Радянською Україною та Польською Республікою ускладнювалися тим, що радянська сторона була незадоволена перебуванням на території Польщі уряду УНР, її армії, а особливо допомогою польського генштабу в підготовці антирадянських повстань в Україні з метою повернення їй незалежності. Польська сторона висловлювала протести проти існування підпільних комуністичних організацій на її території, створених при підтримці червоної Москви. Вже у квітні 1921 р., тобто через місяць після укладення Договору, народний комісар закордонних справ Х. Раковський у ноті на адресу польського міністра закордонних справ кн. Є. Сапегі (нота від 16 квітня) підкреслював, що Польша порушує другу статтю Ризької угоди, дозволяючи знаходитися та діяти на своїй території уряду УНР: "На території Польщі, у Тарнові існує і офіційно діє до сьогоднішнього дня організація, яка називає себе урядом УНР, має свій кабінет міністрів, свій імпровізований парламент, який має назву Українська Рада Республіки і постійно проводить засідання. ...Польська та українська преса дають кожного дня звіти про діяльність цього уряду, який не має території і атади, існує і функціонує тільки завдяки підтримці зі сторони польської влади"²⁹. Радянська сторона вимагала вислати уряд УНР із Польщі, мова йшла і про С. Петлюру.

У ноті вче-міністр закордонних справ Я. Домбський на адресу Х. Раковського (від 26 квітня) відповів, що Польша не порушує статті Ризького договору, припинила усяку підтримку військових дій С. Петлюри. Але війська С. Петлюри опинилися на польській території, де і були роззброєні та інтерновані. "Перебування на території Польщі Петлюри та його міністрів польський уряд дозволив на засадах права притулку, обов'язкового для всіх цивілізованих народів". Про це була повідомлена російсько-українська делегація у Ризі під час переговорів, і як добре відомо, вона не протестувала³⁰.

У ноті Х. Раковського від 26 травня князю Є. Сапезі повторювався протест проти перебування у Польщі уряду УНР та підтримки його польською стороною, також доводилося, що радянський уряд інформований про допомогу загонам Петлюри пройти через кордон на територію радянської України з метою вести боротьбу проти більшовицької влади³¹.

Реальну загрозу російському соціалістичному експерименту в Україні являв уряд та армія УНР, які знайшли політичний притулок у Польщі. Тому за наполяганням представників радянської Росії у мирний договір була включена окрема стаття, за якою сторони зобов'язувалися не підтримувати організації, що вели боротьбу за зміну політичного устрою та кордонів двох сторін, а особливо ті з них, які привласнювали собі роль урядів. Заборонялося перебування таких організацій на території країн, які уклали договір.

Поразка української армії у війні з червоною російською армією змусила уряд УНР шукати нових шляхів визволення України. Це мій бути тільки один шлях — шлях повстань та допомоги повстанцям з боку українського війська. Для здійснення цього був створений партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником, який мав підтримку Польського генерального штабу. При польських прикордонних контрольних пунктах у Тернополі, Гусятині, Підволочиську, Бітозірці, Дубні знаходилися представники повстанського штабу.

У 1921 р. готувалися антирадянські повстання в Україні та були здійснені рейди загонів української армії (про ці події з усіма подорожницями пише у своїх спогадах Ю. Тютюнник³², вони були написані на замовлення радянського уряду України й мали певні пропагандистські моменти). У жовтні Ю. Тютюнник як голова партизанське-

повстанського штабу отримав від С. Петлюри наказ вирушати на територію України і 28 числа частини під командуванням Палія (кількістю близько 2 тис. чол.) перейшли кордон через річку Збруч у районі Гусятина і після невеликого бою з радянськими прикордонниками просунулися по території України. Кілька загонів підійшли до Кам'янця-Подільського, де також вступили в бій. Вони намагалися підняти повстання по всій Україні, але широкого збройного опору проти радянської влади організувати не вдалося. 4 жовтня ще одне угруповання військ на чолі з Ю. Тютюнником пройшло на територію України. Із спогадів отамана Ю. Тютюнника: "Червоні війська, заатаковані нами несподівано, не могли зразу спинити нашого руху на схід. Тільки зорієнтувавшись в обстановці вони нанесли поразку мені, майже на три чвертки знищивши людей північної групи. Південна група і собі прорідлася аж за річку Тетерів, але її теж примушено повернути на захід"³³.

А ось так пригадує ці події червоний комбриг Г. Котовський, який брав участь у розгромі українських загонів. В інтерв'ю, текст якого відразу був надісланий посольству УСРР у Варшаві, він заявив: "Согласно полученным сведениям в штабе КВО в первых числах ноября должны были перейти на территорию Украины вербовавшиеся за границей петлюровские отряды. Ночью 3 ноября одна из банд Тютюнника, численностью свыше 1000 человек переправилась через границу, снимая по дороге небольшие отряды советских войск и расстреливая их на месте, продвинулась в направлении к Коростыню, на который пыталась произвести нападение, но была отбита. Навстречу банде была брошена вторая кавбригада. ...16 ноября возле села Елизаровка бой длился 2 часа, с другой стороны — бой в районе села Наёвки"³⁴.

Після цієї поразки багато солдатів та офіцерів армії УНР потрапило у радянський полон, решта повернулася на територію Польщі, де була розміщена, як і до цього, у таборах інтернованих. Але навіть після цього лідери українського визвольного руху продовжувати боротьбу *•

Під час боїв радянською стороною були захоплені різні архіви, зокрема архів штабу Ю. Тютюнника, з матеріалів якого вона детально ознайомилася з планами повстань в Україні. Ці документи і були використані при написанні нот-протестів польському уряду, і в цьому ж році надруковані для ознайомлення населення³⁷.

Цій шляхетній боротьбі присвятив все своє життя вірний син українського народу - С. Петлюра, до останнього дня, до підлого вбивства 25 травня 1926 р. в Парижі більшовицьким агентом С. Шварцбардом. Радянські можновладці організували це саме тоді, коли у Польщі до влади знову прийшов Ю. Пілсудський, боячись, як би з його допомогою боротьба за визволення України не набрала нової сили. Символічно звучать сьогодні слова С. Петлюри у зверненні до українського народу в день соборності України (22 січня 1923 р.): "Не сміємо складати зброї, коли не випала ще зброя з невтомних рук твоїх, Суверенний Народе Український. Ти переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі, Ти переможеш для спокійного будівництва могутньої Держави Української, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук Твоїх — спадуть ганебні пута з величезної постаті рідної Матері — України"³⁵.

Після цієї поразки продовжував працювати у різних організаціях визволення українського народу ще один патріот України Ю. Тютюнник. Радянська влада намагалася за всяку ціну припинити його діяльність. По дуже добре відпрацьованому сценарію, коли агенти ДПУ натрапили на слід невеликої таємної організації — Головної військової ради, вони, інспірувавши події, ввійшли в її склад, далі провели операцію, схожу на відомий "Трест", виманили Ю. Тютюнника на територію України. Як тільки він перейшов радянський кордон у 1923 р., був заарештований і відправлений прямо до ДПУ. Почалася боротьба за його долю між Москвою і Харковом. Ф. Дзержинський вимагав розстрілу, політбюро ЦК КП(б)У прохало політбюро ЦК РКП(б) дарувати йому життя, тимчасово вони погодилися. Ю. Тютюнник деякий час проживав у будинку ДПУ під наглядом. У 1925 р. читав лекції про стратегію і тактику громадянської війни у школі червоних офіцерів. Але у 1929 р. Ю. Тютюнника було заарештовано знову і доставлено у Москву, де з особистого наказу Менжинського розстріляно.

За кордоном загинуло багато інших борців за визволення України з радянської неволі.

Вже 29 жовтня посол радянської Росії у Польщі відвідав міністра закордонних справ К. Скірмунта, висловив йому протест проти подій на кордонах та вручив радянську ноту. 31 числа була надіслана з Москви ще одна нота, у якій вимагалось від польського уряду припинити допомогу загонам української армії в боротьбі проти радянської аїади³⁸.

ЗО жовтня російську ноту продублювала нота Х. Раковського на адресу польського уряду, з цими же самими вимогами³⁹.

У нотах-відповідях польська сторона рішуче протестувала проти звинувачень її у сприянні українській боротьбі, підкреслювала, що події в Україні — це повстання незадоволеного українського народу проти радянської влади.

Гра в звинувачення подібними нотами тривала даті. Серед серії радянських нот із Москви і Харкова потрібно ще зупинитися на одній — ноті Г. Чичеріна польському урядові, яка була вручена дипломату Польської Республіки З. Стефанському 11 березня 1922 р., у якій вже прозвучата радянська погроза, між іншим, у ній говорилося, що Росія і Україна були поставлені перед фактом численних нападів банд Петлюри й Тютюнника з території Польщі на Україну. Ці особи, згідно з польськими зобов'язаннями мати залишити Польщу, ате їх організації не тільки не були ліквідовані, а, навпаки, дістали розвитку. Російський уряд вимагає припинити напади, ліквідувати білі уряди, їх лідерів вислати з країни. Якщо польський уряд цього не зробить, "радянський уряд сам ліквідує всі біті організації на території Польщі"⁴⁰.

Дипломатична гра продовжувалася і з польського боку, на кожний радянський протест щодо порушення Ризького договору уряд Польщі легко знаходив противагу — радянські порушення. Компромісність цього договору породжувата і його порушення з обох сторін. У дипломатичних нотах Польської Республіки на адресу російського та українського радянських урядів так висловлювалися звинувачення в порушенні угоди.

Польську сторону непокоїла політика радянського уряду, яка була спрямована на розвиток комуністичного руху у Польщі та підготовку соціалістичної революції. У 1921 р. міністр закордонних справ Польської Республіки К. Скірмунт направив кілька нот-протестів проти антипольської діяльності Закордоту (Закордонний відділ ЦК КП(б)У), існування червоних галицьких частин на території УСРР, що відбувається з дозволу російського та українського урядів і є порушенням Ризького договору. "Головна мета Закордоту готувати у Польщі комуністичний переворот, — говорилося у ноті К. Скірмунта від 25 серпня 1921 р., — польському уряду відомо, що для цього начальником Харківського Закордоту було передано голові Рівненського обласного комітету Русакову близько 30 каратів діамантів, пізніше у Рівне із Києва було передано ще 175 каратів. Також польській стороні відомо, що діяльність Закордоту торкається не тільки Польщі, а також Балтійських країн"⁴¹.

У польській ноті від 31 жовтня на ім'я О. Шумського йшла мова про подальше порушення договору радянською стороною, повторювався протест проти антипольської діяльності Закордоту, а також проти знаходження на території України гатицьких загонів. Польському уряду було відомо, що у Києві працює вербувальне бюро "по Гатицьких справах" — на чолі з головою Уборевичем зі Львова та секретарем Томашевичем, а також знаходиться "воєнний комісаріат Галичини" на чолі з Сідоренко. В Умані вербуванням гатицьких загонів займається Ковальчук⁴².

У своїх відповідях на польські ноти радянський уряд України писав, що всі структури Закордоту були ліквідовані після припинення радянсько-польської війни, а військових загонів Галичини зовсім не існує. Це була свого роду дипломатична гра, кожна сторона, сама порушуючи

статті договору, шукала порушення другої сторони. Що ж дійсно було за текстами нот-протестів?

"Закордот", за даними відомого радянського історика П. Н. Ольшанського, був створений у травні 1920 р. для проведення підпільної роботи на українській території, визволеній від радянських військ⁴³, а що стосується його твердження, що Закордот припинив своє існування після укладення миру з Польщею, то це не відповідає дійсності. Саме після підписання Ризького договору Закордот, як підрозділ комуністичної партії, залишився на території Польщі й продовжував діяти.

За даними "цілком таємних" матеріалів ЦК КП(б)У, Закордот плідно працював, у тому числі і у Польщі, на протязі 1921—1923 рр. Документи і матеріали, якими володіє автор, дають можливість простежити деякі напрямки його діяльності. Одним з них була боротьба проти українського уряду на чолі з С. Петлюрою в екзилі, а також підтримка та розвиток комуністичного руху в Польщі.

Перше, що було зроблено Закордотом у Польщі, це налагодження постачання інформації про стан та діяльність уряду УНР, його військ та плани на майбутнє. Так, таємний співробітник Закордоту (в документах ЦК КП(б)У він називається "товариш Х.") звернувся у Тарнові до представників українського уряду з проханням дозволити йому працювати разом з ними на користь УНР. Йому повірили. Він почав збирати й надсилати на адресу ЦК КП(б)У різного роду інформацію, яка використовувалася як в радянській Україні, так і надсилався у Москву. У своїх донесеннях він повідомляв про засідання уряду УНР, характеризував окремих його членів, докладно інформував про українську еміграцію. Він же з усіма подробицями повідомив про підготовку повстання в Україні генштабом С. Петлюри з допомогою поляків, про запланований перехід українського кордону підрозділами Ю. Тютюнника, Патія та інших⁴⁴.

Через агентів Закордоту у Польщі була отримана інформація про військовий штаб С. Петлюри, який мав назву "Ліквідаційна комісія по справах України", а також про самого С. Петлюру: що він проживає у Варшаві під ім'ям Володимира Рейдліна по вулиці Мокотовській, 5, кв. 6; що Тютюнник і Павленко знаходяться у Львові і що польський уряд обіцяв С. Петлюрі 80 млн. марок для підготовки антибільшовицького повстання в Україні⁴⁵.

Зрозуміло, що володіючи такою інформацією, радянський уряд легко міг протидіяти всім спробам уряду УНР врятувати свою батьківщину від більшовицького експерименту.

Закордот у Польщі мав розвинену мережу комітетів — від районних до обласних.

У липні-серпні 1921 р. у Польщі проходило слідство по справі Закордоту, польська служба безпеки розкрила цілу мережу цієї підпільної організації на Волині, було заарештовано 46 комуністів, над якими відбувся суд. У ході слідства виявилось, що метою Закордоту була підготовка більшовицького перевороту у Польщі. До суду було притягнуто А. Марцінкевича (голову Волинської губтрійки), А. Шляхтіна, А. Блощука, Н. Тарську, В. Бержацького та багато інших. Після їх допиту слідство прийшло до висновку, що радянський уряд України проводить за допомогою своїх підпільних структур Закордоту на території Польщі комуністичну пропаганду і агітацію, роботу по відторгненню частини польської території, готує зміну державного і суспільного устрою, використовує місцевих комуністів, намагаючись видати цю діяльність за місцевий стихійний революційний рух. У ході слідства стало відомо, що у червні в Києві пройшло чергове таємне зібрання діячів Закордоту, за участю члена радянського російського уряду Зінов'єва, де він у своїй промові казав, що становище радянської атади в Росії дуже скрутне,

вона не може мати біля своїх кордонів капіталістичні держави. Щоб існувати далі, радянська Росія має перемогти у боротьбі з капіталізмом на заході, в першу чергу у Польщі, необхідно використати все можливе для організації у цій країні не пізніше 1 вересня (1921 р.) революційного повстання, підготовка якого доручається від ЦК КП(б)У Русакову через Закордот. У свою чергу, Русаков відповів, що ручається своєю головою, що до 1 серпня підніме цілу Польщу. На цю мету Маркус передав йому великі кошти. Полякам також стала відома адреса Київського відділу Закордоту під назвою "63 будівництво" (вул. Пушкінська, 37).

По цій справі рішенням військово-польового суду в Луцьку було розстріляно шість осіб: В. Кажинського, Н. Тарську, А. Шляхтіна, Я. Кіршенштейна, П. Мікшевського та Є. Кондратишина⁴⁷.

Радянський уряд намагався через РУД по репатріації організувати обмін притягнутих до суду діячів Закордоту та польських громадян.

У 1923 р., після створення СРСР, цього нового кроку радянської Росії до комуністичної імперії, права республік дуже обмежувалися. Почалася реконструкція й ліквідація зовнішньополітичних структур радянської України. Закривався за ініціативою з Москви і формальним погодженням Харкова комісаріат закордонних справ УСРР, замість нього призначався уповноважений представник НКЗС СРСР в Україні. Постановою колегії НКЗС СРСР в його обов'язки входило: інформувати уряд УСРР по партійній лінії про міжнародне становище та зовнішню політику СРСР, виявляти ініціативи українського уряду в питаннях зовнішньої політики, мати зв'язки з радниками УСРР при посольствах СРСР у Німеччині, Австрії, Чехословаччині та Польщі, а також надавати українському уряду різні матеріали з зовнішньої політики, які його можуть зацікавити⁴⁸. Уповноваженим представником НКЗС СРСР в УСРР був призначений О. Шліхтер.

Урядом СРСР також було вирішено згорнути посольства радянської України у Берліні, Празі, Відні та Варшаві. 23 липня Г. Чичерін, вже як комісар закордонних справ СРСР, звернувся з нотою до уряду Польської Республіки, в якій говорилося, що створений Союз має централізовані органи влади, серед яких НКЗС, міжнародні відносини будуть здійснюватися централізовано від імені всіх республік, в тому числі і УСРР⁴⁹.

Замість ліквідованого посольства УСРР при посольстві СРСР призначався представник України за рішенням колегії НКЗС СРСР і за згодою НКЗС УСРР (документ підписав від українського уряду В. Яковлев). Першим цю посаду посів Г. Беседовський. Також було вирішено відкрити консульський стіл по українських справах при посольстві СРСР.

Але навіть таких обмежених прав на проведення зовнішньополітичної діяльності Україна фактично не мала. Рішення про "стіл по українських справах" не було втілене у життя до середини 1925 р., незважаючи на те, що уряд республіки кілька разів звертався до союзних органів з проханнями відкрити українські консульські столи. Так, В. Чубар на адресу ЦК РКП(б) писав, що консульські столи дуже потрібні Україні, оскільки у Польщі проживає ще дуже багато українців, просив піти назустріч Україні у цьому питанні, а коли врешті-решт у Москві з цим не погодяться, то потрібно відізнати всіх наших представників за кордоном, адже без консульських столів їх перебування там зайве і недоцільне⁵⁰.

25 березня 1925 р. колегія НКЗС СРСР на своєму засіданні ще розглянула це питання і відкинула прохання УСРР. Вона висловилася категорично проти відкриття консульських столів. Після неї це питання розглядалося спеціально створеною комісією ЦК РКП(б) на чолі з В. Куйбишевим, яка також не підтримала українське прохання й прийняла рішення про непотрібність столів. Питання кілька разів роз-

глядалося у політбюро ЦК КП(б)У, де кожного разу вирішували, що столи потрібні, й знову зверталися до Москви. Політбюро ЦК РКП на своєму засіданні з представниками комісаріату закордонних справ кваліфікувало ці вимоги, як "бажання України мати за кордоном своїх самостійних представників і перетворити управління НКЗС СРСР при уряді УСРР в український НКЗС"⁵¹.

4 липня 1925 р. секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович звернувся по цій справі з листом до Й. Сталіна, у якому знову обґрунтовував потребу УСРР у роботі консульських столів при повноважних представниках як дуже термінову і необхідну справу, а щоб не було двояких тлумачень по цьому питанню, надсилав проект "Про українські консульські столи при Повноважних представництвах СРСР у Варшаві, Відні, Празі, Берліні, Парижі", тобто у тих країнах, де Україна мала свої інтереси, їх завідуючі призначаються уповноваженими НКЗС СРСР в УСРР й затверджуються союзним комісаріатом закордонних справ. У віданні завідуючого консульським столом знаходяться всі справи, що стосуються громадян УСРР, він розглядає заяви повернення громадянства, на в'їзд та виїзд, а також всі справи компетенції уряду УСРР⁵².

Але ця боротьба завершилася повною перемогою Москви, і Україна не одержала навіть мізерних поступок. От такою була самостійність радянської України в проведенні міжнародної діяльності.

Таким чином, підбиваючи підсумки, можна сказати, що період 1921—1923 рр. був періодом, коли українське-польське відношення базувалися на засаді Ризького договору*, згідно з яким Польська Республіка визнавала УСРР як незалежну державу і мала з нею політичні та дипломатичні взаємини. Але практично міжнародна діяльність радянської України була підпорядкована радянській Росії, її урядом визначалися напрямки відносин з іншими країнами, у тому числі і з Польською Республікою.

Українсько-польські зв'язки цих трьох років характеризуються вирішенням цілого ряду проблем: по-перше, встановлення кордонів, по-друге, — проведення репатріації, і, по-третє, — ліквідація різного роду конфліктів, пов'язаних із перебуванням уряду та армії УНР у Польщі й допомогою радянської сторони польському комуністичному рухові. Компромісність Ризької угоди викликає постійні її порушення як з української, так і з польської сторони. Посольства УСРР у Варшаві та Польської Республіки у Харкові вчилися працювати, розширюючи коло своєї діяльності, й за три роки накопичили досвід, який можна було б використовувати у подальшому розвитку українсько-польських відносин, але з утворенням СРСР навіть така обмежена політична і дипломатична діяльність УСРР була повністю припинена, а міжнародні структури ліквідовані. Гра комуністичного уряду радянської Росії в незалежну УСРР закінчилася, — створенням СРСР була відновлена колишня Російська імперія, тільки тепер з більшовицькою ідеєю та під новими гаслами.

Уряд радянської Росії діяв по загарбання України поступово. Спочатку зайняв її територію своїми військами, після чого уклав мирний договір від її імені з Польщею, пішов на формальне проголошення Української соціалістичної радянської республіки, як самостійної держави, й закінчив це створенням СРСР, позбавивши Україну всіх прав державності.

⁵¹ М а з е п а І. Вогні й бурі революції 1917—1921. Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. Прага, 1943. — С. 43, 44.

⁵² ТІ.ДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 718, арк. 15.

⁵³ Там же, арк. 108-116.

⁵⁴ Там же, арк. 226, 227.

⁵⁵ Pruszyński M. Dramat Pilsudskiego. Wojna 1920. Warszawa, 1993. S. 286.

⁵⁶ Biesiedowski G. Z. Pamietniki dyplomaty sowieckiego. Poznan, 1929.

⁵⁷ Вісти. 1921. 9 жовтня.

- ⁸ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 670, арк. 107.
⁹ Kurier poranny. 1921. 28 pazdziernika.
¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 1061, арк. 11.
¹¹ Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 17, арк. 2–4.
¹² ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ <

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. Л. ВІЛКУЛ (Київ)

Віче в паралельних повідомленнях літописів

Однією з найбільших загадок історії є принципи фіксації в літописах вічових зборів. Давно помічені нерегулярність повідомлень про них, розміщення їх серіями, приписування інколи важливих дій водночас князям та городянам, необов'язковість самого слова "вече". Спроби введення цих повідомлень в якісь строгі рамки стикаються з рядом труднощів. Нерегулярність повідомлень про віче більшістю істориків пояснюється тим, що вони "піднімати голову" в часи всіляких негараздів і тимчасового послаблення князівської атади¹. На противагу цьому прибічники теорії народоправства знаходять численні приклади мирних взаємин віча й князя, а також приховані, здебільшого реконструйовані

свідчення про вічову діяльність, що припадає на час між періодами визнаних сплесків вічової активності². Приписування ініціативи у проведенні певних акцій водночас князям та городянам трактується як відбиток фактичного співвідношення сил³ або ж як тенденційне бажання літописців замінити історію народу історією князів⁴. Необов'язковість згадування у літописах слова "вече" визнають учені цілком протилежних напрямів, але сам цей факт вони ніколи належним чином не пояснюють.

Двоїстість і непевність літописного матеріалу викликає такі запитання, на які немає відповіді. Наприклад, чому в записах Новгородського літопису за XII ст. (записах, зафіксованих, безумовно, у вічовому місті, що визнається не тільки дослідниками віча, а й сучасниками подій) слово "вече" відсутнє?⁵ Чому в Києві в останній третині XII ст. віче зникає зі сторінок літопису, хоча у першій його половині, зокрема 40—50-х роках, є свідчення про інтенсивну вічову діяльність? Чому в описанні одних і тих самих подій деякі літописні зведення повідомляють про віче, а в інших немає жодних натяків на нього?

Складається враження, що уникнути суперечностей при систематизації матеріалу взагалі неможливо. Однак, зауважимо, що досі дослідники обмежувалися лише пошуками фактичного підґрунтя літописних записів. А, проте, це не єдине вирішення існуючої проблеми. Адже специфіка середньовічних джерел, і в тому числі літописів, — річ відома, і, можливо, більш доцільним є розгляд, так би мовити, верхнього інформаційного шару повідомлень про віче, тобто літописних текстів з своїми правилами побудови, функціональним призначенням, різноманітними тенденціями.

Право на таку гіпотезу дає нам група джерел, котра досі не привертала увагу дослідників. Це паралельні повідомлення з "додатковими" або "щезаючими" записами про віче (визначення залежить від того, з якого боку підходити до питання). Якщо точніше, йдеться про свідчення різних літописних зведень, в яких описано ті ж самі події, але в одній з оповідей згадано віче чи є якийсь натяк на вічову діяльність, а в іншій — подібний змістовний аспект відсутній. При аналізі вказаних текстів традиційна історична інтерпретація не спрацьовує. В них по-різному освітлюються події, подаються не тільки суперечливі або протилежні оцінки, а й вказуються різні деталі, факти, а часто й інші особи. Незважаючи на те, що ці повідомлення підривають довіру до адекватності відображення історії в літописних оповідах, саме вони, гадаємо, дають ключ до розуміння всієї системи записів про віче.

Вказані паралельні повідомлення торкаються скандальних або трагічних, у всякому разі — неспокійних періодів в історії давньоруських земель. Адже честі бути висвітленими водночас у кількох літописних зведеннях удостоїлися переважно конфліктні ситуації. Тим часом у них, як уже зазначаюся, необов'язково згадується віче, і, що найважливіше для нас, вічові збори зустрічаються лише в одному повідомленні з серії. Порівняння показує, що тексти паралельних повідомлень докорінно відрізняються своїм спрямуванням і тенденціями опису. Зроблені в них записи про віче сприймаються як такі, що були зумовлені свідомими завданнями літописців. Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що вказана група джерел дає унікальну можливість конкретно визначити ці завдання. Розгляд паралельних повідомлень не як доповнюючих чи суперечливих інформаційних блоків, а як цілісної системи, елементи якої виконують певні функції, дозволяє визначити моделі побудови літописних оповідей. У такому разі суперечності й невідповідності різних версій отримують своє пояснення, а проблема фіксації фактів вічових зборів постає дещо в іншому вигляді, ніж це вважалося раніше.

Перша з історій, котрі варто розглянути, — осліплення Ростиславичів — онуків Юрія Долгорукого їх дядьком Всеволодом

Юрійовичем у Володимирі-на-Клязьмі в 1177 р. Про неї розповідається у трьох літописах: Лаврентіївському (стовп. 383— 386), Іпатіївському (стовп. 605— 606) і Новгородському першому літопису (далі — НПЛ) (с. 35) ⁶. Таким чином, є три версії згаданої історії. Слід додати, що у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах великий фрагмент тексту спільний (стовп. 385— 386 Л., стовп. 605— 606 І.), і відрізняються обидві оповіді лише закінченням.

Наведені свідчення розглядаються дослідниками в основному окремо і не поєднуються в одне ціле. Не в останню чергу на це вплинула підпорядкованість різних версій різним відомствам — Лаврентіївська версія потрапила в розряд джерел соціальних заворушень, а новгородська — агіографічних книжних чудес ⁷. Тим часом аналіз повідомлень цієї серії показує, що в них існувало змістовне ядро, котрим для сучасників була трагічна доля Ростиславичів та смерть в ув'язненні їх шурина Гліба. Всі відмінності оповідей пояснюються різним ставленням літописців до даної події. Нагадаємо їх спільну канву. В ході боротьби за Володимиро-Суздальську землю Михатка Юрійовича, а після його смерті — Всеволода (його брата) з Ростиславичами, у вирішальній битві під Колакшею Всеволод з володимирцями і переяславцями захопив у полон Мстислава Ростиславича та рязанського князя Гліба з сином (за НПЛ, у полон потрапив також молодший Ростиславич — Ярополк). Через деякий час Гліб помер, а Мстислава та Ярополка було осліплено. Після цього обох Ростиславичів відпустили, і вони повернулись в Новгород, в якому деякий час княжив старший з братів.

У Новгородському літопису прямо названо людину, котра несла відповідальність за скоєне зло. "Слепленъ бысть Мъстиславъ князь съ братомъ Ярогътлкомъ от стрья своего Всеволода, и пусти я въ Русь" (с. 35). Жодної згадки про віче тут немає, і це дуже суттєво, оскільки новгородські літописці, як правило, не соромилися вказувати на вічову діяльність в інших землях. Слід також зазначити, що війсьکو Гліба, Мстислава та Ярополка названо "рязанцями" ("й тут победиша рязанце"), перемога під Колакшею й осліплення описуються під різними роками (1176 та 1177). Отже, події розділяє великий проміжок часу. Як побачимо далі, у версії Лаврентіївського літопису обидві характеристики протилежні. Автор НПЛ, очевидно, симпатизував осліпленим Ростиславичам і писав про чудо "прозріння" на Смядині: "Ведома же има слепома и гньющема очима, ... придоста на Смядино въ церковь святую мученику Бориса и Глеба, и ту абие съпостиже я Божия благодать... и ту прозреста" ⁸. Завершує історію повідомлення про те, що новгородці посадили Мстислава в Новгороді, а Ярополка — "на Ламъскомъ волоце".

У Лаврентіївському літопису, навпаки, провину фактично знято з Всеволода і водночас додано відомості про 2 вічових зібрання в місті Володимирі. Літописець зазначає, що після битви володимирці з честю зустріли князя, а на третій день "быс мятежъ в граде Володимере. Вѣсташа бояре и коупци, рекуще: княже, мы тебе добра хотимъ, за ты головы свои съкладываемъ, ныне ворогы свои держишь просты. А се ворози твои и наши — соуждальци и ростовци — а казни ихъ, любо слепи, аль дай намъ". Літописець робить наголос на тому, що "князю же Всеволоду благоверну и богобоязливу, не хотяше того створити"; він лише "повеле псадити ихъ в порубъ людии деля, абы оутишился мятежъ". Справді, у порівнянні з вимогами вічникш заходи суздальського князя виглядають дуже м'якими. Дисонансом звучить лише твердження, що він послав до рязанців з вимогою видати другого Ростиславича — Ярополка (що ті й зробили) (стовп. 385 Л.).

Цей текст спільний у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Друге віче, описане в Лаврентіївському літопису, не згадується в інших

джерелах⁹. "По маяе же днии всташа опят людье вси, и бояре (РА*: и велможи и до купець) и придоша на княжь дворъ многое множество съ оружьемъ рекуще: чего ихъ додержати, хочемъ слепити и. Князю же Всеволоду печалну бытшю, не могшю оудержати людии множества ихъ ради клича". Власне сцена осліплення відсутня, оповідь перервана на самому цікавому місці. Проте спрямованість початку дуже виразна: Всеволод Юрійович безпорадний перед тиском озброєного натовпу.

Як уже зазначалося, в Лаврентіївському літопису подано інші часові й особові характеристики подій. Іншим є склад війська переможеної сторони. Розповідається, що Гліб привів половців у Володимиро-Суздальську землю (стовп. 383—384 Л.). Жертви володимирців названо "суждальцями і ростовцями" і ніде не вказано імена князів, які постраждали (!). Таким чином досягаються 2 мети: замовчується значення одіозного злочину (на місці князів з'являються анонімні "вороги") і посилюється емоційна відраза - - водночас оповідається про наведення справжніх ворогів Русі — половців. Даті всі події позначено одним роком (1177), причому битву при Колакші та осліплення відділяють буквально кілька днів ("на третій день" після повернення Всеволода у Володимирі відбулося перше віче, "по мате же днии" — друге). За допомогою цього прийому в оповіді зберігається напруженість боротьби. Характерним є додання "компрометуючого матеріалу" на рязанського князя Гліба. "Тлебъ... воюеть около Володимера ис половин с погаными, много бо зла створи церкви Боголюбьскои.., и ту церковь повеле выбивше двери разграбит с погаными, и села пожже... и тако Глебъ князь Бога разгневи и святую Богородицю" (стовп. 383 Л.).

В Іпатіївському літопису опис битви під Колакшею відсутній, а історія осліплення Ростиславичів починається із зустрічі володимирцями Всеволода. Текст, спільний з Лаврентіївським літописом, включає цю зустріч та повідомлення про перше віче, вимогу до рязанців й ув'язнення Ярополка. Зрозуміло, що тут проявляються й однакові тенденції: виправдання "благоверного та богобоязливого" Всеволода, опис діяльності вічників, невелика часова відстань від битви до першого віча. Судячи з пасажу "возрадовашася, видевши хрестианы отполонены от поганыхъ" (стовп. 605 І), у склад війська Гліба та Ростиславичів, за Іпатіївським джерелом, входили й половці.

Але закінчення оповіді має іншу тональність. В Іпатіївському літопису повідомляється, що Святослав Всеволодич (на той час — чернігівський князь) та дружина Гліба присилати до Всеволода чернігівського єпископа та ігумена св. Богородиці з проханням відпустити полонених, але Гліб помер у порубі, його сина Романа "одва выстояша", а "Мъстиславъ и Ярополкъ в пороубе бяста, и потомъ, изведше я и слепивше, пустиша". Множина у тексті свідчить про те, що **осліплював** не сам Всеволод, ате ким було те "множество", сказано глухо і неясно. Подані й інші часові позначення, що збільшують відрізок часу між битвою та осліпленням. Так, наведена дата смерті Гліба — "июля въ 30" (стовп. 606 І) при тому, що похід стався "на зиму" (стовп. 383 Л.), вказує на те, що послів Всеволод "оудержа... 2 лете". Вже немає мови про милосливість суздальського князя. Натомість додано деталі, які змальовують останнього негативно і викликають до його жертв — послів, яких він так довго утримував, співчуття рязанського князя Гліба: "Тлебъ рече: лоуче сде (тобто, в порубі) сумроу".

Таким чином, при аналізі трьох літописних повідомлень вимальовуються 2 схеми оповіді, одна з яких виправдовує суздальського князя, а інша осуджує його. В першій діє віче, а Всеволод тільки намагається якось пом'якшити категоричні вимоги вічників (Лаврентіївський текст і

Радзівіллівський та Академічний списки (Іпатіївський літопис).

частково Іпатішський). У склад війська переможених тут входять погані половці (традиційний ворог Русі); битву й осліплення розділяють кілька днів. Останнє є закономірним виправдувальним кроком: за такий короткий строк у володимирців ще не пройшла "обида" на своїх ворогів, які навели половців, спустошили землю і т. п. У другій схемі відповідальність покладено на князя, а віче або взагші не згадується, або згадується побіжно й неакцентовано (НІШ, частково Іпатіївський літопис). У версії НПЛ жорстко звинувачено князя, а про віче взагалі не говориться; в Іпатіївському літопису, що користується апологетичною провсеволодовою суздальською версією, вічова тема задана лише множиною в тексті. В склад війська тут входять нейтральні рязанці, між битвою та осліпленням пролягає солідний проміжок часу. Відповідно розподілені в обох схемах й емоційні моменти — компрометуючі й такі, що породжують жалість і співчуття. Повідомлення про пограбування церкви св. Богородиці в Лаврентіївському літопису викликає засудження Гліба та Ростиславичів, а розповідь в НПЛ про чудо на Смядині, слова Гліба в Іпатіївському літопису "лоуче сде оумроу", оповідь про затримання церковних ієрархів — негативну оцінку Всеволода. У цілому ж практично всі елементи оповідей не є нейтральними. Всі вони виконують певні функції і систематично поєднуються один з одним (тільки описання в Іпатіївському літопису виявилось розбитим внаслідок користування укладачем зведення двома різноспрямованими джерелами).

Друга історія, про яку маємо паралельні, цього разу абсолютно різні повідомлення, — повішення Ігоревичів (дітей Ігоря Святославича) у Гатичі. В Іпатіївському літопису вона йде під 1208 р.¹⁰, в НПЛ про неї мимохідь згадано під 1214 р.

В історичних реконструкціях дослідники, як правшію, користуються відомостями Іпатіївського (Гатицько-Волинського) літопису. Вилучити історичні факти, зробивши контамінацію * з обох повідомлень, намагався М. С. Грушевський. Побіжно, у примітці, новгородське свідчення наводив В. Т. Пашуто¹¹. Проте ці видатні вчені обійшли мовчанням більшість неузгоджень і все ж таки головною вважали версію Іпатіївського літопису, в якому так викладено події: 1208 р. сини Ігоря Святославича, які з перемінним успіхом княжили в Галицькій землі з 1202 р., влаштувати грандіозне боярське побоїще, після чого одне з впливових боярських угруповань — Кормиличичі — закликали Данила Романовича з "уграми". Останні в союзі з іншими князями перемогли Ігоревичів і посадили Данила в Гатичі. "Ятым же бывшим княземъ Роману, Святославоу, Ростиславоу. Оугромъ же хотящемъ е вести королеви. Гатичаномъ же молящимся имъ, да быша и повесили мести ради. Оубежени же бывше Оугре великими даръми. Предани быша на повешение месяца сентября. Данилоу же княжащю в Галичи, тако младоу соушоу, яко и матери своей не позна" (стовп. 727 І).

В НПЛ читаємо: "Изгони князь Всеволод Чермный... внуки Ростиславли из Руси, тако рка: братья моа есте два князя повесили вы в Гатиче яко злодея, и положили есте оукоръ на всех, и нес вамъ части в Руской земли" (с. 53).

Як бачимо, дана інформація в принципі відрізняється від попередньої — навіть дійові особи різні. Данило не міг бути "Ростиславлім онуком", оскільки він — онук Мстислава, син Романа Мстиславича. "Внуки Ростиславли", ймовірно, — сини й племінники Рюрика Ростиславича (досить численне плем'я смоленських князів). Відрізняються також кількість жертв (2 — у НПЛ, 3 — в Іпатіївському літопису) та ініціатори покарання (князі — в НПЛ, "гатичани" — в Іпатіївському

Контамінація (лат.) — змішування двох або кількох подій при їх описі; поєднання текстів різних редакцій одного твору.

літопису) і т. ін. Якби мова йшла не про таку неординарну подію, котру ні з чим не можна переплутати, можна було б подумати, що йдеться про різні факти.

Звичайно, виникає питання, котра з цих версій відповідає дійсності. Очевидно, що одна з них має бути хибною. Розв'язання цього питання виходить за межі даного повідомлення, але слід зазначити, що новгородське свідчення скоріше можна вважати незаангажованим. Незважаючи на те, що воно йде у контексті оповіді про похід одного з Ростиславових онуків — новгородського князя Мстислава Мстиславича — воно не є апологетичним. Гарячі ж симпатії укладача (точніше, одного з укладачів) Галицьке-Волинського літопису до Романовичів, зокрема до старшого — Данила давно відомі¹².

Найважливішим, однак, є те, що, як і в попередній історії, обидва повідомлення функціональні.

У новгородському тексті точно й конкретно злочинцями названо князів. Про діяльність галичан тут нічого не сказано. У промові Всеволода Чермного простежуються моралістичні іїшжації ("й положили есте оукорь на всехъ"). На це звернув увагу М. С. Грушевський, і він же висловив сумнів щодо щирості цих патетичних слів¹³. З літопису відоме висловлювання Володимира Мономаха у подібній ситуації — після осліплення Василька Теребовльського. Розгляд обох текстів дає змогу говорити про те, що вони несли важливе змістовне навантаження й водночас були засобом морального засудження злочинців та позитивної характеристики особи, яка їх виголошувала.

У Галицьке-Волинському літопису оцінки протилежні. Все повідомлення — суцільне виправдання всіх, кого читачі літопису могли долучити до списку злочинців. Насамперед зазначено, що ініціаторами повішення виступили галичани, що знімає, очевидно, відповідальність за цю акцію з князів. При цьому твердження про вокняжіння Данила викликане, ймовірно, намаганням поставити старшого Романовича в центр усіх галицьких подій. Але за допомогою його автор, не бажаючи того, підставив свого героя — Данила могли звинуватити у страшному злочині — повішенні своєї братії. Щоб цього не трапилося, літописець робить таке застереження: "Данилоу... тако младоу соущоу, яко и матери своей не позна" ¹⁴. До того ж зазначається, що реально ситуацію контролюють угорці, котрі й розпоряджаються долею Ігоревичів. Проте й угорці нібито не мати на меті якихось кардинальних рішень — вони хотіли лише забрати Ігоревичів з собою до короля, і тільки прохання й великі дари галичан спонукати їх видати князів вічникам. Разом з цим галичани також мають виправдання — вони мстилися за скоєне Ігоревичами "избъение" галицьких бояр. Як бачимо, оповідь побудована таким чином, щоб відвести звинувачення від Данила, показати складність ситуації й по можливості виправдати інших учасників подій і навіть позбавити співчуття жертви цієї справді жахливої історії. Читача літопису підводять до висновку, що Ігоревичі заслуговували на те, щоб їх убили.

Наступний сюжет — вигнання єпископа Леона із Суздальської землі Андрієм Боголюбським. Він відомий у двох версіях: Іпатіївського (стовп. 520) та Лаврентіївського (стовп. 351—352) літописів. Перший датує цю подію 1162 р., другий — 1164 р., ате це нормальна хронологічна розбіжність для цих літописів¹⁵. Вказана подія відбувається на фоні досить складних взаємин Андрія з церковними ієрархами, спроб церковних реформ і має, мабуть, найбільшу історіографію. Не наводячи вичерпний список усіх праць, що торкаються цього питання, зауважимо, що це, здається, єдиний сюжет, при аналізі якого історики завжди користуються обома повідомленнями літописів¹⁶, аіе, як і в попередніх випадках, часто не помічають суперечностей викладу подій.

Попри всі спроби узгодження, протилежність описань впадає в очі. Різними є жертви конфлікту (в Іпатіївському літопису це — Леон, брати Андрія та "перші мужи батька", в Лаврентіївському — сам єпископ), процедура вигнання (в Іпатіївському стверджується, що саме князь вигнав Леона із Суздаля, а у Лаврентіївському, — що справу, нібито, було вирішено на "тяжі" (суді) "пред благоверным князем Андреем, и предо всеми людьми" *). Оціночні характеристики також суперечливі: в Іпатіївському літопису наголошується на негативних рисах Андрія, а Леона зображено як досить привабливу особу, в Лаврентіївському, навпаки, увага зосереджена на осудженні Леона і, таким чином, побічно виправдовується суздальський князь. Спробуємо прокоментувати обидва повідомлення. В Іпатіївському літопису сказано, що вигнання Леона було лише частиною акції Андрія Боголюбського. "Выгна Андреи епископа Леона и сѣ Суздаля и братю свою погна Мѣстислава и Василка, и два Ростиславича, сыновцы своя, мужи отца своего передний. Се же створи, хотя самовластець быти всей Суздальской земли". Вже слово "выгна" — сильне для літопису. Відомі кілька випадків, коли списки намагаються якось пом'якшити вирази "вигна", "согна" і т. п.¹⁷ Крім того, доведено, що в Давній Русі здобуття одноосібної влади власними силами не зустрічало схвальної оцінки, і термін "самовластець" у таких ситуаціях був однозначно негативним¹⁸. Вислів "мужи отца своего" (а не "свои мужи") — також не є простим (він вживався в урочистих переліках складу людей, що супроводжували або зустрічали молодих князів) і, отже, ще раз акцентує порушення традиції.

Далі вказується, що Андрій спочатку повернув Леона, а потім знову вигнав його. "Леона же епископа възврати опять, покаявсья от греха того, но в Ростовъ, а въ Суздати не да ему седети... онъ же (Андрій) противу вину погна и своей земли". У дидактичній християнській літературі того часу повернення до своїх гріхів — чи не найгірше в поведінці людини (у таких випадках цитувався звичайно додаток: "аки песь на блевотины своя"). Київський літописець зазначає, що вигнали Леона "противу вину" (без причини). Зауваження, що Андрій повернув Леона в Ростов, а в Суздалі не дав сидіти, ймовірно, також мало якесь смислове навантаження, але нині його важко дешифрувати¹⁹.

Дуже важливо, що в цій версії князь сам звертається до єпископа і таким чином визнає підпорядкованість йому в канонічних питаннях. Він просить його дозволу їсти м'ясо у середу та п'ятницю досить великий період — "от възкресения Христова до всех святыхъ" (від Великодня до П'ятидесятниці). Як побачимо далі, в суздальській (Лаврентіївській) версії подано абсолютно інші дані. "Епископъ же повеле ему одну неделю порозную (святкову, після Великодня) ести мяса въ среду и в пяткъ, а прочею добре хранити". Загалом у цьому викладі Леон виступає поборником православних обрядів. Після вигнання, як читаємо в заключній частині, Леон іде до Святослава Ольговича, а потім — до Ростислава: "Святославъ же оутешивъ добре, пусти къ Киеву к Ростиславу". В останній фразі також відчувається сплуття автора до Леона.

Лаврентіївський літопис одразу і на всіх рівнях дає негативну характеристику Леону, насамперед, через визначення або назву події: "Вста ересь леонтианская, скажемъ вмале". Констатується незаконність поставлення єпископа. "Леонъ епископ не по правде поставися Суздалю — Нестору епископу суздальському живущю, перехвативъ нестеровъ столъ". Після такого випадку зазначається нескромність єпископа: "Поча Суздали оучити (що було прерогативою святих людей. — Т. В.) не ести мясь въ господьскыя праздницы в среды и пяткы". Причому називаються найбільші святкові дні: "Ни на Рожество Господне, ни на Крещенье".

Традиційна назва вічників у літописах.

Отже, Леон порушує навіть досить сувору константинопольську практику постів: у Різдво, якщо воно припадало на середу або п'ятницю, піст відмінявся²⁰. Князь тут практично не діє, в усякому разі не виганяє — Леона осуджують законним чином "благочестивый" князь Андрій та "люди" при підтримці церковної особи ("и оупре его владыка Феодоръ")²¹. Після осуду на тяжі (суді) Леон іде "на исправление Цесарю городу", але й там не знаходить підтримки: "...Оупрелъ и Анъдриянь епископъ болгарьскыи передъ цесаремъ Мануилом". Таким чином, рішення князя та людей санкціонується авторитетним і незаангажованим церковним ієрархом та цесарем. Вказується на негідну поведінку Леона в резиденції грецького імператора. "Стоящю цесарю товары над рекою, Леону молвяшю на цесаря. Оудариша слугы цесаревы Леона за шью, и хотеша и въ рече оутопити". Зауважимо, що ця колоритна сцена відсутня, наприклад, у такого уважного до подробиць життєпису імператора Мануїла письменника, як Іоан Кінна м, тоді як він згадує про Василька Юрійовича, котрий тримав землі у імператора, і це є побічним підтвердженням версії Іпатіївського літопису²². До того ж, втеплення в річці — якась дуже підозріла кара (так чинили новгородські вічники із своєю братією, що завинила). Далі літописець продовжує застосовувати судові асоціації — остаточне засудження Леона засвідчене, ніби на справжній тяжі, послами від усієї Руської землі. "Сушим ту оу цесаря всемъ словъ: кыевьскыи соль и суждальскыи Илья, и переяславьскыи, и черниговьскыи" (слід підкреслити, що вся сцена у цесаря суперечить співчутливій оповіді Іпатіївського літопису про те, що чернігівський та київський князі "утешали" Леона). Наприкінці суздальський автор висловлює впевненість, що оцінка читачів у даному випадку буде однозначною: "...Се же сказахом верных деля людии, да не блазнятся о праздниехъ Божьихъ".

Загалом упередженість обох літописців у даній оповіді дещо більша, ніж у попередніх. Особливо суздальський автор не пошкодував чорної фарби для Леона (проте в цілому його позиція узгоджується з попередніми спостереженнями: намаганням довести, що жертва сама була винна і заслужила таку долю). Але головним є те, що вимальовується єдина схема (модель) оповіді. Як і раніше, в одному з текстів паралелі (Іпатіївський літопис) відповідальність покладається на Андрія, і в ньому відчуваються нотки осуду; в другому (Лаврентіївському) — головний винуватець-князь грає пасивну роль, а його функції перебирають на себе "всі люди" та інші важливі особи, котрі санкціонують початкове рішення суду князя й людей. В обох літописах виправдання князя досягається за рахунок введення колективної дійової особи — віча.

На фоні цих текстів інакше виглядає ще один цікавий сюжет літопису — вокняжіння Володимира Мономаха в Києві. Він датований 1113 р. в Іпатіївському літопису та НПЛ, 1114 р. — у Лаврентіївському і є, мабуть, одним з найпопулярніших епізодів давньоруської історії.

Давно усталився набір джерел "повстання 1113 р." (як традиційно називаються вказані події) — Іпатіївський літопис або він же вкупі з "Повіданням про Бориса та Гліба". Але ж фактично ми маємо чотири записи, що висвітлюють цю історію, а саме: Іпатіївський (стовп. 274—276), Лаврентіївський (стовп. 289), НПЛ (с. 20) та "Повідання про чудеса Бориса та Гліба"²³. Досі свідчення НПЛ і Лаврентіївського літопису не залучалися в історичних реконструкціях²⁴. Причиною цього, очевидно, були лаконічність повідомлень і відсутність у них звістки про віче, повстання або якісь заворушення.

В НПЛ, у частині, де конспективно викладено котрусь з версій "Повісті временних літ" (ПВЛ), натрапляємо на такий запис: "6621... Томъ же лете преставися Святоплъкъ, а Володимиръ сед е на столе Кыеве". В Лаврентіївському літопису знаходимо більш розлогу оповідь: "В лет 6622.

Быс знаменье въ солнци въ. а. час дне. Быс видети всем людем... Том же лет преставися благоверный князь Михайль, зовомый Святополкъ, месяца април въ. сі. день. Того ж месяца, к. вниде Володимер в Києвъ в неделю".

Одностайні свідчення НПЛ і Лаврентіївського літопису заслуговують на увагу. Насамперед через те, що в них відбилася версія ПВЛ, відчутно відмінна від промономахової, збереженої в Іпатіївському літопису (можливо, вона є ранішою)²⁵. Зазначимо, що вічового запрошення не знає НПЛ, а цей літопис виробив чимало формул для фіксації діяльності віча (напр., "посадиша", "уведоша") і був найбільш щедрим на подібні повідомлення. Порівняння записів Іпатіївського та Лаврентіївського літописів показує, що перший зберігає майже весь текст другого (про недобре "знамение", смерть "благоверного" Михайла-Святополка), але не вказує дату вокняжіння Володимира Мономаха на київський стіл. Порівняймо: "того ж месяца, к. (20)... в неделю" (стовп. 289 Л.) і просто "в неделю" (стовп. 276 І.). В Іпатіївському літопису додано розмірковування про недобрі знамення, опис похорон та роздавання багатств дружиною Святополка, "съветъ" киян, посилення до Володимира, заворушення в Києві, відмова Мономаха, друге посольство, зустріч киянами князя і підсумок: "И вси людье ради быша, и мятежь влече". Історики відзначають, що Володимира Всеволодовича київським літописцем змальовано досить привабливою особою, а його приїзд до Києва пояснюється суворою необхідністю вгамувати людей. При цьому давно помічено, що у Мономаха були причини виправдовуватися й детально описувати своє вокняжіння в Києві. Він порушив домовленості Любецького з'їзду князів — усунув від київського столу сина Святополка Ярослава²⁷. Крім того, його дії могли викликати небажані асоціації ще з одним порушенням рішень цього з'їзду — осліпленням Василька Теребовльського (також яскраво змачьованим у літопису). Що ж до "Повідання про чудеса Бориса та Гліба", то дослідниками доведено, що воно написане кількома авторами, а в його останній частині, де знаходимо оповідь про події 1113 р., — прихильником Мономаха, котрий, очевидно, і здійснив остаточне редагування твору²⁸.

Важливо зазначити, що версії Іпатіївського літопису і "Повідання..." не тотожні. В останньому відсутні відомості про відмову Мономаха іти на київський стіл ("и не поиде, желяси по брате", стовп. 275 І.). Отже, версія Іпатіївського літопису у плані виправдання дій князя є більш радикальною.

Характерні промономахова спрямованість оповіді в Іпатіївському літопису та "Повіданні..." і відсутність такої в НПЛ та Лаврентіївському літопису набувають особливої ваги у зв'язку із співвідношенням розглянутих вище текстів паралельних повідомлень. Не можна не помітити, що саме ті літописці, котрі виправдовують князя, намагаються перекласти відповідальність за скоєння якихось негідних вчинків на плечі вічників (суздальська стаття 1177 р., галицько-волинська 1208 р., суздальська 1164 р.). Навпаки, автори, які вороже або індіферентне ставляться до князя — головного героя подій, оповідають тільки про нього і не вважають за потрібне згадувати "людей" (новгородські статті 1176—1177 рр., 1214 р., київська — 1162 рр.). Таким чином, свідчення Іпатіївського літопису та "Повідання..." versus НПЛ та Лаврентіївського літопису виявляються не випадковими і чітко вписуються у визначену схему.

Можна назвати ще кілька повідомлень, співвідношення текстів у яких відповідає простеженням тенденціям. Наприклад, розгром Всеволодом Юрійовичем Торжка у 1178 р. зафіксований одночасно в НПЛ (с. 36) та Лаврентіївському літопису (стовп. 386). За НПЛ, "Всеволодь изгонивь Новый Търгъ и възя", за суздальським літописом, усе це зробила "дружина" Всеволода: "Дружина же Всеволожа начаша князю

жаловатися: мы не целовать ихъ приехали... и се рекше, оудариша в коне и взяша городъ" ²⁹. Відповідно, НПЛ та Лаврентіївський літопис вказують різні причини конфлікту. За НПЛ, новгородці посадили на столі осліпленого Всеволодом Ярополка, а суздальський князь "зая... гость новгородський". Після цього новгородці "показаша путь Яропелку", тобто, поступилися всім і не були винуваті перед Всеволодом. У Лаврентіївському літопису "новгородци целовавши ко Всеволоду Юргевичю крестъ и не оуправиша"; суздальський князь не хотів брати Торжок, але його благі наміри зіткнулися з новим проявом підступності: "обсіпалися дань дати ему новоторжъци, и не оуправиша", на що дружина мала повне право заявити: "Они, княже, Богови лжють и тебе" ³⁰.

Загалом ці сюжети являють собою досить репрезентативну групу. Подану в них модель оповіді про конфліктні ситуації можна умовно назвати "виправдання — осудження князя". Віче з'являється лише у тих паралельних текстах, що виправдовують князів. Воно відіграє важливу, але все ж підсобну роль, оскільки є одним з прийомів надання позитивної характеристики князю — головному герою подій (як уже зазначалося, в такому разі вічникам приписується ініціатива скоєння якогось негідного вчинку).

Слід сказати, що цими текстами паралельні повідомлення з "додатковими" вічами не вичерпуються. Існує понад 20 таких текстових паралелей, і в багатьох з них згадки-замовчування вічових зборів виконують дещо інші функції. На жаль, обсяг праці не дає змоги спинитися на кожній з цих історій окремо і розглянути всі моделі побудови оповідей про конфліктні ситуації, що торкалися вічової тематики. Проте спостереження показують, що тенденційність згадок, спроби оціночного маніпулювання або спрямування оцінок за допомогою описань вічової діяльності скрізь лишаються незмінними. Тому це дозволяє робити деякі попередні висновки.

Насамперед зазначимо, що питання частотності вічових зборів на літописному матеріалі просто не може бути вирішеним. Записи про віче не є обов'язковими, фіксація вічової діяльності значною мірою залежить від завдань і загальної позиції літописців. Звернімо увагу на те, що паралельні записи трапляються в літописних зведеннях порівняно рідко. Понад 90 % інформації становлять унікальні звістки, котрі не дублюються іншими джерелами. Отже, у цій частині літописів дослідник безпорадний. Він, так би мовити, приречений на довіру до їх повідомлень. Як правило, немає жодної можливості перевірити, чи котрийсь з літописців вигадав оповідь про віче чи, навпаки, забув зафіксувати певні вічові збори ³¹. Очевидна підпорядкованість оповідей певним моделям викладу надзвичайно утруднює з'ясування фактичної підкладки подій і в тих випадках, коли ми маємо паралельні повідомлення. Іноді більш-менш точно можна вказати на незаангажованого літописця, але це також не гарантує отримання недвозначної відповіді на запитання — відбувалося віче чи ні. Як, скажімо, в агіографічних творах князь-святий обов'язково мусив молитися зі слізьми перед битвою, і це нічого не говорило про риси його характеру і спосіб дій конкретної особи, так і в літописах (дещо спрощуючи ситуацію) князь-негідник, ймовірно, був повинен сам вчинити злочин, а "добрий" князь — поступатися тиску натовпу вічників.

Що ж до деталей описань, часто досить яскравих, то вони, як ми намагалися показати, також були функціональними, а не фактографічними і загалом значно більше нормативними, ніж це звичайно вважається. Саме нормативність і тенденційність оповідей робить конкретну історію віча такою непевною. Однак це не заперечує можливості загальних міркувань, навпаки — дає їм твердий ґрунт. Так, маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою згадок-замовчувань віча вказує на те, що функції цього інституту, а також ступінь його втручай-

ня у державні справи не були фіксованими. Зосередженість записів про віче у неспокійні періоди історії давньоруських князівств пояснюється не тільки послабленням князівської влади, а й появою у ті часи потреби у виправдувальних або викривальних текстах. Відповідно приписування важливих акцій водночас князям або городянам зумовлюється різною оцінкою подій літописцями й наслідуванням різних схем оповіді, а якщо це трапляється в одному літописному зведенні, то поєднанням різноспрямованих джерел. Аналіз параіельних повідомлень зачіпає також інші проблеми: зосередженість на взаєминах з князями (залежність згадок-змовчувань від оцінки князів), ставлення до "людей", народу в цілому (та обсяг цього поняття) і т. ін. Він дає чи не найбільш продуктивний вихід на проблему уявлень про віче і потребує дальшої розробки.

¹ Див., напр.: Градовский А. Государственный строй древней России // Сборник статей по русской истории. — М., 1867. — С. 106; Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991. — С. 144, 164, 301-311; Греков Б. Д. Киевская Русь. — Л., 1953. — С. 353-370; Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII вв. — М., 1955; Толчок П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. — К., 1980. — С. 110-111.

² Сергеевич В. И. Вече и князь. — М., 1864. — С. 73, 113-114; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства в Древней Руси // Становление и развитие раннеклассовых обществ. — Л., 1986. — С. 227-311; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально политической истории. — Л., 1980. — С. 150, наст. сб.

³ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 309-311; Толчок П. П. Назв. праця. — С. ПО-111.

⁴ Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города государства... — С. 258.
⁵ Новгородская летопись старшего и младшего изводов. — М., 1950. — С. 19-45, 202-239. Це записи саме XII ст., оскільки в тексті є автобіографічні нотатки укладачів зведення.

⁶ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1, 2. — М., 1962; Новгородская летопись... Далі вказуються тільки стовпчики або сторінки відповідних видань.

⁷ Див. напр.: Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. — М., 1915. — С. 142-145; Тихомировы Н. Назв. праця. — С. 235-236; Черепнин Л. В. Общественно политические отношения в древней Руси и "Русская Правда" // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 270-272; Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально политической истории. — Л., 1987. — С. 103; Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962. — С. 107.

Цей текст дав підстави говорити навіть про "політичні спекуляції" Ростиславичів -- заяву про втрату зору та чудесне прозріння (Янин В. Л. Назв. праця. — С. 107.). Таке трактування мало ймовірно з огляду на те, що про осліплення йдеться також в Іпатіївському, про нього ведеться оповідь і в Лаврентіївському літописах. Скоріше для людини середьовіччя прояв "Божої благодаті" (чудо на Смядині) був одночасно підтвердженням "правди" Ростиславичів і засобом засудження Всеволода. Таку ж політичну спрямованість чуда з в'язнями знаходимо й у "Повіданні про чудеса Бориса та Гліба" (див. Бугославський Сергій. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. — К., 1928. — С. 166-167).

Частково воно викладене в Радзівілівському та Академічному списках, але текст від слова "съ оружиемъ" замінено пізнішою інтерполяцією (див.: Приселков М. Д. История русского летописания. — СПб., 1996. — С. ПО, 265, прим. 57).

"Як відомо, дати в цій частині — Галицьке Волинському літопису — були проставлені заднім числом і лише в одному зі списків. Хронологія в Іпатіївському літопису помилкова, зі зміщенням на кілька років, але в нашому випадку це несуттєво. Тому будемо її дотримуватися.

"Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — К., 1992. — С. 233; Пашут В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 198.

⁸ Пашут В. Т. Назв. праця. — С. 30-35 та ін. М. Ф. Котляр переконливо довів, що Галицько-Волинський літопис є серією повістей, присвячених у частині до 1259 р. Данилові Романовичу (див.: Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. — К., 1993).

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2... — С. 233.

¹⁰ Цей пасаж викликав подив дослідників, адже князю на той час мало б бути близько 10 років.

Як правило, датування в цих зведеннях точно відповідають одне одному або йдуть зі зміщенням на рік (у той чи інший бік), але бувають зміщення й на 2 роки (Юрійв. варіанти Іпатіївського та Лаврентіївського літописів: 1117-1119, 1140-1138, 1162-1164, 1170-1168, 1173-1171, 1182-1184, 1183-1185, 1187-1189, 1192-1194). Скоріше за все, вони пов'язані з певними етапами роботи з цими зведеннями.

¹⁶ Яке з них кладуть в основу історичної реконструкції — залежить від позиції автора.

Так, М. С. Грушевський, відтворюючи історію України Руси, обирає ворожу Андрію Боголюбському Іпатіївську версію (Грушевський М. С. Історія України-Руси.

С. 192), Ю. А. Лімонів у праці "Владими́ро-Суздальская Русь" віддає перевагу версії Лаврентіївського літопису (с. 56—58). Нею також, як більш церковною, користується

М. Д. Приселков у своїй праці. "Очерки по церковно политической истории Киевской Руси X—XII ст." •- СПб., 1913. — С. 395— 399). Спробу поєднати обидва записи

як такі, що розірвані в часі, знаходимо у праці Соколова 11л. "Русский архиерей из Византии и право его назначения до XV в." - К., 1913. — С. 103— ПО, 113— 114.

⁷ Див., наприклад, 1128 р. стовп. 290 (Іпатіївський літопис) і стовп. 296 (Лаврентіївський); 1135 р. стовп. 296 (Іпатіївський) і стовп. 303 (Лаврентіївський) та ін.

⁸ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. - С. 69-77, зокр. 75.

⁹ Два єпископи у Володимиро-Суздальській Русі з'явилися лише в 1214 р. До того єпископська кафедра була у Ростові.

¹⁰ Приселков М. Д. Очерки... — С. 397; Соколови І. л. Назв, праця.

С. 105, 108, 134 та ін.

¹¹ У цьому Феодорі вбачають або митрополита Федора, або владу Федорця

(Соколов П. л. Назв, праця. — С. 128; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X- XIII вв. - С. 198).

¹² Киннам Иоанн. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118—1180). - СПб., 1859. - С. 262. Порівн. з Іпатіївським літописом (стовп. 521).

¹³ Бугословський Сергій. Україно руські пам'ятки... — С. 169.

¹⁴ З Лаврентіївського літопису використовували дату, а не повідомлення в цілому.

Див., напр.: Тихомиров М. И. Крестьянские и городские восстания... С. 134;

Толочко П. П. Київська Русь. К., 1996. — С. 93.

¹⁵ Питання це складне. (Див.: М. Х. Алешковський "Повість временних літ"

та її редакції) // УЇЖ. — 1967. - № — С. 41). І в НІШ, і в Лаврентіївському літопису

виклад загальноруських подій доведено до 1115 р. (у Лаврентіївському літопису після цього

відчувається переяславський акцент, а в НІШ йдуть переважно новгородські записи); є до-

даткові відомості, що стосуються Святополка та його родини.

¹⁶ Див., напр.: Сергеевичев И. Древности русского права. — Т. 2. — Вече

и князь. — СПб., 1908. — С. 7- 8; Грушевський М. С. Історія України-Руси.

Т. 2. — С. 108- 109; Греков Б. Д. Киевская Русь... С. 502; Толочко П. П.

Древняя Русь... - С. 101, 227.

¹⁷ Спеціальний розгляд цієї проблеми див.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси... - С. 37-40.

¹⁸ Див., напр.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 96 та ін. Бугословський Сергій. Україно-руські пам'ятки... С. XIII-XIV.

¹⁹ Термін "дружина" вживається для позначення вічників у Лаврентіївському літопису

в 1175-1178 рр.

зо РОЗГЛЯД окремо новгородської та суздальської версій призив до буквального тлумачення

вказаних оціночних моментів. Див., напр.: Янин В. Л. Новгородские посадники...

С. 107- Лімонів Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... С. 103.

²⁰ Іноді можливе типологічне порівняння, але це також досить рідкісні випадки.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

М. О. ЛЕНДЬЄЛ (Ужгород)

**Участь американських українців
у функціонуванні органів державної влади
та політичних структур США (1945—1991 рр.)**

Етнічна група іммігрантського походження, розвиток якої відбувається в середовищі чужого соціально-політичного організму, неодмінно буде контактувати з властивими йому політичними та громадськими інститутами, змінювати свою організаційну структуру відповідно до вимог еволюції нації-реципієнта. Одночасно, подібні етноспільноти стають новою аудиторією для поширення впливу загальнонаціональних організацій. Не дивно, що українська громада, як і інші групи східноєвропейського походження, з перших років XX ст. була об'єктом політичного "завоювання" основних партій США — Демократичної й Республіканської.

Статистичних даних про чисельність українських американців у партійних осередках не збереглося. Але більшість дослідників вказує, що на

початку свого соціального життя в Сполучених Штатах Америки українці, подібно до інших східно- та південноєвропейських етнічних груп, були прибічниками демократів, для яких іммігранти традиційно були об'єктом впливу¹. Характерною рисою 20-х рр. була переорієнтація на Республіканську партію, оскільки наші співвітчизники вважали, що лідер демократів президент Будро Вільсон зрадив їх інтереси у завершальний період першої світової війни².

Участь у діяльності американських муніципальних органів влади, легіслатурах окремих штатів була першим успіхом у сфері державної та політичної кар'єри, яких досягали українці впродовж міжвоєнного періоду. В. Гатич та С. Галік наводять дані про Дж. Гонаша, який з 1936 р. до середини 40-х рр. займав посаду сенатора штату Індіана, О. Малешу — члена палати представників штату Пенсільванія (1932 р.), С. Ярему — конгресмена штату Нью-Йорк (1936—1944 рр.)³.

Однак ці прецеденти не були показником сталого інтересу американських українців до участі у функціонуванні органів державної влади. Запозичивши термінологію у професора Гарвардського університету О. Грабович, можна стверджувати, що українські іммігранти створили "етнічне гетто" у середовищі американського суспільства, а у внутрішньополітичних державних справах дотримувалися ізоляціоністської позиції⁴. Про існування окремого суспільства у загальноамериканському соціумі свідчила велика кількість українських етнічних інститутів різного спрямування, спроби формувати представницькі установи, екзильні державницькі органи. Обґрунтованою є точка зору М. Куропаса, В. Душника про те, що для більшості українських іммігрантів американський досвід був не експериментом "плавильного котла", а власного етнополітичного розвитку⁵.

Після завершення другої світової війни у середовищі українських американців домінували різні етнополітичні концепції: "українці на чужині", "дві батьківщини", "американці українського походження", "концепція збереження української ідентичності у рамках американського плюралізму"⁶. Вибір тієї чи іншої концепції заієжав від періоду переселення українців за океан, покоління іммігрантів, ієрархії етнічних та політичних цінностей. Під час другої світової війни у середовищі українських організацій популярною була теорія "двох батьківщин" ("подвійної лояльності"), а принципи, якими керувалися діячі, об'єднані навколо Державного Центру Української Народної Республіки, відображати положення теорії "чужинства" ("екзильності").

Реорганізація протягом 1944—1949 рр. структури Українського конгресового комітету Америки (УККА) — представницького органу американських українців — була спробою пристосувати функціонування українського політикуму до державно-правового та політичного механізму США, нейтралізувати тягар "геттовості", котрий критикувався багатьма діячами діаспори. В. Клодницький, представник українців штату Нью-Джерсі, застерігав у 1945 р. лідерів УККА від марної конкуренції за право етнічного проводу в середовищі громади, спокуси використовувати політичні платформи міжвоєнних західноукраїнських партій, котрі не мали жодного пристосування до американських умов, звертав увагу на необхідність прийняти політичні цінності і "правила гри" американського суспільства, зокрема використовувати можливості державного лобіювання етнічних інтересів шляхом участі у діяльності федеральних органів державного управління⁷. Ця критика була актуальною і протягом наступних років. Адже якщо лише під час виборів 1954 р. польський громаді вдалося провести в Конгрес США 10 своїх представників, чеській — 3, то українці ніколи не мали свого заступника у вищій законодавчій структурі⁸.

Подібно до періоду 20—30-х рр., після другої світової війни декільком американцям українського походження вдалося зайняти посади чле-

нів штатних департаментів, виконавчих органів цього та місцевого рівня. Протягом 60-х рр. вперше наші співвітчизники були представлені у федеральних виконавчих агентствах. Мова йде про Й. Чарика — президента корпорації комунікаційних супутників, котрий у 1960—1963 рр. виконував функції заступника міністра повітряних сил, Ю. Кістяківського — спеціального радника у справах науки при президенті Д. Ейзенхауері⁹. Однак ці показники не можна вважати задовільними для громади такої чисельності, як українська. Вони швидше були свідченням "символічного", згідно з етносоціологічною термінологією, визнання інтересів української етнічної групи, аніж свідченням певного впливу на формування офіційної політики Вашингтона.

Усвідомлення багатьма діячами "ахіллесової п'яти" українсько-американської спільноти, а саме: відсутності активних дій щодо політичного утвердження в американському суспільстві, концентрація основних зусиль на проблемах метрополії, взаємне послаблення у боротьбі за представницьку гегемонію -- було характерним для деяких громадських діячів цього періоду, викликало на шпальтах етнічної преси жваву дискусію. Представник ОУН-з Р. Ільницький опублікував у газеті "Свобода" проект реформування системи самоорганізації української громади, який став предметом обговорення на форумі Політичної ради УККА (початок 60-х рр.).

Основною ідеєю проекту була теза, що для збереження української етнічної групи як спільноти, потрібно реалізовувати програму дій, котра "вирастає з американської землі і з місцевого українського життя", а не стосується виключно шляхів визволення України. Концепція "емігрантства", від якої ще не відмовилися всі післявоєнні переселенці, розчищає дорогу асиміляційним процесам. Ільницький, як представник прошарку українців, які дотримуватися "концепції збереження української ідентичності у рамках американського плюралізму", наголошував, що всі "етніки" є, насамперед, громадянами Сполучених Штатів Америки, і їх вартісні цінності не повинні вступати в конфлікт з потребою державної лояльності¹⁰. На цих засадах знаходився і В. Маркус, який, аналізуючи у 1976 р. соціальний розвиток української групи, закликав повернутися до досвіду творення першими іммігрантами "американської України". Їх висловлювання лежали в руслі теорії американських соціологів В. Томаса, Ф. Знам'єцького, згідно з якою східноєвропейські групи США вважалися не уламками європейських спільнот, а новими етносоціальними утвореннями, які сформувалися в американському суспільному середовищі і розвиваються згідно з його законами¹¹. Потреба включення у загальнодержавну політичну структуру країни поселення є логічним наслідком цієї теорії.

У середовищі діаспори набули поширення і відмінні концепції. Наприклад, лідер ОУН-р та Антибільшовицького блоку народів (АБН) Я. Стецько вважав, що американським українцям не потрібно диференціюватися на прихильників демократів і республіканців, оскільки вони мають власну політичну організаційну структуру. Об'єднуючись навколо неї, українська громада здатна разом з іншими групами центрально- та східноєвропейського походження сформувати "третю силу", що впливатиме на формування офіційної політики США¹².

Слід відзначити, що існування подібних утопічно-націоністичних психологічних настроїв визначало низький рівень представництва українців в американських органах влади. Однак існували й інші об'єктивні чинники: низький показник щільності поселення українців у виборчих округах, нестача коштів для проведення успішних виборчих кампаній. Американці українського походження мають достатню чисельність для формування окремого етнічного виборчого блоку лише у

44 виборчих округах: в Пенсільванії — 16, Нью-Йорку — 12, Нью-Джерсі — 9, Огайо — 3, Іллінойсі та Мічигані — по 2¹⁴.

Відмінним становище було в системі виконавчої шіади. Хоча українцям не вдалося зайняти такої кількості посад, як, наприклад, американським полякам, все ж таки протягом 70-х рр. відчутні зміни були у ставленні другого-третього покоління іммігрантів до можливої кар'єри на державній службі. Щодо посад в адміністрації президента, то декілька американців українського походження займали їх протягом різних років. Це певним чином свідчило про визнання української етнічної спільноти як окремої групи інтересу. В адміністрації президента Дж. Форда директором Агентства з розвитку енергетичних досліджень був М. Яримович (1975— 1977 рр.), а радником з етнічних питань — один з лідерів задопомогового Українського народного союзу (УНС) М. Куропась (1975— 1976 рр.). Президент Дж. Картер призначив директором відділу держдепартаменту у справах ЮНЕСКО С. Варваріва (1978- 1979 рр.).

Традицією американського політичного життя є надання діячам, котрі довгий час сприяли діяльності політичних та урядових структур, дипломатичних посад. З 1983 по 1986 рр. послом США на Багамських островах був Лев Добрянський, довголітній голова УККА, який наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. очолював національний підрозділ Республіканської партії, брав активну участь у виборчих президентських кампаніях, виконуючи роль "республіканського лобі" в середовищі східноєвропейських етнічних груп. Одну з яскравих урядових кар'єр серед представників американських українців зробив Р. Попадюк. Розпочавши в жовтні 1981 р. кар'єру в держдепартаменті¹⁵, цьому діячу вже у 1986 р. вдалося зайняти відповідальну посаду прес-секретаря президента Р. Рейгана, протягом 1988— 1992 рр. — аналогічну позицію при президенті Дж. Буші. Завдяки посередництву Попадюка в листопаді 1991 р. відбулася зустріч політичного проводу української етнічної групи (А. Лозинського, У. Дячук, Т. Шмагали, Є. Іванціва та ін.) з президентом США, що, певним чином, прискорило визнання офіційним Вашингтоном української незалежності¹⁶. Не дивно, що у 1992 р. першим послом США в Україні був призначений саме цей представник української громади¹⁷.

Іншим доказом переходу української етнічної групи від поверхневої політичної адаптації, коли її представники прагнули відстоювати інтереси громади шляхом спорадичного втручання у хід прийняття урядових рішень, до генетичної, тобто структурного зв'язку з політичними інститутами держави-реципієнта, була участь у функціонуванні загально-американських партій. З 1949 р. Український конгресовий комітет Америки ввів в обіг практику направлення делегатів на національні конференції республіканців і демократів¹⁸. Слід відзначити, що наслідуючи демократів, котрі створили етнічний підрозділ у складі партії ще у 1936 р., при Республіканському національному комітеті у 1952 р. теж була заснована Рада національностей¹⁹. Як демонструють результати політологічних досліджень, саме партії формують політичний курс США, виявляють інтереси різних соціальних груп американського суспільства, включно етнічних, забезпечуючи національний консенсус²⁰. Тож не дивно, що вже у 1953 р. Добрянський настоював на необхідності ввести у програму Республіканської партії тезу про необхідність сприяння "визволенню України"²¹. З початку 50-х рр. у роботі програмових форумів партій, поряд з Добрянським, брав участь редактор "Українського бюлетеня" В. Душник²².

Починаючи з 50-х рр., для вирішення загальноетнічної проблеми, котра в даний історичний відтинок часу відповідала запитам американських парламентаріїв, традицією стало формування тимчасового

"українського лобі". Постійно пресингове угруповання не діяло через відсутність підготовлених у сфері політичного маркетингу кадрів, за винятком Л. Добрянського, М. Куропаса, Т. Шмагали.

Специфікою політичного механізму США є практика, згідно з якою програма окремої групи інтересу має найбільше шансів на успішну реалізацію за умови включення в передвиборну програму кандидатів у Конгрес США. Однак традиція знаходження симпатизуючих серед членів палати представників і сенаторів у штатах з компактним поселенням українців не могла забезпечити досягнення тих результатів, котрі були можливими при наявності "етнічного" представника у вищому законодавчому органі США. Зарадити недостатній територіальній концентрованості українців для проведення успішної кампанії свого кандидата, теоретично можна було через блокування з іншими східноєвропейськими групами. Але ця практика протягом 60-х рр. реалізовувалася лише на рівні муніципалітетів, де проводилася політика етнічно "збалансованого квитка"²⁴. Однак під час виборів 1960 р. "партійні машини" демократів гарантувати підтримку виборцями слов'янського походження Дж. Кеннеді.

Відсутність в арсеналі політичних методів діяльності українських американців традиції створення коаліцій з представниками генетично близьких етнічних груп була об'єктом критики вже згадуваним Р. Ільницьким²⁴.

Наводячи, як приклад, позитивні здобутки поляків, він порівнював американських українців з "наївною масою селяхів", які не прагнуть змагатися навіть за місця в муніципальних органах влади, переконуючи самих себе, що "внутрішньоетнічні" проблеми повинні вирішуватися виключно в середовищі етнічного політичного життя. Сучасний дослідник С. Галік вважає основними перешкодами для зайняття українцями посад у владних структурах інші причини — контроль над виборчими кампаніями партійних "машин", нестачу коштів, нездатність вибрати єдиного претендента українця в умовах політичних чвар між етнічними інститутами²⁵.

Але деякі факти свідчили про зародження нових тенденцій у відносинах "українська етнічна група — державна влада США". У 1959 р. віце-президентом Республіканського програмового комітету з питань національної безпеки і миру став президент УККА Л. Добрянський. Цей діяч доклав багато зусиль, щоб у передвиборну програму республіканців було включено пункт про підтримку застосування принципу національного самовизначення для народів Східної Європи і Радянського Союзу²⁶.

Протягом 60-х рр. українське лобі остаточно прийняло як одну з пресингових стратегій акції посередництвом Республіканської партії. У червні 1964 р. Добрянський був призначений віце-президентом етнічного дивізіону республіканців, а через місяць, на Національному конвенті вперше у передвиборчу платформу Республіканської партії була вміщена теза про Україну як "поневолену націю". Президент УККА у 1968 р. також очолив кампанію "Українці за Ніксона-Агню", під час якої було сформовано 30 українських республіканських виборчих комітетів. Слід відзначити, що заступник президента УККА Й. Лисогір був активним діячем демократичної партії; у 1968 р. — делегатом Національного конвенту. Подібно до Добрянського, він намагався досягти включення у платформу цієї партії положень, що відповідали б духу Громадського закону про святкування Тижня поневолених народів²⁷.

Активну роль у функціонуванні Республіканської партії відігравати також Д. Гішчин, який у 1960 р. був призначений одним з 20 національних радників, М. Куропась та Т. Шмагаля, котрі того ж року заснували передвиборчий комітет "Українська молодь за Ніксона-Лоджа". Ці діячі УНС сформували 3—4 травня 1969 р. Українську національну рес-

публіканську федерацію (У Н РФ). Одночасно представники української громади співробітничали з апаратом демократів — Й. Лисогір, В. Душник брали участь у кампанії Дж. Кеннеді (1960 р.), а голова З'єднаного українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК) І. Панчук був обраний делегатом від штату Мічиган на національний конвент партії²⁸.

Незважаючи на певні успіхи адаптації українських американців до політичного механізму США, цілком слушним є зауваження відомого політолога А. Камінського (1971 р.) про те, що ментальна "геттовість" українців ускладнювала розуміння важливості державного лобіювання як складової частини формування політики стосовно України²⁹. А один з найбільших критиків практики функціонування УККА Р. Ільницький вказував не лише на необхідність створення українських республіканських і демократичних клубів, а й на формування загальнодержавних етнічних надбудов цих партій, потребу висунення кандидатів у Конгрес США на коаліційній основі з іншими етнічними групами³⁰. Погоджуючись з точкою зору Й. Фішмана та В. Нагірного про те, що українська громада в США все-таки мала динамічну групу етнічних активістів³¹, слід додати, що вони були заангажованими здебільшого в культурницькій і внутрішньополітичній сферах.

У 1972 р. у структурі УККА вперше був створений спешатний комітет, який відповідав за "зовнішню", тобто спрямовану за межі громади діяльність, — комітет із зовнішніх справ. Його завданням було сприяння поширенню на українську громаду дії урядових програм і фінансування вивчення етнічної спадщини, тиск на Конгрес з метою прийняття резолюції про засудження ліквідації радянським режимом українських греко-католицької та автокефальної православної церков, кореляція американської зовнішньополітичної стратегії відповідно до потреби відновлення суверенної української державності³². Тоді ж один з віце-президентів УККА почав відповідати за зв'язки з Республіканською та Демократичною партіями³³.

Зусилля молодішої генерації українців у США, котрі ідентифікувати себе здебільшого "американцями українського походження", реформувати структуру самоорганізації громади шляхом утворення професійних і бізнесових етнічних організацій, були спрямовані також на "будівництво" політичних і державних кар'єр. У 1972 р. Ласло Пастор, директор Національного республіканського комітету етнічної спадщини, відзначив Українську національну республіканську федерацію як один з найкращих етнічних структурних підрозділів. Протягом різних років керівні посади у ній займали Мирон Куропась, Тарас Шмагата³⁴. Останній разом з Є. Іванцівом у 70-ті рр. працював у штаті сенаторів-республіканців Р. Тафта (штат Огайо) і Дж. Баклі (штат Нью-Йорк). Іванців також редагував рубрику в газеті "Ukrainian Welkly" ("Український щотижневик") під назвою "Вплив у Вашингтоні" і закликав молоде покоління американців українського походження до більш активної позиції у політичному житті країни³⁵. Відомий у колах республіканців і виконавчих державних агентств М. Куропась з 1977 р. виконував функції юридичного радника сенатора Р. Доула, відповідаючи за зв'язки з Комісією з питань безпеки та співробітництва в Європі. Однак українським американцям і протягом 70—80-х рр. не вдаюся провести свого представника у Конгрес США. Причиною невдалих виборчих кампаній була відсутність необхідних для успіху чинників, а саме: яскравої особистості кандидата, продуманої програми, фінансових ресурсів, партійного уповноваження.

Одночасно лідери організацій Визвольного фронту, зокрема вже згадуваний Я. Стецько, вважали участь у функціонуванні загальноамериканських установ тратою часу, енергії, ресурсів. Кершник ОУН-р пропонував у коаліції з представниками інших східноєвропейських

етнічних груп утворити "третю силу" в США, аж до формування партії, номінації власного претендента на посаду президента. На його думку, лише цим шляхом можна досягти практичної реалізації резолюції про Тиждень поневолених націй, відмовитися від концепції "мирного співіснування" із СРСР. Взірцем для наслідування були проголошені методи боротьби за громадянські права афроамериканців³⁶. Я. Стецько критикував стратегію відносин США з СРСР, зневагу до стану національного питання у країнах комуністичного блоку³⁷. Потрібно зазначити, що на початку 80-х рр. протягом недовгого періоду діяла окрема українська партія "Тризуб", організована референтом Дж. Кулешем у м. Гудзон, штат Нью-Йорк, завданням якої була підтримка кандидатів українського походження на посади в органи державного управління³⁸.

Незважаючи на відмінності у тактичних питаннях, провід української громади у США дотримувався "синтетичного" варіанту діаспорної зовнішньополітичної діяльності, що означає поєднання інтервенціоністичної концепції, базованої на зовнішній допомозі міжнародних сил, і власносилової, такої, що визначає внутрішньоетнічні ресурси як вирішальний чинник у здобутті незалежності³⁹. Під зовнішньою допомогою слід розуміти не лише конкретну політичну, дипломатичну чи матеріальну допомогу, а й певний регіональний чи глобальний міжнародний уклад, який сприяє здобуттю статусу державної незалежності певним народом⁴⁰.

Торкаючись питання про індивідуальний вплив на владні структури СІЛА, можна привести приклад М. Куропася, котрий у 1968 р. очолював передвиборну кампанію Ніксона-Агню в штаті Іллінойс, на початку 70-х рр. був керівником Української національної республіканської федерації⁴¹, а у 1975–1976 рр. займав посаду радника з етнічних питань при президенті Дж. Форді. Куропась був переконаний, що досягти номінального значення в американському політичному процесі можна виключно шляхом будівництва власної кар'єри⁴². Протягом 70-х рр. певна кількість американських українців почали сходження по урядовій драбині, працюючи в штатах конгресменів, структурах Республіканської партії. Наприклад, Н. Слюсар займала посаду асистента радника президента Картера з етнічних питань⁴³, донька Л. Добрянського — Пола — працювала радником президента Рейгана у справах Східної Європи, а також була членом комісії з людських прав⁴⁴. Б. Футей був єдиним українцем, який посідав посаду федерального судді США⁴⁵. Відома на Капітолії лобіїст Мелані Вервер, одна з керівників штату Гіларі Клінтон, є теж американкою українського походження⁴⁶. Незважаючи на "ситуативну" або "подвійну" етнічність багатьох з політичних діячів, все ж таки державні службовці відіграли значну роль у налагодженні зв'язків між українською етнічною групою та урядовими й політичними колами США, особливо наприкінці 80-х рр., коли набуло актуальності питання відновлення незалежності України⁴⁷.

Велику роль у налагодженні напечної взаємодії між українською громадою та владними структурами СІЛА відіграв Вашингтонський офіс УНС. Цій установі вдаюся встановити тісні контакти з підрозділами Конгресу, сприяти утворенню альянсів з іншими східноєвропейськими етнічними групами. Згідно з висловлюванням керівника — Є. Іванціва, — найбільшою заслугою Вашингтонського офісу був вплив на Конгрес СІЛА, "котрий тиснув на адміністрацію і змусив її принаймні бути більш сприйнятливою до проблем України"⁴⁸. Пресингова діяльність УККА теж була значно модифікована після відкриття в 1977 р. у Вашингтоні Української національної інформаційної служби (УНІС). Була врахована специфіка американського політикуму, характерною рисою якого є функціонування так званих "вашингтонських предс-

тавництв", керівники яких заангажовані виконувати лобіістські функції на користь певних груп інтересу⁴⁹.

Український провід намагався використовувати виборчі кампанії для формування довготривалої зовнішньополітичної стратегії. В 1980 р. у президентській кампанії Р. Рейгана, окрім Добрянського, брали участь І. Фліс, М. Душник, Т. Шмагала, Є. Іванців, котрий, до речі, готував претенденту виступи для теледебатів⁵⁰. У 1984 р. УККА надіслав програмову заяву на національні конвенти Демократичної та Республіканської партій, основними тезами якої була вимога офіційно виразити підтримку прагнень народів Радянського Союзу, реформувати систему радіомовлення на країни соціалістичного блоку, сприяти звільненню українських правозахисників — О. Мешко, Ю. Шухевича⁵¹. Реагуючи на критику українських організацій, Рейган призначив, подібно до президента Форда, помічника з етнічних питань. Ним став американець литовського походження Лінас Коєліс⁵². Під час президентської кампанії 1984 р. активно діяв тимчасовий комітет "Українські американці за Рейгана—Буша-84", очолюваний відомим юристом Б. Футеєм⁵³.

Характерною рисою цієї кампанії була етнополітична активність Демократичної партії, котра прагнула реваншу за поразку 1980 р. Доказом цієї тенденції було створення Демократичної ради етнічних груп, яка, очолювана сенатором Де Кончіїї, обіцяла представникам одного з координуючих агентств української громади — УНІС — сприяти у перегляді процедури розслідування діяльності осіб, які знаходилися під підозрою як військові злочинці другої світової війни⁵⁴. Одночасно в платформу Республіканської партії була включена теза про український народ як "поневолену націю"⁵⁵.

Обґрунтованою є точка зору С. Галиса, який вважає, що у другій половині 80-х років українська громада в своєму "зовнішньополітичному" розвитку перейшла від принципів націоналізму і "етнічних завдань" до концепції "realpolitic" (реальної політики)⁵⁶. У період, коли чинники зовнішньополітичної стратегії США визначали позицію щодо дезінтеграційних процесів на терені СРСР, українська спільнота чинила тиск шляхом зміни "етнічної виборчої поведінки"⁵⁷. Вашингтонський офіс УНС припускає, що за станом на 1988 р., 85 % американських українців були прихильниками Республіканської партії⁵⁸. Але результати виборів сенатора від Пенсільванії, коли демократ Гарріс Вуфорд завдяки східнослов'янським голосам переміг представника Республіканської партії Діка Торнбурга, продемонструвати негативне ставлення української громади до "української політики" Буша. Ця подія стала вирішальним приводом для проведення зустрічі президента Буша з представниками української громади, котра готувалася "Україною 2000", Вашингтонським офісом УНС, Р. Попадюком через канати Ради національної безпеки ще з лютого 1991 р. 27 листопада 1991 р. Дж. Буш вперше офіційно висловився у присутності лідерів української етнічної громади в США, а саме Є. Іванціва, У. Дячук, А. Лозинського, Й. Лисогіра, Б. Футея, Т. Шмагали про підтримку американським урядом ідеї української незалежності. Характерно, що Т. Шмагала зачитав президенту "узгоднену делегацією заяву від української спільноти"⁵⁹, що мало велике значення для позитивного сприйняття етнічних вимог. 25 грудня 1991 р. Сполучені Штати Америки визнали незалежність України.

Досвід політичного розвитку українських американців демонструє, що протягом післявоєнного періоду пріоритетними були вузькоетнічні проблеми, пов'язані насамперед з потребою змінити державно-правовий статус України. Здатність включити їх у загальноамериканські зовнішньополітичні програми безпосередньо залежала від рівня інтеграції організаційної структури громади у політичний механізм США, узгодження етнічних потреб із загальноамериканськими суспільними цінностями.

Прецеденти участі українських американців у функціонуванні американських політичних і державних владних органів сприяли формуванню неструктурованого утворення, що було названо дослідниками як "українським етнічним лобі". Спорадичність діяльності, внутрішня організаційна криза об'єктивно заперечили можливість його постійного успішного функціонування. Однак протягом 1990—1991 рр. активні дії українських американців були одним з чинників переосмислення державними діями США питання незалежності України.

- ¹ Dushnyck W. Ukrainians and Ruthenians // America's Ethnic Politics / Ed. by Rousek J., Eisenberg B. - 1982. P. 372.
- ² Kuropas M. Ukrainian American Citadel The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association. - Colorado, 1996. - P. 479.
- ³ Halli S. V. Ukrainians in the United States. - (2nd ed.). - New York, 1970. - P. 132; Halli S. Ukrainians in American Politics // The Ukrainian Quarterly. - [New York], 1990. - Vol. XLVI. - N 2 [summer]. - P. 157-169.
- ⁴ Грабович О. До питання акulturизації української еміграції // Українська еміграція: Історія і сучасність // Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100 річчю еміграції українців до Канади. - Львів, 1992. - С. 211.
- ⁵ Dushnyck W. Ukrainians and Ruthenians. - P. 73.
- ⁶ Маркус В. Українська спільнота в ширшому американському суспільстві. Проблеми і спостереження // Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник / Під ред. Ісаїва В. - Нью-Йорк — Джерси Сіті, 1976. - Т. 1. - С. 264-265.
- ⁷ Клодницький В. Суверенна Українська держава і українська заможська імміграція: Реферат, виголошений 17 то червня 1945 на вічу в Купер Юніон в Нью-Йорку. - Нью-Йорк, 1945 [вересень]. - С. 6.
- ⁸ Громадський голос — орган демократичної думки української імміграції в Америці [New York]. - 1954. - 1-го грудня. - Ч. 16. - С. 3.
- ⁹ Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини / Під ред. Куропаса М. - Нью-Йорк, 1984. - С. 50.
- ¹⁰ Ільницький Р. Призначення українців в Америці. - Нью-Йорк, 1965. - С. 2, 28.
- ¹¹ Маркус В. Назв. праця. - С. 264.
- ¹² Историческое развитие американской нации (XIX в.) // Национальные процессы в США. - М., 1973. - С. 86.
- ¹³ Stetsko Y. Ukraine and the Subjugated Nations. Their Struggle for National Liberation. / Ed. by J. Kowalsky. - New York, 1989. - P. 467.
- ¹⁴ Encyclopedia of Ukraine / Ed. by Struk D. - Toronto — Buffalo — London, 1993. - Vol. 5 (St - Z). - P. 516.
- ¹⁵ Ukrainian Life in the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1982. - Vol. XXXVIII. - N 1 [spring]. - P. 94-95.
- ¹⁶ Свобода. - 1991. - 28 грудня. - Ч. 247. - С. 1.
- ¹⁷ Markus D., Wolowyna O. Ukrainians in the United States of America // Ukraine and Ukrainians. - London, 1994. - P. 237.
- ¹⁸ Die Story of the Ukrainian Congress Committee of America. - New York, 1951. - P. 26, 40.
- ¹⁹ Dushnyck W. Ukrainians and Ruthenians. - Westport, 1982. - P. 373.
- ²⁰ Место и роль современных политических партий в политической системе США (Обзор) // Эволюция политической системы США. - М., 1984. - С. 156.
- ²¹ Громадський голос. - 1957. - 1 січ. - Ч. 1. - С. 2.
- ²² Walter Dushnyck: 1908-1985 In Memoriam // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1985. - Vol. 41. - N 3-4 [fall-winter]. - P. 244.
- ²³ Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закулиси. - Манчестер-Нью-Йорк, 1982. - С. 198; Levy M., Kramer M. The Ethnic Factor How America's Minorities Decide Elections. - New York, 1972. - P. 10.
- ²⁴ Ільницький Р. Назв. праця. - С. 54.
- ²⁵ Halli S. Ukrainians in American Politics // The Ukrainian Quarterly (New York). - 1990. - Vol. XLVI. - N 2 (summer). - P. 156.
- ²⁶ The Ukrainian Quarterly. - 1960. - Vol. 16. - N 1. - P. 92.
- ²⁷ 10-й Конгрес українців у ЗСА Нью-Йорк 24, 25 і 26 жовтня 1969 р. Коммодор го-
тель. - Нью-Йорк, 1969. - С. 19, 58.
- ²⁸ Kuropas M. Ukrainian American Citadel The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association. - P. 480.
- ²⁹ Камінський А. Назв. праця. - С. 200.
- ³⁰ Ільницький Р. Назв. праця. - С. 58.
- ³¹ Fishman J., Nahorny V. Organizational and Leadership Interest in Language Maintenance // Language Loyalty in the United States The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups. - London—The Hague—Paris, 1966. - P. 175.

- ³² Ukrainian Congress Committee of America and Its 11 -th Congress // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1972. - Vol. 28. - N 1-4. - P. 387-388.
- ³³ The Ukrainian Quarterly. - 1972. - N 1-4. - P. 433.
- ³⁴ Там же. - P. 425-426.
- ³⁵ Kuropas M. Ukrainian-American Citadel The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association. - P. 505.
- ³⁶ Stetsko Y. Ukraine and the Subjugated Nations. - P. 467-468.
- ³⁷ Стецько Я. Вузлова проблема світової політики // Більшовизм і визвольна боротьба. - (6/в), 1991. - С. 369, 378.
- ³⁸ Halliuk S. Ukrainians in American Politics. - P. 156.
- ³⁹ Камінський А. Політика власних сил і політика інтервенції та роля еміграції // Камінський А. Край, еміграція та міжнародні закулиси. - С. 31.
- ⁴⁰ Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закулиси. - С. 73.
- ⁴¹ Ukrainian Life in the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1971. - Vol. XXVII. - N 2 [summer]. - P. 217.
- ⁴² Горєлов М. Є. Криза організацій українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі. - К., 1985. - С. 100-101.
- ⁴³ Ukrainian Life in the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1980. - Vol. XXXVI. - N 2 [summer]. - P. 208.
- ⁴⁴ Congressional Record Proceedings and Debates of the 99-th Congress Second Session. - Vol. 132. - Part 12 [July 15, 1986 to My 28, 1986]. - P. 17321; Ukrainian Independence Commemorated on Capitol Hill // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1989. - Vol. XLV. - N 2 [summer]. - P. 230-231.
- ⁴⁵ Judge U. S. Receives Ukraine's Presidential Honor // The Ukrainian Weekly [Jersey City]. - 1995. - Vol. LXIII. - N 37 [September 10-th].
- ⁴⁶ The Ukrainian Weekly [Jersey City]. - 1995. - Vol. LXIII. - N 53 (December 31-st). - P. 13.
- ⁴⁷ Fink S. From "Chicken Kiev" to Ukrainian Recognition. - P. 20.
- ⁴⁸ Ukrainian Weekly [Jersey City]. - 1995. - Vol. LXIII. - N 53. - P. 7.
- ⁴⁹ Современные Соединенные Штаты Америки // Энциклопедический справочник. М., - С. 84.
- ⁵⁰ Kuropas M. Ukrainian - American Citadel The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association. - P. 598.
- ⁵¹ Ukrainian Life In the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1984. - Vol. XL. - N 2 [summer]. - P. 197-199.
- ⁵² Kuropas M. Ukrainian - American Citadel The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association. - P. 600.
- ⁵³ Ukrainian Life in the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1984. - Vol. XL. - N 3 [autumn]. - P. 329.
- ⁵⁴ Ukrainian Life In the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1984. - Vol. XL. - N 1 [spring]. - P. 101-102.
- ⁵⁵ Ukrainian Life in the United States // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1984. - Vol. XL. - N 3 (autumn). - P. 326.
- ⁵⁶ Halliuk S. Ukrainians in American Politics // The Ukrainian Quarterly [New York]. - 1990. - Vol. XLVI. - N 2 [summer]. - P. 155.
- ⁵⁷ Dinnerstein L., Reimers D. Ethnic Americans History of Immigration and Assimilation. - New York - Cambridge - Philadelphia - San Francisco, 1987. - P. 141.
- ⁵⁸ Fink S. From "Chicken Kiev" to Ukrainian Recognition. - P. 6.
- ⁵⁹ Свобода. - 1991. - 28 грудня. - Ч. 247. - С. 1.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964) *

Шістдесятники. Діючи терористичними засобами, сталінський режим на чверть століття заморозив українське суспільно-політичне життя. Віддані Сталіну чекісти винищили фізично або зламали морально ту частину українського суспільства, яка символізувала собою національне відродження 20-х рр. Здавалося, що переполовинена війнами і терором українська нація смиренно животітиме на рівні біологічного життя, поступово вростаючи в ту цілком однорідну масу, яку створювати з багатонаціонального населення радянської наддержави кремлівські "інтернаціоналісти".

Коли ж крига скресла, то виявилось, що радянське суспільство не було однорідною сірою масою. У ньому почали активно діяти люди — переважно дуже молоді, які були незгодні з оточуючою дійсністю. Виховані режимом, вони спромоглися очистити мозок від дзвінких, але порожніх пропагандистських стереотипів, а душу — від страху перед "воронком". Короткотриватой "відійти" було досить, щоб на світ з'явилося шле покоління шістдесятників. Поява його стала свідченням духовного відродження нації.

Шістдесятники не боролися з радянським ладом, а прагнули оновити його засобом реформ. Серед них було популярним гасло "соціалізму з людським обличчям". Вони щиро вірили в те, що радянський і західноєвропейський соціатизм — це однопорядкові явища, що існуючому в СРСР суспільно-політичному ладу можна надати реформами людське обличчя.

Породжені реформами М. Хрущова, шістдесятники відмежовувалися від офіційної лінії на боротьбу з окремими проявами "культу особи". Державна дестатинізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи в умовах, які склалися в суспільстві і на всій планеті після Другої світової війни. Проте косметичний ремонт фасаду не влаштував шістдесятників. Вони домагалися радикальних перетворень, хоч не могли б напевно висловитися щодо їх суті і характеру.

Більш визначеною була їх позиція в тому, що стосуватися політичного і духовного життя. Вони відстоювати верховенство суспільства над державою, рівність всіх людей, включаючи вищих посадових осіб, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчого процесу, подолання відірваності від західної культури. Для українських шістдесятників на першому плані затишатися болючі національні проблеми.

Ідейне визрівання шістдесятників починалося з культурництва, як це вже не в перший раз траплялося в історії України. Згуртовуючись, вони звертали свої погляди передусім на стан національної культури: братися за захист рідної мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва в народі, вивчення і пропаганду вітчизняної історії, виступати проти закам'янутих ідеологічних штампів "соціатистичного реатизму".

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3.

Такого спрямування зусиль вимагача реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протипоставити русифікаторській практиці компартійно-радянського керівництва Москви та Києва і зростаючій агресивності зрусифікованого міщанства українських міст, які вже увібрали в себе половину населення республіки. Хоч відомий французький історик Нікола Верт вказував, що ліберальна російська інтелігенція називала Хрущова "неотесаним українським мужлаєм", роль останнього в русифікаторських процесах в Україні була великою.

Лібералізація політичного режиму зробила "залізну завісу" між радянським і західним світами менш щільною. В Україну почала проникати західна культура. З'явилися раніше недоступні книги А. де Сент-Екзюпері, А. Камю, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, Е. Хемінгуей та інших талановитих письменників. З 1958 р. відновилося видання журналу "Всесвіт", який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Західна культура здійснювала великий вплив на формування світогляду молоді, утвердження в її свідомості загальнолюдських цінностей.

На початку 1960 р. у Києві виник під егідою міськкому комсомолу клуб "Супутник" з секціями: кіно, театральною, письменницькою, художньою, музичною. Невдовзі він став популярним місцем зустрічей творчої молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялися. Завжди цікаво проходили вечори поезії за участю І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка. Історики О. Апанович і М. Брайчевський, мистецтвознавець М. Логвин читали лекції з вітчизняної історії і пам'яткознавства. По-новому розкривали український літературний процес в своїх лекціях І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний.

Діяльність клубу все більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі А. Горської, В. Симоненка і Л. Танюка побувала у Биківні, щоб перевірити чутки про захоронення жертв масових репресій 1937—1938 рр. У меморандумі до міськради вони поставили вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій.

Клуби творчої молоді виникли і в інших містах — Львові, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах. Львівський клуб "Пролісок" став своєрідним форпостом шістдесятників у Західній Україні. Тут сформувалося ядро молодих інтелігентів, серед яких виділялися психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель, поет І. Катінець та ін.

В грудні 1962 р. і в березні 1963 р. відбулися організовані партапаратом зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією. Перший секретар ЦК КПРС безапеляційно і брутально повівся з молодими художниками і поетами, звинувативши їх в безідейності, авангардизмі, формалізмі. З особливою люттю Хрущов накинувся на Б. Пастернака, роман якого "Доктор Живаго" був надрукований на Заході і одержав Нобелівську премію, на автора терміна "відлига" І. Еренбурга, на київського письменника-фронтовика В. Некрасова, їм інкримінувався шкідливий вплив на молодих літераторів.

Зустрічі Хрущова з інтелігенцією справедливо вважаються кінцем "відлиги" в інтелектуальному житті. Консерватори і сталіністи радо підхопили прокльони на адресу "відщепенців" і "космополітів", сприйнявши їх як сигнал до ідеологічного наступу. В українській партійній пресі почалося цькування творчої молоді. Особливо перепато І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенко, Є. Сверстюку, І. Світличному. Київський клуб творчої молоді було закрито.

Опозиційний рух. Система політичного нагляду за населенням, яка в сталінські часи була всеохоплюючою, не втратила жодної функції, окрім

однієї: нагляду за партійним апаратом. Як і раніше, існувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, робота яких координувалася Комітетом державної безпеки СРСР.

В Україні органи політичного нагляду спеціалізуватися насамперед на боротьбі з націоналізмом. В центрі уваги КДБ УРСР перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу і української культури. Не відчувала себе приниженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне "знешкодження" борців за національну справу. В грудні 1959 р. ЦК Компартії України поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зобов'язав чекістів "посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки".

У своїй запобіжній роботі чекісти змушені були відмовитися від створення фіктивних контрреволюційних організацій, куди заганялися з метою репресування інакомислячі, які перебували на їх обліку. Тепер вони повинні були ширше застосовувати методи профілактики, тобто проводити "виховну" роботу з тими, хто "випадково потрапив на ворожий шлях". Вважалося, що радянське суспільство здорове і в ньому не існує соціальних умов для проявів політичної опозиції. На XXI з'їзді КПРС у січні 1959 р. М. Хрущов гучноголосно заявив, що в Радянському Союзі немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини.

Фактів, однак, було багато. Це засвідчує статистика, що розроблялася самими чекістами. Протягом 1954— 1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 "націоналістичних та антирадянських угруповання", за антирадянську діяльність притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб, профілактовано, тобто піддано різним формам залякування і адміністративного переслідування, 1300 осіб.

Політико-репресивна система продовжувача керуватися старими законами. У 1961 р. набули чинності нові кримінальні кодекси СРСР і союзних республік. Однак у КК УРСР збереглися статті 61 ("шкідництво") і 62 ("антирадянська агітація і пропаганда"). Тлумачення поняття "антирадянський" визначалося не правовими нормами, а рівнем сумління працівників каральних органів. Навіть після XX з'їзду КПРС випадки знищення портретів або пошкодження пам'ятників Сталіну кваліфікуватися як "антирадянська поведінка".

За даними КДБ УРСР, у 1956 р. була ліквідована остання активна боївка ОУН— УПА. У 1958 р. в Станіславі * була викрита "Об'єднана партія визволення України", яка намагалася діяти за організаційними принципами ОУН. У 1961 р. чекісти розгромили у Львові "Український національний комітет", який теж орієнтувався на організаційні та ідеологічні засади ОУН— УПА. Всі ці спроби організації політичного опору були відлунням попереднього етапу національно-визвольної боротьби.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 50-х рр., прийнято називати дисидентським. Він характеризувався іншою тактикою боротьби. Користуючись лібералізацією режиму, борці за незалежність України почали по можливості поєднувати підпільну роботу з легальними формами діяльності.

Започаткувала новий етап Українська робітничо-селянська спілка, яка працювала на території Західної України в 1958— 1961 рр. На думку засновників, ця організація повинна була діяти ненасильницькими, по можливості — легальними методами. У своїх спогадах, написаних через 30 років, керівник Спілки Л. Лук'яненко зауважував: "Перехід до агітації випливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її:

У 1962 р. місто перейменовано на Івано-Франківськ.

з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління".

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України, виходу зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на цілком незалежну державу. Наскільки це право відбиває реальність, юристу Л. Лук'яненку пощастило дізнатися у камері КДБ.

Після арешту чекісти інкримінували учасникам організації не статтю 62 КК УРСР, на що сподівався Лук'яненко, а статтю 56 ("зрада батьківщині"). Коли голова організації спробував нагадати слідчому, що поставлена УРСС мета відповідала конституційним нормам, той відповів в афористичній формі: "Конституция существует для заграницы!". На закритому судовому процесі шістьом членам організації дали великі строки табірного ув'язнення (від 10 до 15 років). Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, пізніше заміненого 15-річним ув'язненням.

Розвиток народної освіти. В другій половині 50-х рр. радянське керівництво здійснило широкий перерозподіл бюджетних коштів з метою надолужити відставання СРСР в галузі науки і техніки від країн Заходу. Щоб забезпечити міцну основу для розгортання науково-технічної революції, на народну освіту стали виділяти істотно більші кошти. У республіках СРСР, у тому числі і в Україні, розвиток народної освіти забезпечував, незважаючи на запобіжні заходи влади, невідворотний процес національного відродження.

У 50-х рр. була обов'язковою семирічна освіта. У містах України здійснювався поступовий перехід на обов'язкову освіту в обсязі 10-річки. В сільській місцевості 7-річки теж перетворювалися в 10-річки, але уповільненими темпами. Якщо в 1950/51 р. в українських селах налічувалося 1600 середніх шкіл, то в 1959/60 р. їх кількість зросла до 3578. В сільських 10-річках навчаються не більше 1,2 мтн. дітей. Запровадження в сільській місцевості десятирічної освіти було явно нереальним у найближчому майбутньому.

Починаючи реформи, М. Хрущов не обминув народної освіти. З його ініціативи у 1958 р. в засобах масової інформації розгорнулася дискусія щодо принципів і напрямків реформування школи. В грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і датиший розвиток системи народної освіти". В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р.

В дискусії про реформу школи обговорюватися опубліковані в листопаді 1958 р. тези ЦК КПРС. У тезах містився пункт, який викликав цілу зливу суперечок під час обговорення в Україні: батьки самі повинні обирати більшістю голосів, якою мовою вчитимуться їх діти в кожній конкретній школі. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшити дітям майбутню кар'єру, обирали в школах великих міст російську мову навчання. Соціальний статус української мови в містах, особливо у східних і південних областях республіки, був другорядним, приниженим.

Ізовні демократичний проект мав сприяти русифікації народної освіти, причому найбільш ефективній, тому що ініціатива йшла знизу, від батьків. Навіть високопоставлені компартійно-радянські чиновники змушені були під час дискусії заявити, що українська мова повинна залишатися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах. У грудні 1958 р. в газеті "Правда" з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського "В ім'я людини". Добре відомі в Радянському Союзі письменники у найрішучіших виразах виступили проти положення про запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в

Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції було заявлено: "Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, — не можна!".

Однак Хрущов виявив твердість і наполіг на тому, щоб в республіканському законі про народну освіту залишився пункт про факультативність української мови. В результаті кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 в 1959/60 р. до 4703 в 1965/66 р. Кількість українських шкіл за цей період скоротилася з 25308 до 23574.

Протилежна динаміка в розвитку шкіл не показує у повному обсязі масштабів русифікації народної освіти. Переважна більшість українських шкіл були невеликими, тоді як школи з російською мовою навчання нерідко налічувати по тисячі й більше учнів. В середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську — 524. У Харкові, Донецьку, Одесі та інших великих містах на Півдні і Сході України затишнілося по кілька невеликих українських шкіл "для статистики". Не випадково з цією статистикою не була обізнана громадська думка. Дані про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки були такою ж державною таємницею, як і відомості про виробництво танків та ракет.

І все-таки більшість учнів у першій половині 60-х рр. навчалася в українських школах. Тому всі позитивні зрушення в народній освіті мали особливо велике значення для справи національного відродження.

Новий закон про школу передбачав запровадження з 1960/61 р. обов'язкової восьмирічної освіти як в місті, так і на селі. 10-річні школи перетворювалися на 11-річні. Для запровадження восьмирічного всеобучу треба було прискорити темпи шкільного будівництва, розширити кількісно і якісно підготовку вчителів, зміцнити навчально-матеріальну базу шкіл і позашкільних дитячих закладів?

Під час реформи прискорився процес перетворення звичайних шкіл у школи-інтернати. Перші 50 шкіл-інтернатів почали працювати з 1956/57 р. Новий тип навчальних закладів був особливо зручний для сільської місцевості. Адже у невеликих селах працювали тільки початкові школи. У середині 60-х рр. кількість шкіл-інтернатів збільшилася в 10 разів, в них навчалася 212 тис. учнів. З 1960 р. почати діяти школи подовженого дня.

Розпочатася політехнізація народної освіти. З 1955 р. у школах поступово розгорталося викладання теоретичних і практичних знань з найбільш поширених професій у промисловості і сільському господарстві. Кожна школа спеціалізувалася на професії заієжно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Багато шил укладати договори з підприємствами і організовували на них учнівські ділянки і цехи.

Щоб послабити нестачу кваліфікованих вчительських кадрів, з середини 50-х рр. університети почали направляти в школу більшу частину своїх випускників. Студентам вечірніх і заочних відділень були надані пільги, щоб стимулювати вчителів, які не мали вищої освіти, продовжувати навчання. Навіть в денних школах, де кваліфікація педагогів? була найвищою, у 1960/61 р. вищу освіту серед них мали тільки 40 %.

Велику роль у підвищенні якості навчання відігравали установи, яким міністерські чиновники дали недолугу назву — інститути удосконалення вчителів. Саме через них поширювався передовий педагогічний досвід. Найбільш цікавим вчителем, який здійснив великий вплив на педагогічну науку, був директор Паатиської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський.

Розвиток науки. Після липневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС ставлення державної партії до наукових досліджень змінилося. Партпарат зберіг функції дріб'язкової і повсякденної опіки тільки над установами

суспільних наук, які були прямо пов'язані з ідеологією. Його стали поповнювати вихідцями з наукового середовища, щоб підвищити рівень компетентності керівництва. ЦК КПРС, ЦК КП(б)У та інші партійні комітети вперше почали використовувати, поряд з апаратними методами роботи, прямий діалог з вченими. Зросла роль вчених рад, координаційних комісій та інших органів колективної думки у визначенні напрямків розвитку наукових досліджень. Бюджетні витрати на науку істотно зросли. Практично "по потребі" фінансувалися установи, пов'язані з розвитком воєнно-промислового комплексу. Істотно зріс престиж праці науковців. Уперше вчені дістали можливість виїжджати за кордон, щоб ознайомитися із здобутками світової науки.

Головними осередками наукових досліджень залишалися інститути Академії наук. Президентом АН УРСР з 1946 по 1962 р. працював видатний біохімік О. Палладій. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х рр. — це найбільш динамічна доба в історії української науки. За ці роки було створено багато нових установ, особливо у напрямках, які вважалися перспективними з точки зору потреб воєнно-промислового комплексу.

У 1957 р. в складі АН УРСР з'явився Обчислювальний центр, який очолив молодий математик В. Глушков. Нова наукова установа працювала над створенням обчислювальних машин для керування виробничим процесом, розробляла теорію швидкодіючих ЕОМ, а також займалася оборонною тематикою. Зокрема, йшлося про машини для наведення на ціль винищувальної авіації та зенітних ракет, а також для виявлення координат точки запуску ворожих ракет. Тут почала швидко розвиватися нещадно переслідувана в сталінські часи кібернетика. З 1962 р. Обчислювальний центр став називатися Інститутом кібернетики.

Винятково швидкий розвиток найстарішої установи АН УРСР — Інституту механіки теж був пов'язаний насамперед з оборонною тематикою. Вчені інституту розробили ефективні рекомендації щодо гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, застосовуваних у ракетній техніці.

В Інституті фізики став до ладу в 1960 р. атомний реактор, за допомогою якого розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. У 1960 р. на базі кількох його відділів утворився самостійний Інститут напівпровідників.

Фізико-технічний інститут у Харкові увійшов у програму розвитку атомної енергетики, якою керував І. Курчатов. Його вчені спеціалізувалися в галузі металургії, атомної енергетики, ядерної фізики надвисоких енергій, керованих термоядерних реакцій та ін. Деякі відділи з найбільш перспективною тематикою перетворилися на самостійні установи. У 1955 р. було організовано Інститут радіофізики та електроніки, в 1960 р. — Фізико-технічний інститут низьких температур.

Створений Є. Патоном Інститут електрозварювання у 1953 р. очолив його син Б. Патон. Розроблена в ньому технологія автоматичного зварювання під флюсом і електрошлакового зварювання вивела СРСР на перше місце в світі в галузі зварювальної техніки. З кінця 50-х рр. Інститут ім. Є. Патона став перетворюватися на потужний науково-технічний комплекс з власними конструкторськими бюро і дослідними виробництвами.

У 1955 р. виник Інститут проблем матеріалознавства, в якому розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії. Незабаром він став одним з найбільших науково-технічних комплексів у складі АН УРСР. Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. було засновано Інститут проблем лиття, який забезпечував розробку новітніх технологій для розвинутої в республіці чорної металургії.

Істотними здобутками була позначена робота багатьох вчених у галузі медицини. У середині 50-х рр. під керівництвом М. Амосова почалася теоретична розробка і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала більш різноманітною, на її визначення здійснювали істотний вплив самі вчені. З 1957 р. почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — "Український історичний журнал", "Економіка Радянської України", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія". Була розгорнута робота по створенню 16-томної "Української Радянської Енциклопедії". Почати виходити в світ змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Партапарат ретельно стежив, щоб суспільствознавці не торкатися заборонених тем і прізвищ, не критикувати політику КПРС. Контроль був всепроникним і ефективним, "проколи" траплялися не часто. Одним з них стала організована у Києві в лютому 1963 р. наукова конференція з питань культури української мови, в якій взяло участь понад 800 науковців. Керівники Інституту мовознавства АН УРСР і Київського університету, які підготувати програму, не змогли передбачити того, що сталося: конференція перетворилася на прилюдний осуд мовної політики державної партії. Доповідачі вказували на принижене становище української мови в Україні, вимагати зняття існуючих для неї обмежень в державному і суспільно-політичному житті, засудили теорію двомовності української нації.

Національний літературний процес. Складний, суперечливий і болісний процес десталінізації суспільства викликав істотне пожвавлення національно-культурного життя. Створилися сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої і громадянської активності майстрів слова.

Українські літератори десятиріччями були скуті рамками "соціалістичного реалізму", які визначати не тільки зміст їх творчості, а й форму відображення дійсності. Тому серед них здобула повне розуміння і гарячу підтримку викладена езопровою мовою стаття О. Довженка "Мистецтво живопису і сучасність", її надрукувала у червні 1955 р. московська "Літературная газета". Закликаючи "розширювати творчі межі соціалістичного реалізму", великий український письменник і геніальний кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показував, що пошук може бути плідним і напруженим. Після XX з'їзду КПРС відновилося присудження Ленінських премій як найвищих у Радянському Союзі державних нагород за твори літератури та мистецтва. У 1959 р. О. Довженко став лауреатом цієї премії за датекий від казенних канонів кіносценарій "Поєма про море".

Творча інтелігенція одразу скористалася послабленням ідеологічного пресингу дезорієнтованого XX з'їздом КПРС партійного апарату. Здійснюючи давні задуми, В. Сосюра написав щире автобіографічне повість "Третя рота", поеми "Розстріляне безсмертя" і "Мазепа". Тоді опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту показали інші метри поетичного слова — М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи "Кров людська — не водиця", "Хліб і сіль". Роман О. Гончара "Тронка" захопив багатьох читачів. Письменник був удостоєний Ленінської премії. Гр. Тютюнник назавжди вписав своє ім'я в українську літературу романом "Вир". Л. Первомайський виступив зі збіркою новел "Материн солов'їний хліб" і романом "Дикий мед".

У літературу увійшла яскрава, обдарована молодь: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іванчук, І. Калинець, В. Коротич, Л. Костенко, Р. Лубківський, Б. Олійник, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Стус, І. Чендей, В. Шевчук та ін. Це були представники нового покоління — шістдесятники. Художнім словом, оберненим до народу, вони пробуджували думку, таврували пропаганду класової ненависті, звеличували загальнолюдські ідеали.

Серед молодих поетів виділявся народжений на Полтавщині Василь Симоненко. У 1957 р. він закінчив факультет журналістики в Київському університеті. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Перша поетична збірка "Тиша і грім" вийшла у 1962 р. В грудні 1963 р. поета не стало. Вже після передчасної смерті з'явилися його книги "Вино з троянд", "Земне тяжіння", "Берег чекань". Провідна ідея творчості поета — любов до Батьківщини. Він писав:

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.

Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолім небом
Гартував я душу молодю.

Ліна Костенко народилася на Київщині, з відзнакою закінчила Літературний інститут у Москві. Три перші збірки поезій "Проміння землі" (1958), "Вітрила" (1959) і "Мандрівки серця" (1961) засвідчили надзвичайно яскравий талант молодого митця, її здатність філософськи осмислювати дійсність і викладати оригінальні думки в чудовій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси ставав подією в літературному житті України. Але з кінцем "відлиги" збірки Л. Костенко перестали виходити, хоч вона працювала плідно й напружено.

Непересічний поетичний хист виявив уродженець Донеччини, аспірант Інституту літератури АН УРСР Василь Стус. Він був одним з небагатьох, хто зважився на відкриту боротьбу з політичним режимом: шістдесятник, який став дисидентом.

Коли режим відмовився від терористичних методів управління, йому стало важче керувати митцями. Не всі піддавалися підкупу або залякуванню, йшли на компроміс. Опір чинила не тільки молодь, яка не зазнала жахів сталінської доби, а й ті, хто пройшов через війну.

Особливо безкомпромісно літератори виступати проти мовної політики КПРС. Через газети "Радянська культура", "Радянська освіта", "Літературна газета", через громадсько-політичні журнали вони закликали поширювати українську мову, підносити її красу і милозвучність. Найбільш наполегливо боролися з русифікацією національно-культурного життя Л. Дмитерко, С. Крижанівський, М. Рильський.

У липні 1956 р. журнал "Зміна" опублікував статтю військового кореспондента в роки війни, письменника М. Шумила, в якій були такі рядки: "На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Для них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, скільки-то часу і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шульгіна, видавця такої ж реакційної газети "Киеалянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому і суть рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація".

Великого клопоту завдавала компартійно-радянському режиму молодь. У 1958 р. була заборонена поетична збірка Д. Павличка "Правда кличе". Тираж щойно віддрукованої книжки знищили. Чиновникам з ЦК Компартії України не сподобалися вірші, які таврували бездушний бюрократизм та ідеологічне фарисейство. Позбавлені можливості друкуватися, молоді письменники вдавалися до самвидаву. Сміливці передавали свої твори у "тамвидав" (тобто за "залізну завісу").

У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада "активу" творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний докоряв на ній М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що їхні твори використовуються "українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном". Секретар ЦК А. Скаба накинувся на І. Драча, Л. Костенка та інших поетів за "формалістичні викрутаси".

У пресі розгорнулося цькування тих, на кого показали пальцем компартійні бонзи. Найбільше дісталось І. Драчеві за вірш "Ода чесному богузюві". Цей вірш викликав особливу лютість Ітисьменників-конформістів старшого покоління.

В часи "відлиги" в українську культуру повернулися імена багатьох письменників і поетів, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з впорядкування посмертної спадщини виявили і опублікували твори В. Бобинського, О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, Д. Фаїківського, В. Чумака і багатьох інших. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури проявляв М. Рильський. Він добився реабілітації поетів М. Вороного і О. Олеса, перевидання творів видатних українських композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

В літературне життя знову включилися 25 письменників, яким чудом вдалося вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, В. Гжицький, М. Годованець, Г. Епик, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та ін. Більшість реабілітованих стали діячами культурного процесу, хоч далеко не всі зберегли життєві сили, їхні твори 20—40-х рр., так само як творчість тих, хто був розстріляний або загинув у ГУЛАГу, були перевидані і викликати живий інтерес у нового покоління. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка, історичний роман З. Тулуб "Людолови".

Розвиток мистецтва. Лібералізація торкнулася й мистецького життя. Компартійна верхівка змушена була визнати несправедливими безглузді звинувачення деяких композиторів і авторів лібретто у політичних помилках, зроблені в часи "ждановщини". 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери В. Мураделі "Велика дружба" та з опер українських композиторів К. Данькевича "Богдан Хмельницький" і Г. Жуковського "Від щирого серця". У постанові вказувалося, що недоліки, які мали місце, не були "великими ідейними пороками" і не заслуговували на дуже серйозне засудження. Переглянув несправедливі оцінки творчості ряду композиторів і ЦК Компартії України. Водночас в його постанові вказувалося на необхідність й надалі "боротися проти удаваного "новаторства", зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва".

Провідними композиторами цього періоду вважаються К. Данькевич, Г. Жуковський, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко. В жанрі оперети видатних успіхів добились А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників О. Білеша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Кількість театрів в Україні у 50-х рр. тримається на рівні восьми десятків, а в середині 60-х рр. скоротилася до шести десятків. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоч кількість відвідувачів театральних вистав неухильно збільшувалася і дійшла до 15,5 млн. у 1965 р. Театральна мережа скоротилася за рахунок дрібних пересувних труп, що майже не позначилося на показниках відвідування. У театрах працювала велика плеяда майстрів високого класу — А. Бучма, В. Добровольський,

М. Крушельницький, Ю. Лавров, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра.

Образотворче мистецтво розвивалося працею таких прославлених майстрів, як М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська. Плідно працювати майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці, які шукати свої шляхи, часто наштовхувалися на стіну нерозуміння з боку чиновників від мистецтва. Останні ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від усталених канонів. Особливо люто переслідували вони авангардистське мистецтво. Твори, які прославляли визвольну боротьбу українського народу, здаватися їм особливо підозрілими. У цьому відношенні характерною є доля шедевр А. Горської і Л. Семикіної.

Коли відзначалося 150-річчя від дня народження Т. Шевченка, ці художниці виготовили для вестибюлю Київського університету вітраж, який відходив від канонів "соціалістичного реалізму", хоч і був реалістичним за формою. На вітражі зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортає скривджену жінку (не важко здогадатися, що вона символізує Україну), а другу простягає вгору, тримаючи в ній книгу. Композиція супроводжується шевченківськими віршованими рядками:

...Возвеличу малих отих рабів німих,
Я на сторожі коло них поставлю слово.

І зображення, і цитата здалися партчиновникам ідеологічно шкідливими. Вітраж безжально знищили.

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то в кінотеатри ходили всі. Аудиторія кіноглядачів у республіці в 1958 р. становила 656 млн. чоловік — у півсотні разів більше, ніж театральна. Півтора-два десятки нових фільмів кожного року — такою була сумарна продукція трьох кіностудій: в Одесі, Києві, Ялті. Інтенсивно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Незважаючи на суворий ідеологічний контроль з боку компартійних комітетів, у всіх формах мистецтва з'являлися сміливі й новаторські твори, які відбивали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя була могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

Боротьба властей з релігією і церквою. Придушення національно-визвольного руху у західних областях України супроводжується розгромом греко-католицької церкви. Практично всі уніатські приходи на початку 50-х рр. вже були ліквідовані, а їх храми й монастирі передані Російській православної церкві (РПЦ). Уніатських священиків змусили перейти у православ'я, а тих, хто не піддався тиску, позбавили парафій і вислали в Сибір. Боротьба компартійно-радянського режиму з греко-католицькою церквою мала своєю метою винищення одного з найбільш стійких чинників національної самобутності західноукраїнського населення.

В більш вигідному становищі перебувала підпорядкована московському патріарху РПЦ. Проте й вона, незважаючи на співробітництво з режимом, зазнавала утисків і переслідувань. Церковні громади знімалися з державної реєстрації у зв'язку із "скороченням кількості віруючих" або під приводом недотримання віруючими радянського законодавства. Храми штучно перетворювалися в недіючі і передавалися місцевим органам влади для використання в господарських або культурних цілях.

Політична лібералізація створила у церковному житті нову ситуацію. З осені 1955 р. в західні області почали повертатися репресовані священики. Населення оточило їх увагою і турботою. Почалися щораз наполегливіші вимоги відновити діяльність греко-католицької церкви. Вони мотивувалися

тим, що ліквідація унії здійснювалася адміністративними, насильницькими методами, а тепер треба відновлювати законність.

У зв'язку з цим першим на сполох забило керівництво РПЦ. У липні 1956 р. Синод розглянув питання "про зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатством парафіях". Було ухвалено ретельно стежити за тим, щоб не поширювалася шкідлива для православ'я пропаганда. Через півроку у Києві відбулася нарада керівників православних єпархій західних областей. У поданих патріарху Алексію пропозиціях пропонувалися заходи по "ліквідації уніатської спадщини". РПЦ сподівалася досягти цього за допомогою державної влади.

Влада охоче відгукнулася на заклик. Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови. У 1957 р. єпископи О. Хіра і М. Муранія, які повернулися на Закарпаття із заслання, були знову заарештовані і вислані за межі України.

Особливою увагою КДБ оточив тих, хто мав контакти з пастирем греко-католицької церкви митрополитом Й. Сліпим, який перебував на поселенні у Красноярському краї. Він давно відбув строк ув'язнення, але власті продовжували тримати його податі від України. Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов писав у ЦК КПРС: "У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого церковна обстановка неминуче може ускладнитися".

Незабаром після цього тиск держави на греко-католицьку церкву перейшов у широкий наступ проти релігії взагалі. На пленумі ЦК КПРС у листопаді 1958 р. М. Хрущов ошелешив радянських людей одразу трьома ініціативами: про припинення виконання шостого п'ятирічного плану (1956—1960 рр.) і перехід з 1959 р. до виконання семирічного плану "побудови комуністичного суспільства"; про реформу школи; про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Оскільки церква заважала "побудові комунізму", компартійно-радянська олігархія на чолі з Хрущовим організував генеральний наступ на релігійні почуття віруючих і на всі церкви, не виключаючи РПЦ.

Пояснюючи зміст нової тактики, газета "Правда" виступила з закликом "зміцнити боротьбу проти ворожої ідеології". Всі засоби масової інформації повели атаку на церковні громади, звинувачуючи їх в порушенні радянської законності і підриві національної економіки (мова йшла про додержання віруючими великих релігійних свят). Якщо у 1957 р. в УРСР було закрито тільки 10 храмів, то у 1958 р. — 64, 1959 р. — 260, 1960 р. — 747, 1961 р. — 997, 1962 р. — 144, 1963 р. — 526 церков, костьолів, синагог і молитовних будинків. Всього за 1957—1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили діяльність.

Серед діючих і закритих церков було немато пам'ятники? архітектури. М. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставраційні роботи марнотратством і розбазарюванням народних коштів. Після цієї заяви (в січні 1961 р.) керівники України організувати "коригування списку пам'ятників архітектури", щоб можна було на законній підставі виключити з державного обліку церковні будівлі. За 1961—1963 рр. зняли з обліку 740 пам'ятників, переважна більшість яких мала культове походження. До цього списку потрапили Миколаївська церква у селищі Локачі Волинської області (1609 р.), костьол в селі Зіньків Хмельницької області (1450 р.), Успенська церква у Рахові на Закарпатті (XVIII ст.) та ін.

Прагнучи замінити релігію вірою в світле комуністичне майбутнє, компартійно-радянська держава витрачала величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних комітетах почали утворюватися ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах засновувалися кафедри "наукового атеїзму".

Антирелігійна кампанія Хрущова могла здобути зовнішні "успіхи", вимірювані поруйнованими храмами. Але вона не торкнулася душі народу. Це засвідчували дані про додержання населенням релігійної обрядовості, які ретельно збиралися в апараті Ради у справах РПЦ. На початку 60-х рр. в Гадяцькому районі на Полтавщині ховали за релігійним обрядом 58 % померлих і хрестили 84 % новонароджених. В Опішнянському районі цієї ж області ховали із священником 77 % померлих і хрестили 89 % новонароджених. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві і ховати померлих із священником майже всі, за винятком одиниць.

Висновки

Політична лібералізація сприяла появі покоління шістдесятників — людей, які намагалися оновити радянський лад засобами реформ. Ці люди у своїй практичній діяльності постійно штовхали режим до більш рішучої десталінізації, відстоювати верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. На першому плані у шістдесятників України були національні проблеми — утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури в народі, використання досягнень вітчизняної історіографії у справі духовного відродження нації, вивільнення національне-культурного процесу від обіймів "соціалістичного реалізму", який його омертвляв.

Невелика частка шістдесятників відмовилася від співробітництва з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі і започаткувала рух, названий дисидентським. Дисиденти не відмовлялися від підпільних форм боротьби, але надавали перевагу легальним формам. Можливість висловлення опозиційних настроїв у легальних формах з'явилася після лібералізації політичного режиму. В сталінські часи дисидентський рух був неможливим.

Розвиток народної освіти став важливим проявом духовного відродження нації. Здійснена М. Хрущовим освітня реформа позитивно вплинула на весь національно-культурний процес, незважаючи на спроби держави прискорити русифікацію школи. В українських школах продовжувала навчатися основна частина учнівського контингенту.

Друга половина 50-х і перша половина 60-х рр. — це період стрімкого злету української науки, особливо в її академічних формах. Створення десятків нових установ, які швидко виходили на європейський і світовий рівень, істотно збагатило інтелектуальний потенціал нації, сприяло підвищенню авторитету української науки.

У національно-культурному житті особливе місце належало українській літературі та мистецтву. Послаблення ідеологічного пресингу викликало посилену творчу активність багатьох представників старшого покоління і особливо молоді. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів "соціалістичного реалізму", вони у своїх творах виступали проти пропаганди класової ненависті, звеличувати загальнолюдські цінності, ганьбили сталінську практику і сталінську спадщину. Письменники і митці зайняли найбільш рішучу позицію у підвищенні соціального статусу української мови, боротьбі з русифікаторською політикою властей в сфері культурного життя.

Лібералізація суспільно-політичного життя дивним чином сполучалася в політиці компартійно-радянської олігархії доби М. Хрущова з найбільш запеклими гоніннями на релігію і церкву. Однак антирелігійна кампанія властей не мала успіху в народі. Судячи з даних про релігійну обрядовість, переважна більшість громадян України зберегла свої релігійні почуття. Прихильність до духовних цінностей, успадкованих від предків, була важливою рисою національної ідентичності українців, яку вони зберігали, незважаючи на зовнішній тиск.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Полковники Війська Запорозького

А. О. ГУРБИК (Київ)

Київський полковник Антон Жданович *

Після майже півторарічного періоду вимушеної бездіяльності А. Жданович активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня 1654 р. полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня він разом із Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви. Метою останнього, перш за все, було проінформувати російський уряд про наміри польської сторони, які були добре відомі А. Ждановичу (оскільки він тривалий час перебував у польському таборі). Б. Хмельницький писав Олексію Михайловичу: "Онтон Ждановича, полковника киевского, тот час до твоего царского величества посылаем, который о всех лятаких замыслах и их неправдах словесно исповесть, а иные вести словесно до твоего царского величества тому полковнику нашему известить велели, которого, о всем милостиво выслушав, не задержав, к нам изволь отпустить" ⁵⁶. Крім того, Б. Хмельницький також видав спеціальний "наказ пану Антону Ждановичу, полковнику киевскому, что имеет говорить бояром и думным людем и о том просити именем всего Войска Запорожского" ⁵⁷.

А. Жданович насамперед повідомляв російській стороні про велику турецько-татарську загрозу Україні: "То подлинно, что турки и татары как на его царское величество отщещают, также и на нас войска готовят, а собрався всеми силами, на Украину ударити имеют" ⁵⁸. Домовитися з Кримом і Портою дипломатичними каналами теж не було можливості, оскільки, як зазначалося в українській заяві, козацьке посольство "полковника поволоцкого до Крыму тогда и до сего времени задержати и не отпускают" ⁵⁹. Тому Хмельницький наказував, що "пан Антон у его царского величества и у всех бояр договариватися имеет, чтоб они думати и в то получали, как бы Украина цела пребывала, сохрани убо боже, упадку на Украины, тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была". Передбачаюся також прохати російського царя про значну військову допомогу у разі, "если те неприятели великими силами наступати будут, тогда молити его царского величества, чтоб нас большими ратями своими пособствовал, понеже что есьми от тех же неприятелей через семь лет Украину боронили, а ныне, сохрани боже, какого от них испустошения, тогда же те ж бы неприятели ис того тешились" ⁶¹.

Посольство Ждановича також домагалось того, щоб порубіжні російські воєводи не приймали в себе козацьких "своевольников" і ще передбачалося, що "просити имеет пан Антон его царского величества, чтоб Войску Запорожскому чолны морские делати повелел" ⁶².

Загалом місія А. Ждановича до Москви була успішною. Цар пообіцяв задовольнити майже всі прохання української сторони. А головне — у листі-відповіді (від 19 листопада) до Б. Хмельницького, переданому через А. Ждановича, Олексій Михайлович обіцяв суттєву військову до-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3.

помогу гетьману в разі вторгнення в Україну ворожих полчищ: "А будет почаяшь на себя приходу больших людей, и мы, великий государь, указали к тебе или из Белгорода нашего царского величества боярину и воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи с нашими царского величества ратными людьми" ⁶³. "Великий государь" сповіщав, що "суды морские вамъ делати повелели", а також похвалив Б. Хмельницького за вміле керівництво військами: "И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинских людей, и то ты учинил добро. И мы, великий государь, за то тебя жалуем, милостиво похваляем" ⁶⁴.

Меншою мірою джерела зафіксували адміністративну діяльність Антона Ждановича. В основному документи висвітлюють боротьбу полковника із "свавільством" на території Київського полку. Факти подібного роду були відомі під 1651 р., коли Хмельницький у вересні "наказав київському полковникові, щоб він під час перебування його милості пана київського воеводи тих (козацьких. — А. Г.) свавільників суворо, без милосердя покарав" ⁶⁵. Відомо також, що в травні 1654 р. за наказом гетьмана Жданович карав "свавільників", "атамана Лесницького и Ходосовского и всех обывателей тамошних", які ловити рибу у володіннях Видубицького монастиря ⁶⁶. Крім того, в обов'язки Ждановича входив захист території київського полку від грабіжницьких вторгнень як незначних загонів, так і великих полчищ татар. Подібні епізоди діяльності полковника були зафіксовані восени 1655 р. У жовтні, коли гетьман з військом перебував під Львовом, значна татарська орда прийшла на південь Київщини і розорила в кінці жовтня Васильківщину (взяли ясир та забрати худобу). В той час як навколишнє населення збиралося "в осаду" до Києва А. Жданович вийшов із загоном під Васильків у розвідку. Київський полковник йшов слідом за татарським загоном (чисельністю близько тисячі воїнів), який прямував до Білої Церкви ⁶⁷, проте не наздогнав його.

З 1656 р. уже в ранзі генерального судді А. Жданович неодноразово правлявся "від його милості пана гетьмана для слідства в різних ділах" розбиратися, "хто чинить розорення і царської величності людям неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити, і кожного винного, на кого б таке злодійство припало, горлом карати і кари інші чинити" ⁶⁸.

Весною 1656 р. на настійливі домагання російської сторони спорядити слідчу комісію до Білорусі, Б. Хмельницький прийняв посольство від царя (Лопухіна й інших), щоб обговорити зазначені вище проблеми. 1 квітня гетьман представив посланцям Росії керівника слідчою комісією А. Ждановича, якому доручалося вирушити в Могильов, Чауси та інші міста й перевірити скарги російських людей на козаків, а також розслідувати персональні справи полковників І. Дорошенка, І. Нечая й іншої старшини. А. Жданович налітався надзвичайними повноваженнями і мав право саджати у в'язницю чи карати смертю виявлених винуватців. Від російської сторони участь у слідчій комісії брав сотник М. Сивцов. Комісія прибула спочатку в Ніжин, де було вчинено допит Івану Дорошенку з приводу його відступу з-під Нового Бихова. Відомості останнього та свідчення Петра Забіли, Григорія Кобилецького й інших козаків дати підстави А. Ждановичу зробити висновок, що І. Дорошенка "безвинного карати нема що, чоловік він правий" ⁶⁹. Але все ж полковника було залишено у в'язниці під вартою до остаточного рішення гетьмана.

8 той же час комісія А. Ждановича розслідувала збройний конфлікт поблизу Кописа, що зав'язався між козаками Федора Костянтиновича та людьми московського воеводи Толочінова. В даному випадку аргументи українських козаків теж виявитися більш правдоподібними і тому А. Жданович навіть не заарештував Федора Костянтиновича ⁷⁰.

9 травня слідча комісія прибула до Чаусів. Тут А. Жданович зібрав козацьку раду, на якій оголосив про роботу комісії і про те, щоб усі скривджені подавали свої скарги і відомості як про зловживання козаків

й старшини, так і про кривди московських людей. Початися розшуки кривдників як з української, так і з російської сторони. Було спіймано групу (12 чол.) розбійників, які пішли з Ніжинського полку, жили в лісах і грабувати навколишні села. Двох старшин А. Жданович наказав привселюдно повісити, а решту нещадно били киями. 10 травня А. Жданович та І. Нечай зустрілися з могильовським воєводою князем І. Рєпніним, щоб з'ясувати, чи всі скарги російської сторони задоволені. І коли воєвода сповістив, що не всі ще розбійники з козаків покарані, то А. Жданович представив навіть письмові посвідчення, що скривджені люди прощають злочинців, примирилися з останніми і не мають більше претензій до них. Зокрема, могильовським міщанам були повернуті забрані у них гроші і тому могильовці не хотіли, як слушно писав М. Грушевський, "щоб за них людей вішати"⁷¹. Та й А. Жданович, думається, не мав намірів проводити масові репресії, а більше старався через нечисельні, але публічні покарання показати російській стороні суворість гетьманської адміністрації щодо кривдників московських людей. Крім рядових козаків, було також публічно страчено сотника Жуковського за допущення в його сотні свавільства й убивства, а ще двох сотників було взято під варту⁷².

Не уникнув розслідування і сам Іван Нечай. Хоча він впевнено відвів усі звинувачення. На запитання А. Ждановича, чому І. Нечай іменувався полковником білоруським і чи мав повноваження "панувати та рядити" над Білою Руссю, останній відповів, що всі його титули такі ж, якими іменував його у гетьманських універсалах Б. Хмельницький. І показував при цьому документи, де писалося: "Панови Иванови Нечави, полковникови нашему белорусскому", "от боку нашего зсылаем на полковничество в Белую Русь — до Могилева, Чаусов, Новобыхова и Гомля и иных мест и мястечек и сел там находящих"⁷³.

На докори А. Ждановича, чому зганяв з місця московські залоги і ставив там козацькі, І. Нечай відповідав, що й це було виконанням гетьманського наказу ставити залоги, де їх мав І. Золотаренко, і що мовби він лише відновив останні, оскільки в них якимось чином опинилися російські ратні люди. Не підтвердилися закиди і про те, що нібито І. Нечай організував сутички з представниками Росії в Білорусі та з московськими ратними людьми і сприяв козацькому розбою. Оскільки, навіть приговорені до смерті злочинці, які стояли під шибеницею, заперечували А. Ждановичу те, що І. Нечай був причетний до їхніх розбоїв. Інші представники старшини в Білорусі також підтвердили А. Ждановичу й те, що І. Нечай православний християнин, а не католик, про що теж поширювалися чутки⁷⁴.

На завершення А. Жданович знову зібрав 20 травня 1656 р. козацьку раду, де сповістив, що всі звинувачення, висунуті проти І. Нечая, знімаються (останньому лише заборонялося називатися полковником "білоруським"), а козакам Ніжинського й Чернігівського полків у Білорусі наказав залишити Могильов, Чауси й інші міста, а також відповідні повіти. Проте, як точно підмітив ще М. Грушевський, "се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких"⁷⁵. Не виправдатися сподівання російської сторони і на покарання та зняття непоступливого І. Нечая. Про що з роздратуванням писав російський представник у комісії А. Ждановича М. Сивцов⁷⁶. А це об'єктивно підтверджує те, що гетьманський уряд, посилаючи комісію А. Ждановича в Білорусь, мав на меті шляхом проведення показових покарань і судових процесів лише випустити пару і зняти напруження у російсько-українських стосунках, але аж ніяк не бажав іти із зазначеної території. А затишення І. Нечая на полковництві свідчило про схвалення гетьманом активної політики останнього щодо "поширення козащини" в Білорусі.

Про наслідки роботи слідчої комісії в останній Б. Хмельницький у грудні 1656 р. сповістив царю Олексію Михайловичу. В листі гетьмана, зокрема, зазначалося: "Для того дела посылали Онтон Ждановича, судью войскового, в Белорусский край, которых проступных одних стинать, а других вешать велели, и о том всем Онтон же сыск к вашему царскому величеству послал с Микитою Селиверстовым да с Петром казаком"⁷⁷.

Перебуваючи на посаді генерального судді, А. Жданович розглядав різноманітні кримінальні справи, розв'язував майнові спори та різні конфлікти. Як, наприклад, за дорученням Хмельницького Жданович разом з Федором Виговським у 1656 р. розглядали спір між Печорським і Видубицьким монастирями про переважне праволодіння києво-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі із Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім⁷⁸.

Джерела також фіксують участь генерального судді в роботі міських судів. Зокрема, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя⁷⁹.

В даний період зростають і маєтності А. Ждановича. До вже існуючих він намагався долучити також "пустуючі містечка" Обухівку, Германівку, Любеч та с. Королівку, на які в 1656 р. прохав царя видати йому грамоту⁸⁰.

Проте вже в кінці 1656 р. А. Жданович знову готувався до нових ратних справ. У другій половині грудня того ж року Б. Хмельницький вирішив надіслати козацький корпус на чолі із Ждановичем на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався наступати на Польщу. До складу козацького війська передбачалося затучити Київський, Білоцерківський, Переяславський полки та добровольців. Війську, яке вирушало в похід під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, на початку січня було наказано доброзичливо ставитися до тих шляхтичів, хто прихильно ставився до Війська Запорозького: "Жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорозькому зостават будет"⁸¹. Зокрема, Ждановича було зобов'язано слідкувати за тим, щоб його козаки не чинили шкоди та насильств у маєтностях брацлавського підкоморія, князя С. Четвертинського⁸².

На початку січня 1657 р. 30-тисячна армія князя Ракоці розпочала наступ на Річ Посполиту і в 20-х числах вже була у межах Галицької землі, де в районі Перемишля на початку лютого до неї приєднався 20-тисячний корпус А. Ждановича⁸³. Опинившись перед безпосередньою військовою небезпекою коаліційних (трансільванських, українських та шведських) військ, Польща значно активізувала свою дипломатичну діяльність. Уже 10 березня 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беневський з метою схилити гетьмана до рішення повернутися під владу польської корони на основі підписання "вічного миру" та відкликати корпус Ждановича⁸⁴. Проте Хмельницький на таку угоду не пішов.

А тим часом Ракоці спрямував війська до Львова, щоб зайняти місто. Як тільки Ждановичу стало відомо про цей намір, він одразу ж сповістив Хмельницькому про плани трансільванського князя, який на даний момент проголосив себе протектором Польщі. І вже 9 березня 1657 р. гетьман України направив козакам Ждановича універсал з наказом прихильно ставитися до львів'ян. Іншим універсалом Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ, хоча й рекомендував магистрату Львова уникати прийняття підданства Трансільванії чи Швеції⁸⁵.

Подальший хід військових дій був загатом успішним для трансільванських та українських військ, яким вдалося захопити Брест й інші міста. Проте із середини травня становище коаліційних військ погіршилося. Карл X затишив Ракоці в Польщі і, прихопивши із собою чимало козаків, відступив, покинувши союзників напризволяще. Одночасно і без того натягнуті відносини між Ракоці і козаками в другій

половині травня 1657 р. переросли у відкритий конфлікт. За свідченням трансільванського посла в Україні Шебеші, Жданович у той період скаржився, що Ракоці не ділиться з ним і полковниками всією інформацією, дивиться на козацьке військо "не як на союзників, а так як на молдавського та мултянського воєводу"⁸⁶. Шебеші також сповіщав таке: "Антін (Жданович. — Авт.), козацький генерал, що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана і гетьман був нею збентежений. По-перше, що Угри (мадари) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх (козаків. — А. Г.) в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх грабують і побивають. Гетьман сказав: Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити. Моє військо здобуло всі перемоги і поборолло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 000 козаків і всі семигородці за один день будуть знищені"⁸⁷.

Подібна інформація міститься і в "Подорожі" Гільдебрандта, члена шведського посольства, яке в 1656—1657 рр. відвідало Україну. Останній, зокрема, писав, що "своїх спільних союзників козаків семигородці цілком зневажливо лаяли... Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по-лицарськи, особливо нехтував він усяку добру пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища"⁸⁸.

Подштыший хід подій (укладення договору Польщі й Австрії; спустошливий рейд польських військ по території Трансильванії; загострення суперечностей між Ракоці та Ждановичем й ін.), незважаючи на те, що коаліційним силам вдалося 9 червня здобути Варшаву, поставили всю кампанію союзників під удар. Д'єрдь II Ракоці, починаючи з 11 червня 1657 р., вже шукав шляхів порозуміння з Польщею і перешкоджав козакам вести воєнні дії проти поляків. Зважаючи на конфлікт між Ракоці та Ждановичем, а також через безпосередню військову загрозу татарського вторгнення, Хмельницький 15 червня наказав козацькому корпусу разом з Ракоці рухатися в район Кам'янця-Подільського. В той же час наказний гетьман А. Жданович і полковники вирішують залишити трансільванського князя й повернутися в Україну. В 10-х числах липня корпус Ждановича відокремився від військ Ракоці і в середині місяця з'єднався з армією Ю. Хмельницького, яка поспішала їм на допомогу⁸⁹.

Богдан Хмельницький, дізнавшись 19 липня про відхід Ждановича (не знаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким) та намагаючись зберегти дружні стосунки з Трансильванією, сповістив послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих, "хто дав причину до сеї ганьби" і тут же віддав наказ стратити наказного гетьмана й полковників, винних у залишенні війська Ракоці⁹⁰. Чи справді Хмельницький передбачав стратити Ждановича, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нездійсненим. Через тиждень, 27 липня 1657 р., Богдан Хмельницький помер.

А Жданович повернувся в Україну і в серпні 1657 р. джерела зафіксували його перебування в Києві. Антон Микитович Жданович не лише пережив Б. Хмельницького, а й зумів залишатися на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України у Польщу і Туреччину. В червні 1658 р. його передбачалося послати на віленську комісію⁹¹.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як й І. Виговський, відбули до Польщі. Новий договір, який був укладений у жовтні 1659 р. між Росією й Україною, не лише "укоротив права" останньої, а й перекреслив

політичну діяльність Антона Ждановича в Україні. По крайній мірі поки б остання залишалася під "великою рукою" російських государів. Зокрема, в статті десятий, яка називалася "Про інших зрадників його царської величності" було записано: "Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським — Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, **Антошка Жданов** (виділення наше. — А. Г.), Герман і Лобода, — то тим навіки, на все життя не бути у військовій й таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю"⁹².

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича припадає на початок 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького осаджувала Могильов, в якому оборонялися прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, який був у польському війську, потрапив у полон⁹³. Подальша його доля невідома.

Серед славетної плеяди українських державотворців середини XVII ст. життя й політична діяльність відомого державного діяча Антона Ждановича були тісно пов'язані з долею України, розбурханою складними перипетіями Визвольної війни. Хвилі останньої виносили на гребінь державної влади в Україні перш за все полководців, здатних відстоювати творену ж ними державу у безперервних походах і битвах. Одним з них діставалися лаври переможців, інші складали свої голови за незалежність вітчизни. А. Жданович — полководець зазнав всю гаму почуттів воїна від гіркої відчаю, коли, відступаючи, залишав ворогам славетний Київ, до радості переможця, бажаючого завершити кровопролитну війну, коли його корпус у складі коаліційних військ брав Краків і Варшаву.

Іншою важливою зброєю Визвольної війни була дипломатія, яка інколи, замінюючи багатотисячні війська, приносила не менш значні перемоги. То ж талант дипломата часто був визначальним у тому, яке місце в середовищі державної еліти займав той чи інший представник полкової і генеральної старшини. Дипломатичний хист Ждановича був чи не найбільшим його талантом. Хоча й тут були злети (посольства в Туреччину і Росію) та падіння (майже півторарічне ув'язнення під час посольства до Польщі).

Активна військово-політична діяльність створила А. Ждановичу значний авторитет серед козацтва, старшини і навіть у самого Б. Хмельницького. В останньому випадку певну роль могли відігравати не лише особиста відданість та корисна практична діяльність, але й клопотання генерального писаря І. Виговського — одностудця київського полковника.

Проте тривалі військові походи й посольства, а також дружні стосунки з І. Виговським були чи не вирішальними у тому, що А. Жданович не піднявся до найвищої вершини державної влади (не став гетьманом) України. Оскільки активна діяльність полковника (навіть коли він призначався генеральним суддею і наказним гетьманом) відривала А. Ждановича від "кухні" гетьманської столиці, тобто не давали можливості володіти у тонкощах ситуацією при Чигиринському дворі, тим паче впливати на гетьмана в необхідному руслі. Бо як висловлювався сам А. Жданович (1657 р.), "все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де и молвил и тот жив не был"⁹⁴. В свою чергу, І. Виговський був до тонкощів поінформований практично з усіх аспектів діяльності гетьманської адміністрації і мав можливість впливати на Б. Хмельницького в певному напрямку. Тому підтримка генерального писаря, з одного боку, сприяла швидкому просуванню по щаблях державної служби А. Ждановича, а, з іншого, — і встановлювала певну межу. Оскільки І. Виговський ревно стежив, щоб ніхто із старшини не зміг піднятися в очах Б. Хмельницького до надзвичайно авторитетного становища. І коли такого рівня почав досягати київський полковник, то

генеральний писар намагався применшити здобутки останнього, звалюючи на нього всю вину за невдачу кампанії Д'єрда II Ракоці (а можливо й ініціював гетьманський наказ про страту А. Ждановича). Хоча згодом, зрозумівши, що можливого конкурента на гетьманський престол вже усунено, не форсував виконання вироку над соратником після смерті Б. Хмельницького. А згодом, ставши гетьманом, підтримував з А. Ждановичем дружні стосунки, використовуючи значний дипломатичний досвід останнього в роботі свого гетьманського уряду.

Розмірковувати про те, наскільки реальними були шанси у А. Ждановича стати гетьманом України, з висоти сьогодення важко. Тим паче неможливо ретроспективно спрогнозувати історію Української держави за його можливого гетьманування. Хоча саму вірогідність подібного варіанту розвитку подій все ж, мабуть, слід визнати. По крайній мірі її допускала народна дума "На смерть Хмельницького" (1657 р.), яка вусами великого Богдана промовляла:

Панове молодци! Добре ви дбайте
Соби гетьмана поставляйте,
Бо я стар, болюю,
Більше гетманом не здохлю!..
Коли хочете, панове, Антона Волочая Киевского...

- ⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького (далі - ДБХ). - К., 1961. - №80. - С. 385.
- ⁵⁷ Там же. - №81. - С. 386.
- ⁵⁸ Там же. - С. 387.
- ⁵⁹ Там же. - С. 386.
- ⁶⁰ Там же. - С. 387.
- ⁶¹ Там же. - С. 386-387.
- ⁶² Там же. - С. 387.
- ⁶³ Текст грамши опубліковано в кн.: Грушевський М. Назв, праця. - С. 1027.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ ДБХ. - №48. - С. 228.
- ⁶⁶ Там же. - №54. - С. 352.
- ⁶⁷ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1137.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 519-532.
- ⁶⁹ Там же. - С. 519, 526-527.
- ⁷⁰ Там же. - С. 520-521, 527-528.
- ⁷¹ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1224.
- ⁷² Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-525; 530-531.
- ⁷³ Чит. за: Грушевський М. Назв, праця. - С. 1168.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-525, 530-531.
- ⁷⁵ Грушевський М. Назв, праця. - С. 1124.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 523-531.
- ⁷⁷ ДБХ. - №21. - С. 550.
- ⁷⁸ Киевская старина. - 1882. - Т. IV. - С. 369.
- ⁷⁹ Акты Бориспольского мейского уряда (1612-1699 гг.). - Б.м., б.д. - С. 53.
- ⁸⁰ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 541.
- ⁸¹ ДБХ. - №22. - С. 551.
- ⁸² Там же. - №25. - С. 556-557.
- ⁸³ Архив ЮЗР. - К., 1908. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 211; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1911. - Т. 12. - №83. - С. 485; Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1385-1388; Літопис Самовидця. - С. 74; Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. - Lwów, 6/p. - S. 145-146.
- ⁸⁴ Kubala L. Wojna Brandenburska... S. 194-195; Hawita Gawłński F. Poseistwo Bieńskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. - Lwów, 1907. - S. 9-10.
- ⁸⁵ ДБХ. - №31, 432. - С. 563-564.
- ⁸⁶ Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1433, 1435.
- ⁸⁷ Січинський В. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 107.
- ⁸⁸ Там же. - С. 101.
- ⁸⁹ Kubala L. Wojna Brandenburska... - S. 168; АЮЗР. - Т. II. - Приб. - №. - С. 685; ДБХ. - №64. - С. 606; Грушевський М. Назв, праця. - Г. 9. - Ч. 2. - С. 1433, 1435, 1439, 1455, 1467, 1468.
- ⁹⁰ Архив ЮЗР. - Т. 6. - Ч. 3. - С. 321; Грушевський М. Назв, праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1472.
- ⁹¹ Русский биографический словарь. - Петроград, 1916. - Т. VII. - С. 14.
- ⁹² Самійло Величко. Літопис. - Т. 1. - С. 273.
- ⁹³ Русский биографический словарь. - Т. VII. - С. 14-15.
- ⁹⁴ Бучинський П. Н. О Богдане Хмельницком. - Харьков, 1882. - С. 214.
- ⁹⁵ Костомаров Н. И. Указ. соч. - С. 708.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

С. В. БУТКО (Чернігів), А. В. КЕНТІЙ (Київ)

На шляху до збройного чину

Упродовж німецько-радянської війни Організація українських націоналістів (ОУН) (та її частина, яку після розколу останньої очолив з лютого 1940 р. С. Бандера) провела три конференції (1941, 1942 і 1943 рр.) та III Надзвичайний Великий Збір (1943 р.), які відіграли значну роль у формуванні політичної програми, стратегії і тактики ОУН відповідно до вимог часу. Якщо рішення II-ї і III-ї конференцій, III Надзвичайного Великого Збору опубліковані (щоправда, не у повному обсязі) і доступні дослідникам, то постанови I-ї конференції ніколи не оприлюднювалися, можливо, через втрату оригіналів або з причин конспіративності, їхній зміст відомий частково із спогадів тодішнього урядуючого провідника М. Лебеда¹ і члена проводу М. Прокопа², котрий в основному покладається на трактування рішень I-ї конференції М. Лебедем, а також із зізнання захопленого НКВС-НКДБ улітку 1944 р. М. Степаняка.

Між тим у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України зберігається документ: "Інструкція. До переведення в життя цілосте діяльності ОУН"³, яку є підстави вважати викладом основних положень рішень зазначеного партійного зібрання.

Історію написання згаданої інструкції розповів ветеран українського національно-визвольного руху і другої світової війни, тодішній член проводу й організаційний референт ОУН Василь Кук⁴. За його словами, після проведення I-ї конференції ОУН, яка проходила на Львівщині наприкінці вересня — на початку жовтня 1941 р., трьома членами керівництва організації доручили підготувати директивний документ стосовно завдань ОУН на найближчий час. Так з'явилася інструкція політичної референтури проводу ОУН 4.5/41 "До переведення в життя цілосте діяльності ОУН". Її авторами, за спогадами В. Кука, крім нього, були відомі діячі ОУН Д. Маївський та Д. Мирон (Орлик).

Перша конференція ОУН займає важливе місце в діяльності організації. Вона проходила у той час, коли закінчилася невдачею спроба українських націоналістів (як і литовських) використати війну Німеччини проти СРСР для відновлення Української держави. Внаслідок засудження ОУН окупаційної політики нацистів щодо України почалися масові репресії гітлерівців проти бендерівців. Керівний склад організації було знекровлено. С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський, В. Стахів та інші активні діячі опинилися за ґратами. Арешти поширилися на низовий актив ОУН.

Тим часом похідні групи ОУН, які прийшли на звільнені від більшовиків терени Центральної і Східної Європи, проводячи активну організаційну і пропагандистську роботу, виявили певну неготовність ефективно подолати комуністичну ідеологію у свідомості значної частини населення названих регіонів.

З огляду на зазначені обставини на порядок денний висувалася невідкладна потреба визначити основні напрями діяльності ОУН у нових умовах, зберегти низові осередки від ударів ворога, забезпечити їх надійний зв'язок з проводом. Всі ці завдання й були обговорені на I-й конференції ОУН.

Як свідчить згадана інструкція, ОУН С. Бандери, не дивлячись на каральні дії нацистів і понесені втрати, не збиралася миритися з фашистським окупаційним режимом і вважала своїм головним обов'язком у найближчий період опанувати суспільно-національним активом та українськими народними масами "для справи боротьби за суверенність українського народу на українській землі". Силами, ворожими визвольному руху, визнавалися московський і кожний інший імперіалізм.

З конспіративних причин Німеччина та її союзники прямо противниками не називалися. Більше того, в § III інструкції вказувалося на недоцільність відвертих конфліктів з новим окупантом на "біжучий період організації" праці". Це можна пояснити тим, що керівництво ОУН не було готовим до відкритої боротьби з німцями, вважало своїм основним завданням відновити і розширити підпільну структуру, розповсюдити її на східні терени України, забезпечити можливість проникнення членів ОУН в окупаційні установи й громадські організації для проведення своєї політики (§ VI, X документа).

Із змісту інструкції бачимо, що конференція так окреслила плани ОУН на найближчий час: відновлення і розбудова мережі підпілля на всій українській території, насамперед на теренах Західної і Східної України, накопичення сил, втягування в лави організації або під її вплив весь патріотичний актив українського народу і підготовка у сприятливий момент збройного повстання. Проте сам термін "збройне повстання" в документі із зрозумілих причин не вживався, а замінювався такими висловами, як "визвольна концепція українського революційного націоналізму", "боротьба... з імперіалізмами", "революція". Спрямованість ОУН на неминучий у часі збройний зрив впливала також з вимог про проведення військового навчання членських кадрів (§ VII).

Предметом серйозного обговорення на конференції були повідомлення керівників і членів "похідних" груп про труднощі роботи на Східній Україні. Його підсумки відображені у §§ IV, VII, VIII і IX інструкції. Хоч учасники зібрання ще не усвідомили необхідності ревізії ідеології Організації, але у § IV бачимо фактично її перші спроби. Це насамперед стосується ставлення до національних меншин в Україні (§ IV, п. 2 документа). Було поставлено завдання "втягнути чи тільки держати під нашим впливом можливо все населення України, без огляду на його розговірну мову".

Вперше у директивному документі ОУН була проведена диференціація між російською меншиною в Україні і російським імперіалізмом. При цьому об'єктом боротьби визвольного руху вказана "імперіалістична політика територіально чужої, політично ворожої Москви та інших імперіалізмів". Ця вказівка перекреслювала деякі гасла, підготовлені напередодні війни: "Москалів у Москву! Україна для українців!", "Москаль, жид, собака, то псявіра однака" тощо⁵, які зачшайи всіх росіян, євреїв.

У пунктах 3, 5, 6, 7 § IV підкреслюється велике значення соціальне - економічних питань у пропагандистській діяльності ОУН для перемоги національної революції.

Розуміння того, що керівний склад і провідний актив погано знають ситуацію на Східній Україні та ідеологію ВКП(б), привело до категоричного наказу в інструкції: "Кожний провідний член мусить опанувати основи марксизму та вміння проводити його критику". За спогадами В. Кука, ця вимога поширювалася й на членів проводу ОУН.

В цілому конференція дійшла висновку (і це знайшло відображення в інструкції), що "для поширення терену й нових політичних умов діяльності ОУН" необхідно ґрунтовне навчання (в документі "вишкіл") провідного активу організації, особливо політичне. Цьому присвячені

§ IV, п. 4, § VII, VIII і IX інструкції, де політичний вишкіл оголошується головним внутріпартійним завданням "у найближчих зимових місяцях".

§ IX документа підтверджує зростання у той час конфронтації між ОУН С. Бандери та ОУН А. Мельника, іншими політичними проводами організованого українства у питанні боротьби за самостійну Україну.

Нижче подається текст згаданої інструкції.

¹ Л е б е д ь М. УГІА. Німецька окупація України. — Дрогобич, 1993. — Ч. 1. - С. 208 (репринтно видання); Л е б е д ь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941- 1943 років // Сучасність. - 1983. - Ч. 1— 2 (262—262).

-Прокоп М. До історії розвитку української політичної думки під час другої світової війни // Сучасність. — 1979. — Ч. 1 (217).

³ ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 2, сир. 1, арк. 210-211.

⁴ Авторська бесіда.

⁵ Наші кличі. -- Б.м., б.в., б.р. -- С. 16 (Це брошура з матеріалами для пропагандистів ОУН, видрукована в травні 1941 р., можливо у Кракові).

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Пл.Р.
4.5/41

Довірче
Тільки для службового вжитку

**Інструкція до переведення в життя
цілості діяльності ОУН**

I

Продовж найближчих зимових місяців діяльність організації буде звернена в бік політичного та організаційного опанування суспільно-національного активу України, а через нього народніх українських мас для справи боротьби за суверенність українського народу на українській землі. Політичне опанування суспільно-політичного активу програмою та визвольною концепцією українського революційного націоналізму є передумовою його включення в організаційні ряди.

II

Головним і центральним завданням організації під сучасну пору являється політичне й організаційне опанування ЗУЗ і СУЗ, з географічних і політичних причин вирішальних для справи національного визволення. Діяльність організації на інших українських землях мусить бути функціонально включена в цілість революційної боротьби українського народу на всій етнографічній території.

III

Біжучий період організаційної праці є періодом мобілізації та підготовки українських революційних сил для давшої боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу. Тому всілякі місцеві й частинні акції назовні, що доводять до конфліктів з теперішньою військовою і політичною ачадою в Україні та унеможливають норматну внутрішню працю в організаційних клітинах, є недоцільні.

Політично опановуючи та організуючи національний актив українського народу взагалі, а СУЗ зокрема, неодмінно звертати увагу на наступні моменти:

1) Підкреслювати провідну роль України в національному визволенню всіх народів бувшого СРСР, як головного носія боротьби з московським та кожним іншим імперіалізмом.

2) Наші гасла не можуть організувати і мобілізувати пасивних, правно неукраїнських мас в Україні проти українського визвольного руху та

доводити до творення в Україні національних фронтів громадянської війни. Мусимо змагати, втягнути чи тільки держати під нашими впливами можливо все населення України, без огляду на його розмовну мову, мобілізуючи його до боротьби не під гаслами боротьби з місцевим московським населенням, а проти імперіалістичної політики територіально чужої, політичне ворожої Москви та інших імперіалізмів.

3) При політичній опануванні терену звертати особливу увагу на опанування міського населення: робітничого пролетаріату, кадрів спеців, культурних працівників, адміністративних кадрів. Не можна допускати до протиставлення інтересів села — інтересам міста.

4) Шляхом річової критики марксистсько-інтернаціоналістичного світогляду та практики імперіалістичної політики Москви в Україні — змагати до зашіплювання розвитку світогляду українського революційного націоналізму. Кожний провідний член мусить опанувати основи марксизму та вміння проводити його критику.

5) У зустрічі з урбанізацією, індустріалізацією і усупільненням економічного життя України — підкреслити, що ці по собі додатні процеси та конечні для державної самостійності України стануть чинниками психічного розвитку України тільки після включення їх у визвольні змагання українського народу та керовані з точки погляду життєвих потреб українського народу.

6) У підході до села треба підкреслювати, що: а) ОУН визнає і переведе засаду приватної власності на землю, поруч добровільної збірної та державної власності. б) Розвиток українського села й забезпечення за українським селянством права на свободну господарку — можливі тільки в українській державі після революційного усунення економічної експлуатації села зовнішніми політичними імперіалізмами.

7) Взагалі гасло Самостійності України треба тісно зв'язувати з боротьбою за суспільно-господарські права населення та за громадянські права одиниць (свобода людині). Тільки в Самостійній Україні буде український селянин свободним господарем на землі, тільки в Українській Державі буде запевнене робітництво економічне забезпечення, повнота громадських прав і право вільних професійних союзів, а українській інтелігенції — можливість всебічного розгорнення творчої праці.

Організаційна сітка — це організована система національно-політичного активу та технічно необхідного елементу. Більш суспільно пасивні, політично мало вироблені круги наших прихильників держимо поза властивою організацією, як зорганізованих симпатиків націоналістичного руху, впливаючи на них, а через них на маси, шляхом особистих впливів та використання всіх можливих форм громадянської діяльності при існуючій організації суспільного життя.

VI

Для поширення площини нашого руху та для усупільнення революції, з одного боку, а з другого боку, для відтяження організаційної сітки на найближчі місяці і для збереження наших кадрів шлемо найбільшу кількість наших людей у всі ділянки державного (залізниці, пошти, адміністрації, поліція, економічно-фінансові установи), суспільного і культурного життя. Спеціально переводимо і здійснюємо клич: село до міста.

VII

Дотеперішнє вироблення членства є дачеко незадовільне для поширеного терену й нових політичних умов діяльності ОУН. Тому вісью внутрішніх організаційних клітин у найближчих зимових місяцях

буде вишкіл (політичний, організаційний, військовий). Справа вишколу буде уодностійнена відповідними референтурами, централізована у вишкільному осередку та систематично переведена від найвищих до найнижчих організаційних клітин.

VIII

В засяг організаційного вишколу входитимуть наступні роди вишколу:

- 1) Властивий організаційний вишкіл.
- 2) Конспіративний вишкіл.
- 3) Світоглядovo-виховний вишкіл.

IX

З огляду на деякі браки в ділянці політичного вироблення членства

та konieczність поставити членство в площину всеукраїнської дійсности, політичний вишкіл є в сучасну пору найважливішим вишколом організаційних кадрів. Ціллю політичного вишколу є дати членству — шляхом засвоювання ним можливо **всебічного позитивного політичного знання**.

- 1) Знання політичної концепції, програми й тактики ОУН.
- 2) Вміння узгідшовати працю генеральної політики ОУН в терені серед низових клітин.

3) Самостійно-політичне думання і орієнтація в політичній ситуації. Формою політичного вишколу є вишкіл інструкторів від найвищих

до найнижчих організаційних клітин і при їх помічі вишкіл членства.

Як основою внутрішнього життя наших організаційних клітин має бути вишкіл, так назовні їх діяльність обмежується до пропаганди серед мас шляхом особистого впливу та використання всіх інших можливостей впливу на маси, що їх нам дають державні й громадські установи.

Групу Мельника і йому подібних "вождів" трактувати як вислужників чужим імперіалізмам, що своєю діяльністю (продажністю, доношицтвом, провокацією) ослаблюють національну боротьбу за Самостійну Україну.

Одержують: на письмі — до провідників надрайонів включно, усно — до всіх провідників станиць.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 210—211. Копія.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

С. О. ВИСОЦЬКИЙ (Київ)

Великий Ярославів двір стародавнього Києва

У Київському літопису, починаючи з 40-х років XII ст., неодноразово згадується "Великий Ярослааь дворъ" та "Ярославль дворъ". Локалізація цього князівського двору, де відбувалися численні історичні події, становить великий інтерес для топографії стародавнього Києва. До питання про місцезнаходження цього двору неодноразово зверталися дослідники Києва, починаючи від М. Берлінського, М. Закревського, М. Максимовича і до М. Каргера, В. Богусевича, П. Толочка, С. Кілієвич та ін.¹ Висловлювалися різні думки.

Одні дослідники вважали, що Великий Ярославів двір знаходився у "Городі Володимира", інші — у "Городі Ярослава" — деє поблизу від Софійського собору. Саме такої думки дотримувався М. Максимович². Першу концепцію вже у наш час сформулював В. Богусевич \ Згідно з нею, Великий Ярославів двір знаходився в північно-східній частині старого міста між Десятинною та Трьохсвятительською церквами і займав площу близько 4-х гектарів. Протягом XII— XIII ст. він залишався резиденцією великого князя й адміністративним і політичним центром Київської Русі. Приблизно такої ж думки дотримується і решта сучасних дослідників стародавнього Києва.

Топографічним пунктом, з яким пов'язувався князівський двір у старому місті була церква святого Василя, збудована у 1183 р. на "велицем дворі". Проте про який двір тут іде мова, невідомо, бо в повідомленні ім'я Ярослава не згадується і тому цей вислів не може бути аргументом, щоб пов'язувати його з Великим Ярославовим двором у старому місті. Дивним є й те, що, розбудовуючи Київ, Ярослав Мудрий не подбав про створення нового адміністративно-політичного центру держави з князівським палацом, храмами тощо. Досить незвичним є й те, що на території княжого двору в старому місті не було знайдено жодного фундаменту палаців під час будівництва житлових будинків у XIX— XX ст. на вулиці Трьохсвятительській. Можна гадати, що палаци були дерев'яними, та Ярослав, як відомо, віддавав перевагу кам'яному будівництву.

Таким чином, питання полягає в тому, чи відноситься назва "Великий Ярославів двір" до князівського двору в старому місті, чи це назва резиденції великого князя в новій частині міста "Городі Ярослава"? Нині є можливість знову повернутися до цього питання й уточнити місцезнаходження Великого Ярославового двору, користуючись літописними відомостями й археологічними матеріалами.

Ярославів двір вперше згадується в літопису 1146 р.: "Игорь же еха Киевоу и созва Кияне вси на Ярослааь двор"³. Після присяги на вірність князеві, яка супроводжувалася хрестоцілуванням, усі кияни зібралися біля Турової божниці.

Під 1150 р. Ярославів двір згадується кілька разів і один раз його названо "великим". У тому ж році князь В'ячеслав "въехаъ и съседе на Ярославли дворе"⁴. Проте кияни запросили у Київ Ізяслава Мстиславича: "Изяславъ же поклонивъся святой Софьи и въъеха на

двор, да Ярославль всим своимъ полкомъ и Киян с ним приде множество" ⁶. Тут важливо відзначити, що князь в'їхав на княжий двір з усім своїм полком. Це свідчить про великі розміри двору, бо полк, звичайно, налічував близько 800—1000 вояків.

Цікаве повідомлення того ж 1150 р., в якому Ярославів двір названо ще й "великим": "Изяславъ же отъ святой Софѣи поеха и съ братьею на Ярославль дворъ и Оугры позва собою на обедъ и Кияны и ту обедавъ с ними на велицемъ дворе на Ярославли и пребыша оу велице весельи, тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Ярославли дворе многое множество" ⁷.

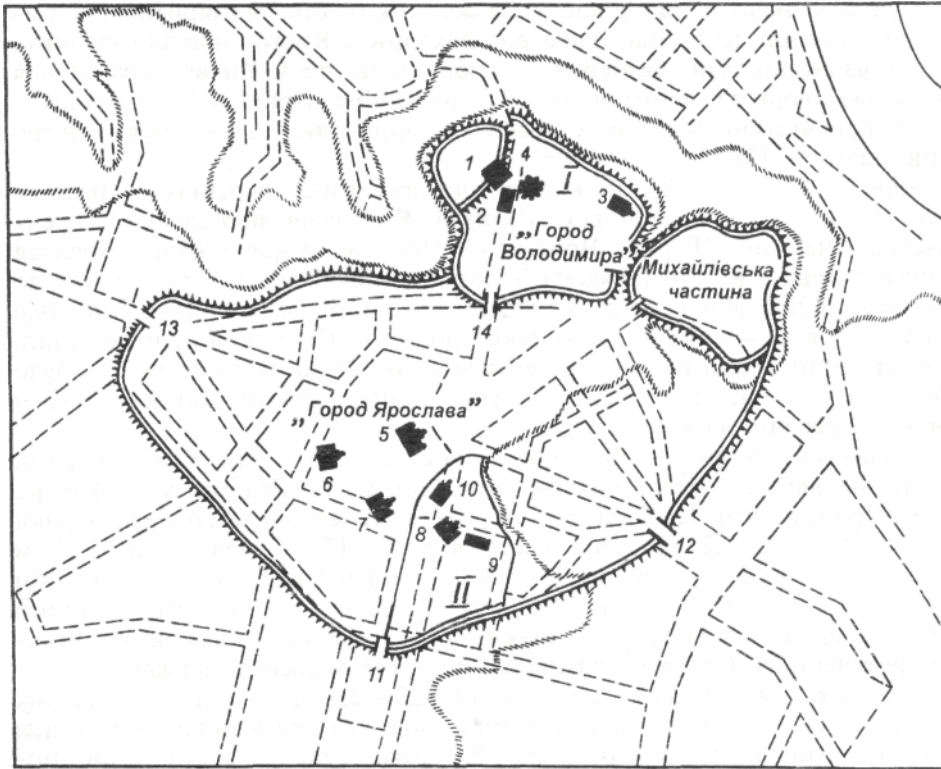
У 1151 р. "Изяславъ же с Вячеславомъ седе въ Києве, Вячеславъ же на Велице дворе, а Изяславъ подъ Оугорскимъ" ⁸.

Під 1154 р. у літопису розповідається про те, як Ростислав, поховавши свого батька Вячеслава у Софійському соборі у Києві, "Еха на Ярославль дворъ и съзва мужи отца своего Вячеславли" ⁹.

В 1183 р. у літописі згадується освячення церкви святого Василя, збудованої Святославом Всеволодовичем: "Яже стоить в Києве на велицемъ дворе, великимъ священиемъ" ¹⁰.

Як бачимо, у другій половині XII ст. у літопису кілька разів повторюється назва "Ярославль дворъ" і один раз з додатком "велиций". Ще двічі князівський двір названо просто "велиций дворъ", без згадування імені Ярослава. Назва "Велиций Ярославль дворъ" містить деяку інформацію. Слово "велиций", тобто великий, вказує, безперечно, на великі розміри князівського двору. Виникає й питання: чому князівський двір названо Ярославовим? Чи тому, що він належав князю, чи тому, що він був його будівничим? По відношенню до двору в "Городі Володимира" приналежність його Ярославу дуже сумнівна, адже це був двір його батька Володимира, діда Святослава та баби Ольги. Та і цей княжий двір у літопису ніде прямо не називається Ярославовим. Тому, здається, назву "Ярославів двір" і "Великий Ярославів двір" правильніше було б зв'язувати з іншим княжим двором, збудованим за Ярослава Мудрого. Вірогідно, його треба шукати в новій частині міста — "Городі Ярослава", як це робив М. Максимович. Однак подібний висновок, як і думки авторів, що пов'язують Ярославів двір з "Городом Володимира", не можна вважати переконливими, бо вони спираються лише на гіпотетичні міркування. Новим стимулом для дослідження питання, крім літописних матеріалів, стали археологічні дослідження Києва, зокрема Золотих воріт.

У Київському літопису під 1174 р. вміщено так звану "Повість Кузмиці Киянина про вбивство Андрія Боголюбського". Як це не дивно, відомості з "Повісті" мають пряме відношення до теми, що розглядається, бо в ній ще раз згадується Великий Ярославів двір у Києві. Цьому літописному уривку нами було присвячено спеціальну статтю, а тут торкнемося лише суті справи. В "Повісті" описано подробиці вбивства князя Андрія й приведено слова-голосіння володимирців, які йшли за його труною: "И поча весь народъ плача молвити: оужели **Києву поеха**, господине, **в тоу церковь теми Золотыми вороты, их же делают послать быше той церкви на велицемъ дворе на Ярославле**, а река: **хочю создати церковь таку же ака же ворота си Золота**, да будетъ память всему отечеству моему" ¹². Цей уривок коментувався дослідниками. Так, відомий історик архітектури Києва минулого століття П. О. Лашкаръов правильно вважав, що мова в "Повісті" йде про церкву Благовіщення на Золотих воротах у Києві. Свою думку він висловив у доповіді на I Археологічному з'їзді, що проходив у 1869 р. у Москві ¹³. І, дійсно, уважно читаючи наведений уривок, приходимо до висновку, що в ньому мова йде про київську церкву Благовіщення на Золотих воротах і майстрів, яких володимирський князь послав зробити поточний ремонт і зняти роз-

План стародавнього Києва XI– XIII ст.

I — Старший князівський двір у "Городі Володимира"; 1 — Князівський храм Володимира святої Богородиці (Десятинний); 2 — Князівський палац Володимира (?); 3 — Церква святого Василя 1183 р. на старому дворі, збудована Святославом Всеволодовичем; 4 — Церква святої Катерини (ротонда), XII — початок XIII ст.; II — Великий Ярославів двір, "Новий" у "Городі Ярослава"; 5 — Софійський собор - Київська митрополія; 6 — Храм святої Ірини, XI ст.; 7 — Храм святого Георгія, XI ст.; 8 — Князівський храм Ярослава Мудрого святої Богородиці, XI ст.; 9 — Князівський палац Ярослава, XI ст.; 10 — Церква святого Василя 1197 р., збудована Рюриком Ростиславичем на Новому, Великому Ярославовому дворі; 11 — Золоті ворота на Великому Ярославовому дворі; 12 — Лядські ворота; 13 — Львівські ворота; 14 — Софійські ворота.

міри, щоб побудувати подібні Золоті ворота з надбрамною церквою у Володимирі на Клязьмі. Правильність такого читання та розуміння наведеного уривка підтверджуються археологічними дослідженнями Золотих воріт у Києві та тим, що у Володимирі в XII ст. були побудовані однойменні ворота.

Під час археологічного дослідження Золотих воріт у 1972– 1973 рр. одержано матеріали, які свідчать, що за зразок будівництва воріт у Володимирі в 1164 р. було взято знамениті на ті часи Золоті ворота в Києві. Про це свідчать однакові розміри брамних веж: довжина бокових фасадів, висота прорізу воріт, рівень підлоги надбрамної церкви, розміри планів церкви тощо¹⁴. На руїнах Золотих воріт у Києві збереглися й добудови — сліди ремонтних робіт у XII ст. Все це добре узгоджується з літописними відомостями та археологічними дослідженнями завдяки чому свідоцтво "Повісті Кузмиці Киянина" набуває значення важливої реалії, згідно з якою Золоті ворота у Києві знаходилися на Великому Ярославовому дворі. Отже, це дає підстави зробити наш головний висновок. По-перше, Великий Ярославів двір або Ярославів двір знаходився в новій частині міста — "Городі Ярослава", а не в "Городі Володимира". По-друге, його місцезнаходження визначається Золотими воротами, які збереглися на його території.

Треба зазначити, що у нас нема жодних підстав не вірити повідомленню Кузмиші Киянина, адже він походив з Києва, про що свідчить його прізвище. Він, безперечно, добре знав, де у Києві знаходилися князівські двори та Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення, згадку про які він вклав в уста володимирців, які ховали свого князя. (Див. план с. 117).

Орієнтуючись на Золоті ворота, що збереглися в руїнах до нашого часу, можна зробити висновок: Великий Ярославів двір займав південно-східну частину "Города Ярослава". Його територія розташовувалася вздовж головної вулиці (сучасна Золотоворітська) від Золотих воріт і до сучасної Софійської вулиці. З південно-східного боку князівський двір обмежувався схилами Хрещатицької долини. Це був дійсно великий двір, який літописці не випадково називали "великим" і де можна було зібрати всіх киян та в'їхати на нього цілим полком або влаштувати кінські перегони, як у 1150 році.

Головною спорудою Великого Ярославового двору був кам'яний палац, фундаменти якого виявив і дослідив С. П. Вельмін у 1914 р. на вулиці Ірининській. Це була прямокутна монументальна споруда першої половини XI ст. Досліджена частина мала 17 м завдовжки і 11 м завширшки¹⁵. Цю будову дехто з дослідників Києва називають палацом Ірини — дружини Ярослава Мудрого¹⁶, а, отже, і самого великого князя. Навряд чи можна сумніватися, що цей палиц був новою князівською резиденцією й адміністративним центром Київської держави.

На захід від палацу на відстані 20—25 м (на розі сучасних Володимирської та Ірининської вулиць) знаходилася велика церква, яка з легкої руки її першовідкривача К. Лохвицького названа "Ірининською" відповідно до монастирів Ірини та Георгія, згадуваних під 1037 р. у "Повісті минулих літ". Подібна атрибуція церкви Ірини давно вже викликала сумніви дослідників, бо нею, найвірогідніше, був храм, відкритий і досліджений Д. В. Мілеєвим на розі Стрілецької вулиці та Георгіївського провулка¹⁷. Локатизація Великого Ярославового двору в новій частині міста містить додаткову інформацію на користь цієї думки. Ну, чи міг би монастир Ірини знаходитися на князівському дворі або поруч з ним? Навряд, щоб це було можливим, бо монастир, та ще й жіночий, був би поблизу від самого центру "мирської суєти". Тому більш вірогідно називати Ірининським храм на вулиці Стрілецькій, який розташовувався далі від князівського двору і поруч із Софійським собором.

Разом з тим виникає питання: який же храм помилково названий Ірининським? Вважаємо, що це був князівський храм Ярослава Мудрого. Він знаходився на князівському дворі поруч з палацом подібно до того, як Десятинна церква у старому місті була князівським храмом Володимира Святославича і теж знаходилася поруч з його палацом. Покровителькою Володимира, як відомо, вважалася свята Богородиця і тому князь присвятив їй першу кам'яну церкву Київської Русі. Судячи з джерел, свята Богородиця була й покровителькою Ярослава Мудрого. Про це свідчить Іларіон у "Слові про закон та благодать...". Перелічуючи заслуги Ярослава, він, між іншим, каже: "И славный грань твой Киевъ величствомъ яко венцемъ обложишь, предашь люди твоя и градъ святееи всиславнии скорей на помощь християнемъ святей Богородици"¹⁸. Заступництво святої Богородиці тут цілком безперечне й поширюється на Київ і людей, а, отже, і на князівську родину. Тому правдоподібно буде висвячення князівського храму Ярослава, як і його батька, святої Богородиці. Можливо, що про освячення цієї церкви йде мова в літопису під 1039 р., щоправда, тут використано слово "Десятинна". Проте не виключено, що якийсь з пізніших переписувачів літопису церкву святої Богородиці на Великому Ярославовому дворі переплутав з однойменною церквою в "Городі Володимира"¹⁹. Георгіїв-

ську церкву, що знаходилася "передъ враты святой Софии", присвячену патрону Ярослава — святому Георгію і названу "монастирем", не можна вважати храмом княжого двору, бо, по-перше, вона була за межами князівського двору і, по-друге, із самого початку свого існування церква призначалася для "настолюванія", тобто інтронізації висвячених єпископів. На користь висловленої думки свідчить і досить пізнє будівництво церкви Георгія (освячена 26 листопада 1051 р.), коли до кінця життя Ярослава залишалось якихось 3 роки.

Таким чином, на Великому Ярославовому дворі відомі затишки трьох кам'яних монументальних споруд XI ст.: Золоті ворота, князівський патац і князівський храм святої Богородиці, фундаменти яких виявлені під час археологічних досліджень. Затишки ще однієї кам'яної споруди — церкви виявлені в межах Великого Ярославового двору на проїжджій частині сучасної Володимирської вулиці, навпроти південної брами, що веде на подвір'я Софійського собору. Мурування церкви, розміри цегли-плінфи та склад розчину дають можливість датувати будову XII ст.

На княжому Ярославовому дворі, тобто в південно-східній частині "Города Ярослава", не було знайдено жодного скарбу дорогоцінних прикрас²⁰. Це ще раз свідчить, що саме тут знаходився князівський двір. Адже на цій території не було боярських дворів і взагалі вона була малозаселеною, мабуть, тільки князівською челяддю.

Ще за князювання Ярослава Мудрого в новій частині міста сформувався центр державного та церковного управління держави. За будівельною програмою князя тут ще в першій половині XI ст. споруджено Софійський собор — Руську митрополію, монастирі Георгія та Ірини, а на Ярославовому дворі — ще три великі монументальні споруди. Все це нагадує розміщення державних і церковних установ у столиці Візантійської імперії — Константинополі, де поруч з патріаршим Софійським собором знаходилися імператорські патаци та різні управлінські установи.

Після смерті Ярослава Мудрого адміністративно-політичний центр держави перемістився на деякий час знову на княжий двір у "Городі Володимира". Про це свідчать літописні повідомлення, зокрема під 1068 р. Княжий двір у старому місті мав якесь значення, мабуть, тому літопис іноді називає його "велиций". У XII ст., як ми бачили, з'являється назва Великий Ярославів двір або Ярославів двір, що, вірогідно, було пов'язано з відношенням державного значення князівського двору в "Городі Ярослава".

Встановивши, що Великий Ярославів двір знаходився в південно-східному кутку "Города Ярослава", можна було б на цьому поставити крапку, та в літопису під 1194 та 1197 рр. згадується ще князівський двір, названий "Новим". У дослідників нема єдиної думки, де знаходився цей двір і яке значення він відігравав. Дехто вважає, що він був у Копиревому кінці Києва²¹, а інші — в районі Кирилівської церкви²². Однак ці думки суперечать літописним відомостям.

У другій половині XII ст. боротьба між Ольговичами і Ростиславичами завершилася угодою між Святославом Всеволодовичем та Рюриком Ростиславичем. Розпочався період їх спільного правління, що тривав до 1194 р. Головну роль відігравав Святослав Всеволодович, який вважався київським князем. Це про нього з великим патріотичним пафосом писав автор "Слова о полку Ігоревім", називаючи його "грізним та великим".

У літопису назва "Новий двір" згадується під 1194 р. у зв'язку з кончиною Святослава Всеволодовича. Ще раз про нього повідомляється, як про місце побудови Рюриком Ростиславичем церкви святого Василя в 1197 р.: "Того же лета созда великий боголюбивый князь Рюрикъ церковь святого Василя, во имя свое, в Киеве на Новом дворе"²³. В цьому повідомленні чітко й ясно говориться, що Новий двір знаходився

у Києві, де була збудована згадана церква. Тому немає жодних підстав ігнорувати це пряме повідомлення літопису про місцезнаходження Нового двору в самому місті, а не на його околицях.

Звістка 1197 р. значно доповнюється літописною розповіддю про останні дні життя Святослава Всеволодовича та його смерть у 1194 р. Князь, повертаючись з Карачева, дуже розхворівся і його везли влітку на санях, а потім човном: "В насадехъ по Десне, Святославъ же пришедеъ в К ы е в њ"²⁴. На якому саме дворі зупинився князь, нічого не повідомляється. В п'ятницю (події відбувалися в липні місяці) він поїхав до Вишгорода на уклін святим, вірогідно, Борисові та Глібу. На зворотньому шляху князь заїхав до Кирилівського монастиря, бажаючи вклонитися могилі свого батька. Але піл-ключник кудись пішов і засмучений Святослав "не поклонився отню гробу, приеха Киеву"²⁵. Наступного дня, в суботу, він знову поїхав молитися в якусь церкву в Кирилівському монастирі. В неділю було свято (вірогідно, в пам'ять Бориса та Гліба, 24 липня), але князь дуже розхворівся: "И не може ехати с Нового двора, но тоу и празднава празник стоую мученикоу"²⁶.

З розглянутої літописної розповіді видно, що Святослав після своїх останніх поїздок до Вишгорода та Кирилівського монастиря кожного разу повертався до Києва, а у свято святих мучеників Бориса і Гліба він залишався на Новому дворі. Таким чином, повернувшись з Карачева, князь жив у Києві на Новому дворі, де, мабуть, незабаром і помер. Гіпотеза про місцезнаходження Нового двору в районі Кирилівської церкви, тобто поза містом, відпадає сама собою.

Святослава Всеволодовича після смерті відвезли і поховати в Кирилівській церкві. Активну участь у цьому брав його співправитель Рюрик Ростиславич, який після церемонії поховання князя повернувся до Києва, де кияни влаштували йому урочисту зустріч, як новому київському князю.

Що стосується розміщення Нового двору в Копиревому кінці, то це питання трохи складніше. Головними аргументами висуваються знаходження тут Симеонівського монастиря чернігівських Ольговичів та церква на Вознесенському узвозі, досліджена М. К. Каргером, що атрибутується, як храм святого Василя, нібито збудований Рюриком Ростиславичем у 1197 р.²⁷ З цим важко погодитися, бо Копирів кінець не називається в джерелах "городом". Це добре видно з літописного повідомлення під 1140 р.: "Поиде Всеволодъ Ольговичъ из Вышегорода къ Киеву изрядивъ полкы и пришедеъ ега оу города в Копыреве конци и нача зажигати двory иже соуть предъ градомъ в Копыреве кончи"²⁸. Як бачимо, Копирів кінець вважається літописцем ще не містом, а лише його передмістям. "Городом Киевом" у той час, безперечно, звався дитинець — верхнє місто, укріплена частина — "Гора". Враховуючи все це, Новий двір не міг розташовуватися в Копиревому кінці, бо Святослав Всеволодович із своїх останніх поїздок щоразу повертався до Києва, тобто до київського дитинця, де він жив на Новому дворі.

Визначивши, де у Києві знаходився Великий Ярославів двір, можна зробити висновок, що в XI—XII ст. у верхньому місті було два офіційні князівські двори, згадувані в літопису. Назва одного з них "Новий", безсумнівно, висловлена на протигагу двору "Старому". Не важко здогадатися, що під старим двором тут мається на увазі князівський двір у старій частині міста, тобто "Городі Володимира", де перебував двір ще за княгині Ольги, Святослава та Володимира. Тоді "Новим двором" цілком слушно назвати Великий Ярославів двір у новій частині Києва. Отже, виходить, що Великий Ярославів двір і Новий двір — це той самий князівський двір, збудований Ярославом ще в XI ст.

Варто згадати, що в 1183 р. київський князь Святослав Всеволодович збудував на старому княжому дворі в "Городі Володимира", на

традиційному місці храмів, присвячених цьому святому, церкву святого Василя. А через 14 років наступник Святослава новий київський князь Рюрик Ростиславич у 1197 р. збудував на Новому, тобто Великому Ярославовому дворі ще один храм святого Василя на честь свого патрона. Залишки цього храму XII ст., як згадувалося, виявлені на вулиці Володимирській навпроти південної брами подвір'я Софійського собору²⁹.

Як свідчить аналіз літописних джерел, князівський двір знаходився в південно-східній частині "Города Ярослава". В 40–70-х рр. XII ст. він мав назву "Великий Ярославів двір" або "Ярославів двір", а в 90-х рр. цей же двір називався "Новим".

¹ Берлінський М. Краткое описание Киева. — СПб., 1820. — С. 65; Закарський Н. Описание Киева. — М., 1858. — Т. 2. — С. 840; Максимович М. А. Обозрение старого Киева. Собрание соч. — К., 1877. — Т. 2. — С. 107, 108; Каргер М. К. Древний Киев. — М.-Л., 1958. — Т. 2. — С. 270; Богусевич В. А. Про феодальні двори Києва XI–XIII ст. // Археологія, 1957. — Т. 11. — С. 14–20; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. С. 12, 124; Килиєвич С. Р. Детинець Києва в IX — первой половине XIII вв. — К., 1982. — С. 102, 103.

² Максимович М. А. Указ. соч. — С. 107.

³ Богусевич В. А. Назв. праця. — С. 14.

⁴ ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Т. 2. — Столп. 321.

⁵ Там же. — Столп. 396.

⁶ Там же. — Столп. 397.

⁷ Там же. — Столп. 416.

⁸ Там же. — Столп. 445.

⁹ Там же. — Столп. 473.

¹⁰ Там же. — Столп. 634.

¹¹ Висоцький С. О. Іпатіївський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі // Укр. іст. журн. — 1980. — №. — С. 64–68.

¹² ПСРЛ. Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 593.

¹³ Труды I Археологического съезда в Москве. — М., 1871. — Т. 1. — С. CVI.

¹⁴ Висоцький С. А. Золотые ворота в Киеве. — К., 1982. — С. 113.

¹⁵ Каргер М. К. Древний Киев. — М.-Л., 1961. — Т. 2. — С. 225, малюнок 84.

¹⁶ Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983. — С. 75.

¹⁷ Логвин Г. Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. — 1978. — №. — С. 30.

¹⁸ Розов Н. Н. Синодальный список сочинений Илариона — русского писателя XI в. II "Slavia" Рос. XXXII, Praha (1963), ses 2. — С. 118.

¹⁹ * Якщо Ярослав, як і Володимир, виділив і цій церкві десятину на утримання, то це могло бути підставою називати її також Десятинною. Махновець Л. С. називав цей храм Успінням Богородиці. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 92.

²⁰ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — С. 120.

²¹ Раппопорт П. А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII ст. // Советская археология. — 1962. — № 2. — С. 65; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982. — С. 132.

²² Иловайский Д. И. История России. — М., 1916. — Т. 1. — С. 239.

²³ ПСРЛ. — Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 707.

²⁴ Там же. — Столп. 679.

²⁵ Там же. — Столп. 680.

²⁶ Там же.

²⁷ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — С. 141.

²⁸ ПСРЛ. — Ипатьевская летопись. — Т. 2. — Столп. 302.

²⁹ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. — С. 17, на плані стародавнього Києва №7.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ДЕВІД ГЛАНТЦ (США, Нью-Йорк)

Прелюдія Курської битви: стратегічні операції радянських військ (лютий — березень 1943 р.)

Військові історики здавна віддають належне німецькому фельдмаршалу Еріку фон Манштейну в зв'язку з тим, що він зумів запобігти краху Східного фронту взимку 1943 р.

В той час, коли радянські війська розвивали безпрецедентну перемогу, здобуту під Сталинградом, Манштейн, щоб відновити стабільність на південному фланзі Східного фронту, долав подвійну перешкоду — з одного боку, впертість Гітлера, який не бажав навіть чути про необхідність переходу до маневреної оборони, — з другого, — натиск натхненої Сталінградською перемогою Червоної Армії, що прагнула якнайбільше скористатися з цієї перемоги.

Нині зрозуміло, що перемоги Манштейна у Донбасі та під Харковом були більшими, ніж раніше вважали історики, оскільки радянські стратегічні задуми взимку 1943 р. виходили далеко за межі звичайного розгрому німецьких військ у південній Росії. В дійсності Головнокомандування Червоної Армії мало на меті розгромити німецьку оборону практично на всьому обширі Східного фронту.

Існуючі оцінки радянських стратегічних задумів зимою 1942—1943 рр. та внеску Манштейна у відновлення німецьких шансів на Сході солідно документовані у численних історичних працях¹. Радянське командування, стверджують дослідники, покладало великі надії, по-перше, на успіх здійснюваного сталінградського контрнаступу і, по-друге, на можливість використання цієї видатної перемоги. Тому подальші наступальні операції Радянської Армії, що проводилися з грудня 1942 по лютий 1943 р., становили логічний розвиток перемоги під Сталинградом. Ця зимова кампанія чітко поділялася на три окремі етапи. На першому — Ставка прагнула ліквідувати спроби противника виручити оточені у Сталінграді німецькі війська. Рятувальні операції німців вдатися знешкочити, потай переміщуючи оперативні резерви та скориставшись нерішучістю Паулюса, який не наважився проігнорувати категоричний наказ фюрера за всяку ціну утримувати позиції. Він залишився у Сталінграді і відмовився від спроб пробитися на схід.

Згодом Червона Армія розпочала серію наступальних операцій з метою очищення південного берега Дону від військ Німеччини та її союзників. Починаючи з 17 грудня 1942 р. і до кінця січня 1943 р., радянські війська нав'язали бої та послідовно завдали серйозних втрат 8-й італійській, 2-й угорській та 2-й німецькій арміям. Хоч їм не вдалося завладіти Ростовом та блокувати відхід німецької армійської групи "А" з Кавказу, вони знешкодили сили німців та їхніх союзників вздовж Дону від Вешенської до Воронежа. Це призвело до відчутного розриву лінії німецької оборони на Півдні Росії.

Врешті, наприкінці січня 1943 г. Ставка використала цей розрив для того, щоб, спрямувавши сили Воронежського та Південно-Західного фронтів на захід, в напрямку Донбасу й Харкова, подолати ослаблену німецьку оборону, вийти до Дніпра й Азовського моря, а також знищити

рештки німецької армійської групи "Дон" ². На фінальних стадіях планування харківської та донбаської операцій до переліку цілей радянського наступу було додано Курськ.

У лютому 1943 р. значно ослаблені з'єднання Червоної Армії, діючи на межі можливостей вкрай перенапружених основних служб тилу й не-обачно просуваючися, потрапили в пастку, підготовлену Манштейном. Вдало перегрупвавши сили, що знаходилися під його командуванням (насамперед 1-шу й 4-ту танкові армії), ввівши в дію щойно прибулий танковий корпус СС та одержавши вимушеного дозволу Гітлера на перехід до маневреної оборони, Манштейн підготував ефективні донбаський та харківський контрнаступи. Перший, що розпочався 20 лютого, зім'яв відчутно ослаблений Південно-Західний фронт радянських військ і відкинув його рештки на лінію Сіверського Донця. 6 березня танкові корпуси Манштейна південніше Харкова атакували також знесилені армії Воронезького фронту і просунулися глибоко на північний схід в напрямку Белграда. Розвиток подій примусив радянську Ставку відмовитися від зимового наступу й поспіхом будувати оборону на річці Сіверський Донець та на рубежах, що згодом становитимуть південний край знаменитої Курської дуги.

Деякі аспекти загальноприйнятої інтерпретації зимової кампанії радянських військ потребують перегляду. Ми знаємо тепер, що німецькі зусилля врятувати свої армії під Сталінградом виявилися марними, оскільки сил Паулюса було недостатньо, щоб прорвати кільце оточення, а радянські стратегічні маневри (головним чином 2-ї гвардійської армії) робили такий прорив малоімовірним. Нам відомо також, що на початок грудня 1942 р. Радянське Головнокомандування вже розробило плани розгрому основних сил армійської групи "В", оволодіння Ростовом, ізоляції та розгрому армійської групи "А". Однак прорахунки в оцінці сили німецьких військ під Сталінградом призвели до вимушених змін у радянському плані. Ми знаємо також сьогодні, що самовпевненість радянської сторони, особливо щодо дешифрування розвідувальної інформації, а також слабкість радянських військ зумовили перемоги Манштейна в лютому й березні. Врешті, ми знаємо, що Жуков, натхнений успіхом радянського наступу, додав Курськ до переліку стратегічних цілей Червоної Армії на початку лютого.

Фактично всі історики дійшли висновку, що протягом зими 1943 р. розробники радянських стратегічних планів зосереджували свою увагу на південно-західному напрямі, зокрема на стратегічному рубежі — Дон на північ від Сталінграда через Міллерово та Котельников, а також від Харкова й Сталіне до Дніпра й Азовського моря. Очевидно, метою цієї кампанії, вважати вони, мало стати знищення німецьких армійських груп "А", "Дон" та південного флангу армійської групи "В".

Згадане тлумачення не враховувало існування другої стратегічної лінії, яку займали радянські війська і яка простяглася від Воронежа на Касторне, Лівни та від Курська на Брянськ і далі. Радянські військові історики багато писали про січневу воронезько-касторненську операцію і дещо менше — про лютневу операцію по визволенню Курська. Тут загальні нариси радянських авторів мають тенденцію раптово обриватися. Для того, щоб повніше дізнатися про наступальні операції на цьому стратегічному напрямку, слід більш детально вивчити мемуари радянських воєначальників та історичні праці, присвячені окремим військовим частинам. Аналіз цих джерел, а також обширних німецьких архівних матеріалів, дає можливість з'ясувати нині, що радянська зимова кампанія мала далеко більші цілі, здійснення яких включило б розгром німецької армійської групи "Центр" до переліку цілей запланованого стратегічного наступу. Коротше кажучи, Ставка розробила й спробувала втілити в життя стратегічні задуми, які в разі здійснення розкололи б

Східний фронт навпід, ставлячи у безвихідь всю німецьку оборону на Сході. Та обставина, що підготовлений наступ не досяг мети, підкреслює вагомість організованих Манштейном успішних контрударів.

Радянське стратегічне планування (листопад 1942 — лютий 1943)

Стратегічне планування Ставки (середини літа 1942 -- лютого 1943 р.) суворо відповідало загальним завданням стратегічних цілей СРСР у війні. Змушені протистояти фронтальному німецькому стратегічному наступу на півдні Росії, Ради намагалися ліквідувати авангардні німецькі армійські групи "А" та "В". Ще в липні 1942 р., коли наступаючі німецькі армії тільки наблизилися до Дону, Ставка спробувала завдати контрудару, який провалився, а згодом запланувала ще один, який не був здійснений через швидке просування німецьких військ³. На початку серпня радянські війська розпочали серію менш масштабних контратак, спрямованих на те, щоб стримати паровий каток німців та стабілізувати фронт на ближніх підступах до Сталінграда. Протягом цих запеклих оборонних боїв Ставка, однак, ніколи не залишала надії на відновлення широкомасштабних наступальних операцій.

Наприкінці жовтня, після того, як наступальний порив німців почав спадати і коли їх війська розпорошилися по Кавказу та ввязалися у важкі бої за Сталінград, Ставка сформулювала завдання операції "Уран" — контрнатуп проти німецьких військ в районі Сталінграда. Дарма, що мішенню операції "Уран" було визначено лише румунські та німецькі війська, котрі знаходяться безпосередньо в Сталінграді (румунські 3-тя й 4-та армії та німецькі 6-та й 4-та танкові армії), було ясно, що успіх цього ризикованого й сміливого заходу може визначити перемогу на всьому півдні. 19 листопада Червона Армія перейшла у контрнатуп під Сталінградом, який згідно з задумом мав стати першою стадією більш широкої зимової кампанії. Протягом перших кількох днів радянський оптимізм стрімко зростав, оскільки Червона Армія взяла в кільце набагато більше німецьких військ, ніж передбачалося. В процесі розробки шляхів ліквідації цих величезних сил, що опинилися в оточенні, цілі Рад досягти ще вагомішої перемоги дістали свого виразу у плані "Сатурн". Це була смілива операція, спрямована на те, щоб оволодіти Ростовом, ставлячи таким чином у безвихідь армійську групу "А", розпорошену тоді у передгір'ях Кавказу. Запеклі бої на підступах до Сталінграда, зумовлені спробами німців визволити оточений тамтешній гарнізон, призвели до звуження операції "Сатурн" до "Матого Сатурна" з відповідно меншими завданнями. Ате незважаючи на останнє, планування майбутніх радянських операцій було здійснено.

Розробка операції "Матий Сатурн" завершилася 13 грудня, а проведення її (16—29 грудня) збіглося з початком і крахом спроб німців деблокувати свої частини в Сталінграді з південно-західного напрямку. В обох успішних операціях ("Матий Сатурн" і Котельниковська — 24—30 грудня) радянські війська розгромили 8-му італійську армію, запобігли спробі 4-ї танкової армії виручити сталінградський гарнізон та, що набагато важливіше, створили загрозу впорядкованому відведенню німецької армійської групи "А" з регіону Кавказу.

Грунтуючись на цих успіхах, Ставка в січні розробила плани дальшого розвитку процесу, розпочатого "Матим Сатурном". Метою нової серії наступів було обрано угорські та німецькі частини, котрі оборонялися на півночі (від Сталінграда) вздовж Дону, та рештки німецьких і румунських сил, що відчайдушне утримували плацдарм на схід від Ростова, через який армійська група "А" мала б дістатися розташування основних німецьких сил. Перша з нових наступальних операцій —

острогосько-россошанська, проведена Воронежським фронтом 13–27 січня, завдала серйозного удару 2-й угорській армії і проторувала шлях до наступної операції, здійсненої разом з Брянським фронтом. Незважаючи на те, що німецькій 6-й танковій армії вдалося пробитися до Ростова, вона теж опинилася у тяжкому становищі. Оскільки на гнівдень і північ від Курська, а також між Харковом і Слав'янськом німецька оборона хибувала на великі розриви, Ставка вважала, що німці нездатні втримати свої позиції в районах Курська й Харкова, а також в Донбасі. Здавався вірогідним не лише розгром або вимушений відступ німецької армійської групи "Дон", складалося враження, що вся система німецької оборони в південній Росії не має перспектив.

Виходячи з цього. Ставка повернулася до стратегічних планів, які були розвіяні німцями взимку 1941–1942 рр. Впевнена у перемозі на півдні, вона почала обмірковувати шляхи оточення і знищення армійської групи "Центр".

Планування орловсько-брянської операції

Радянське стратегічне планування на початку лютого 1943 р. виходило передусім з факту капітуляції німецького угруповання в районі Сталіні - рада. Цим самим Ставка отримувача у своє розпорядження шість армій Донського фронту генерал-полковника К. К. Рокоссовського (21-шу, 24-ту, 62-гу, 64-ту, 65-ту і 66-ту) [?]. Звичайно, після майже двохмісячних боїв у Сталінграді ці армії вимагати переукомплектування. Воно частково здійснювалося напередодні німецької капітуляції, після неї поповнення розподілялися між усіма шістьма арміями. До того ж Ставка мала тепер у своєму розпорядженні інші стратегічні резерви, включаючи щойно сформовану 2-гу танкову армію генерал-лейтенанта О. Г. Родіна та 70-ту армію генерал-лейтенанта Г. Ф. Тарасова. Остання складалася з прикордонних частин НКВС з Далекосхідного, Забайкальського та Середньоазіатського військових округів. Цим новим силам надаватиметься ключова роль у нових планах, розроблених Ставкою.

Загальна концепція кульмінаційної фази зимової кампанії передбачала проведення розрахованого на три етапи стратегічного наступу. Насамперед, починаючи з 12 лютого, об'єднані сили Західного та Брянського фронтів мали оточити й ліквідувати німецькі війська в орловському виступі. Потім протягом 17–25 лютого ці два фронти, до яких приєднувався ще й Центральний, повинні були очистити від німецьких військ район Брянська та захопити плацдарм на західному березі Десни. Під час фінальної стадії операції (25 лютого–середина березня) Калінінський та Західний фронти мати вступити в бій, визволити Смоленськ і, діючи спільно з іншими фронтами, розгромити німецьку армійську групу "Центр", ліквідувати виступ Ржев-В'язьма. Весь наступ збігався би в часі з передбачуваними успішними операціями Воронежського та Південно-Західного фронтів і, отже, на середину березня, володіючи стратегічною ініціативою, Червона Армія виходила б на рубежі Дніпра.

Новоствореному Центральному фронту під командуванням Рокоссовського відводилася, зрозуміло, ключова роль у забезпеченні успіху цього широкомасштабного наступу. Маршал О. М. Василевський, який обіймав тоді посаду заступника Начальника Генерального штабу *, згадує: "Обговорюючи обстановку на півдні та враховуючи, що цілковитий розгром угруповання Паулюса є справою найближчих днів, Ставка Верховного Головнокомандування думала про дальше використання військ Донського фронту, які вивільнялися під Сталінградом. Наприкінці січня — на початку лютого після численних розмов Верховного Головнокомандуючого з керівними особами в центрі та на фронтах, визріло ще одне рішення: крім операцій на півдні, здійснити

низку великомасштабних наступальних операцій, зв'язаних єдиним стратегічним задумом і планом, з метою розгрому основних сил німецької групи армій "Центр". Передбачалося перш за все Брянським і лівим крилом Західного фронту розгромити 2-гу німецьку танкову армію в районі Орла, а потім, перекинувши сюди війська колишнього Донського фронту та перейменувавши його на Центральний, ударом через Брянськ та Смоленськ розвинути наступ і виходом в тил ржевсько-в'яземського угруповання, у взаємодії з військами Калінінського й Західного фронтів, здійснити накреслене завдання. Було розроблено конкретний план, а в перші дні лютого Ставка направила директиви відповідним фронтам"⁶.

5 лютого 1943 р. Ставка надіслала командуючому Донським фронтом Рокоссовському такий наказ:

"1. До 15 лютого 43 р. утворити Центральний фронт.

2. Польове управління Донського фронту перейменувати на польове управління Центрального фронту. Штаб дислокувати в районі Ольшанець, у 10 км на схід від Єльця.

3. Призначити: командуючим Центральним фронтом генерат-полковника Рокоссовського К. К., членом військової ради фронту генерал-майора Телегіна К. Ф., начальником штабу генерал-лейтенанта Малініна М. С.

4. До складу Центрального фронту включити польові управління 21-ї, 65-ї та 70-ї армій, 16-ту повітряну армію, 2-й гвардійський кавалерійський корпус, дивізії...

5. В районі Сталінграда зачислити свого заступника генерал-лейтенанта Трубникова К. П. з групою командирів"⁷.

Спеціальні директиви Ставки від 6 лютого ставили бойові завдання перед окремими фронтами, які брали участь у наступі⁸. Західний фронт генерал-полковника І. С. Конєва мав передати розташовану на його лівому фланзі 61-шу армію на Брянський фронт. 16-та армія Західного фронту, посилена 9-им танковим корпусом, повинна була до 12 лютого приєднатися до 61-ї армії Брянського фронту у спільному наступі через Жиздру на Брянськ, щоб, зімкнувшись з 13-ю та 48-ю арміями, оточити угруповання німців у Орлі. До 25 лютого Західному фронту Конєва належало підготувати додатковий наступ 50-ї та 10-ї армій, посилені двома танковими корпусами. Вони разом з Брянським і Центральним фронтами мали просунутися в напрямку Рославля й Єльні, розширюючи фронт наступу.

Брянський фронт генерал-полковника М. А. Рейтера отримав наказ співдіяти із Західним фронтом для швидкого оточення та знищення орловсько-брянського угруповання німців. 13-та й 48-ма армії повинні були до 12 лютого вийти на рубіж Дросково-Матоархангельськ-Фатеж. Даті 13-та армія мала, полегшуючи наступ Центрального фронту, розвивати наступ на Карачов-Брянськ, тоді як 48-ма армія отримала наказ обійти Орел з південного заходу. 61-ша армія Брянського фронту разом з 16-ю армією Західного повинна була з району Белева наступати на Волхов, щоб з'єднатися далі з 48-ю армією в районі Орла. Як тільки 61-ша армія досягне Зміївки, 3-тя армія має приєднатися до наступу на Орел. Перша фаза операції завершувалася 15—17 лютого розгромом орловського угруповання німців. Пік другої фази припадав на 23—25 лютого, коли 13-та армія разом з 16-ю армією Західного фронту повинна була знищити німецькі частини в районі Брянська. Після цього Західний та Брянський фронти приєднуватися до Центрального у фінатньому ривку на Смоленськ та Дніпро.

В ніч на 6 лютого Рокоссовський одержав детальні інструкції Ставки. Вони гласили:

"З метою дальшого розвитку успіху Брянського й Воронежського фронтів та виходу в тил ржевсько-в'яземсько-брянського угруповання противника Ставка Верховного Головнокомандування наказує:

1. До 12.2.43 зосередити:
 - а) 2-гу танкову армію в районі Долгое;
 - б) 2-ий кавкорпус з трьома лижними бригадами, двома танковими полками в районі Черемісиново;
 - в) 65-ту армію в районі північніше Долгое, південніше Лівни.

3 району зосередження на кінець 14.2.43 — 2-гу танкову армію, 65-ту армію, 2-ий кавкорпус вивести на рубіж розгортання Фатеж, Курськ. Інші частини 21-ої та 70-ої армій в міру їх прибуття зосереджувати в районі Волово, Долгорукове, Лівни і направляти слідом за наступаючими частинами першого ешелона фронту.

2. Зранку 15.2.43 2-ій танковій армії, 65-ій армії, 16-ій повітряній арміям перейти в наступ на загальному напрямі Севськ, станція Унеча, маючи на меті перерізати залізницю Брянськ— Гомель.

Кінно-стрілецьку групу Крюкова розгорнути на лівому крилі і спрямувати її через Новгород-Сіверський, Старий Бихів, Могильов, де переправитися на західний берег Дніпра, забезпечити за собою переправи та вийти у район Орші.

Мати на увазі, що правіше від вас наступатиме 13-та армія Брянського фронту, а через Жиздру на Брянськ перейде в наступ 16-та армія Західного фронту.

3. Після виходу армій фронту на лінію Брянськ, Гомель головний удар нанести через Климовичи, Хисловичи на Смоленськ з метою оволодіння району Смоленськ і відрізання шляхів відходу в'яземсько-ржевського угруповання противника. З виходом головних сил в район Унеча оволодіти Гомелем силами двох стрілецьких дивізій і західним берегом Дніпра на ділянці Речиця, Жлобин.

Одночасно з переходом у наступ ваших військ з лінії Брянськ, Гомель на Смоленськ перейдуть у наступ: Західний фронт — на Рославль і далі на Смоленськ. Калінінський фронт — на Вітебськ, Орша, частина сил на Смоленськ назустріч вашому головному удару.

4. Розмежувальні лінії фронту будуть визначені додатково. Мати на увазі, що лівіше від фронту наступатиме 60-та армія Воронежського фронту у загальному напрямку Льгов, Глухів, Чернігів.

Ставка Верховного Головнокомандування
Й. Сталін
Г. Жуков" ⁹.

Спланувати таку операцію — одна справа. Здійснити її — зовсім інша. І так було б навіть, якби німці дозволили продовжити розгортання радянського наступу на півдні. Залишалося лише шість днів до зосередження ударних сил Рокоссовського в районі Лівен і 11 днів до початку запланованого наступу. Якщо 2-га танкова армія та 2-й гвардійський кінний корпус вже знаходилися в районі Лівен, частини 70-ї армії мали пройти понад 200-кілометровий шлях, а 65-й та 21-й арміям доводилося з великими труднощами долати надзвичайно важкі залізничні та ґрунтові шляхи від самого Сталінграда. Глибокий сніговий покрив уповільнював пересування, весіннє танення могло розпочатися кожного дня, а шляхи з Лівен та Єльця на фронт вже перебувати у поганому стані.

Рокоссовський, заперечуючи проти суворо визначених часових обмежень, однак перемістився з своїм штабом до Єльця, залишивши свого заступника генерат-лейтенанта К. П. Трубникова в Сталінграді, де той мав допомагати дальшій передислокації бойових частин на північ. Там (в Єльці) він влаштував свою атасну штаб-квартиру та координував свої дії з командуючим Брянським фронтом генералом Рейтером. Пізні-

ше він описав напружену величезну повсякденну працю, якою займалася його команда:

"З першого ж моменту ми зіткнулися з величезними труднощами. У нашому розпорядженні була єдина одноколійна залізниця, яку на цей час вдалося відновити. Вона, звичайно, не могла справитися з перекиданням величезної кількості військ. Плани перевезень тріщали скрізь. Графік руху порушувався. Заявки на ешелони не задовольнялися, а залізничні состави якщо й подавалися, то виявлялося, що вагони не пристосовані для перевезення особового складу й коней"¹⁰.

Проблеми розгортання військ, що постали перед Рокоссовським, виявилися непереборними. Не маючи вибору. Ставка змушена була перенести початок наступу Центрального фронту з 15 на 25 лютого. Тим часом Брянський фронт продовжував здійснювати власні операції у відповідності з первинним планом. Діючи в тандемі з 60-ю армією Воронежського фронту, що знаходилася на лівому фланзі, 13-та армія генерал-лейтенанта М. П. Пухова відкинула 2-гу німецьку танкову армію на підступи до Малоархангельська, зім'яла її правий фланг та зайняла Фатеж. Одночасно 60-та армія генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського вибила 4-ту танкову дивізію 2-ї німецької армії з Курська. Спільні дії обох армій відкрили 60-кілометровий коридор між німецькими 2-ю танковою та 2-ю арміями — прорив, який призначався для використання Центральним фронтом Рокоссовського.

Оскільки сили Центрального фронту виявилися неспроможними сконцентруватися для завдання відповідного удару у потрібний час, Ставка наказала Брянському та Воронежському фронтам розвивати наступ силами 13-ї, 60-ї та 48-ї армій, доки Рокоссовський не завершить концентрацію своїх військ та їх підготовку до наступу. На 20 лютого 13-та й 48-ма армії відтіснили німецькі війська на рубежі Малоархангельськ та Дмитрієв-Льговський, а 60-та армія досягла передмість Львова. Тим часом основні сили Рокоссовського — 65-та та 2-га танкова армії стрімко завершували своє розгортання.

Генерал-лейтенант П. І. Батов 18 лютого переніс свою штабквартиру до Єльця з тим, щоб безпосередньо керувати передовим розгортанням 65-ї армії. На 24 лютого його дивізії почали висуватися на відведені їм рубежі на північ від Фатежа. Таким чином, їх перехід до тактичних бойових дій вимушено розпочався буквально з маршу. Тоді ж, 24 лютого 2-га танкова армія Родіна (408 танків) та 2-й гвардійський кавалерійський корпус Крюкова зосередилися на захід від Фатежа¹².

Рокоссовський розпочав наступ вранці 25 лютого. Оскільки 70-та та 21-ша армії ще перебували на марші, вони мали вступити в бій, як тільки дістануться району бойових дій, навіть до завершення їх повної концентрації. Тим часом 13-та й 48-ма армії Рейтера, завдавши серйозного удару 2-й німецькій танковій армії, ослабили її правий фланг, 16-та армія Західного фронту під командуванням генерал-лейтенанта І. Х. Баграмяна атакувала 22 лютого фланг 2-ї німецької танкової армії на північ від Жиздри. Дощова погода та вміла оборона німців загальмувати просування частин Баграмяна і на 25 лютого вони пройшли на захід лише 7 кілометрів. Запеклий опір та обмежені успіхи спонукати командуючого Західним фронтом генерал-полковника В. Д. Соколовського відмовити Баграмяну у використанні 9-го танкового корпусу для забезпечення прориву. Пізніше Баграмян з гіркотою говорив про нестачу потрібних сил та критикував Соколовського за відмову начежно підтримати його наступальні дії¹³. Проте згодом сусідній фронт Рокоссовського розпочав наступ у південному напрямку.

На початок наступальних дій вже існували загрозливі ознаки того, що загальний радянський стратегічний наступ у цілому зустрівся з непередбаченими труднощами. Всупереч очікуванням Ставки відчайдушний

та погано скоординований наступ Південно-Західного фронту захлинувся в середині лютого. Зазнавши невдачі у спробах зламати німецьку оборону в районах Слов'янська та Ворошиловграда, більшість мобільних формувань фронту здійснили спонтанне просування в глибокий німецький тил і на 20 січня досягли району Червоноармійська та околиць Запоріжжя. Після майстерного перегрупування своїх сил командуючий німецькою армійською групою "Південь" Манштейн у відповідь завдав удару по розтягнутих радянських військах. Розпочавши 20 лютого контрнаступ, 40-й танковий корпус розбив мобільну групу Попова, а протягом наступних днів танковий корпус СС та 47-й танковий корпус заподіяли тяжких втрат військам Південно-Західного фронту, відкинувши сили Радянської Армії назад на рубежі Сіверського Донця. Спочатку Ставка недооцінила серйозність ситуації, дотримуючись занадто оптимістичної думки, ніби німецький контрнаступ незабаром захлинетися. Відповідно радянське командування продовжувало квапитися із здійсненням своїх наступальних планів на північних ділянках, вірячи, що Воронежський фронт, який все ще успішно просувався вперед південніше і західніше Харкова, активно протидіятиме тимчасовому німецькому успіхові.

Хід орловсько-брянської операції

Війська Центрального фронту, яким командував Рокоссовський, вранці 25 лютого, через два дні після того, як генерал Пухов доповів, що його 13-та армія зайняла Матоархангельськ, увійшли в пролом між німецькими 2-ю танковою та 2-ю арміями. Під прикриттям розосереджених частин 13-ї армії передові дивізії 65-ї армії Батова просуваються полковими колонами в напрямку Комаричів та Дмитрієва-Орловського, ламаючи легкий опір противника. На правому фланзі армії полки 69-ї стрілецької дивізії, ведучи дії на розтягнутому фронті, підтримувати лише нестійкі контакти з оперативною групою 13-ї армії (сформованої з окремих лижних бригад), яка мала завдання сприяти наступу 65-ї армії". Південніше 354-та й 37-ма гвардійські стрілецькі дивізії наступали в то-жних умовах, долаючи спорадичний опір решток 137-ї німецької піхотної дивізії¹⁵. Перед німецькими військами, що захищалися на широкому фронті, стояло єдине завдання — контролювати та уповільнювати просування радянських військ, доки очікувані підкрплення зможуть забезпечити міцнішу оборону. Цього вдалося досягти - неконцентований наступ радянських військ позначився лише незначними успіхами. Становище Батова ускладнювалося тим фактом, що його частини мали проводити операції в прилеглому секторі 70-ї армії, дислокація якої була визначена, але чиї війська ще не прибули у передбачуваний район військових дій. Протягом наступних днів оперативна група 70-ї армії генерал-лейтенанта Г. Ф. Тарасова досягла району Грем'ячого й почала направляти свої дивізії на відведені сектори¹⁶. Однак 25 лютого ці дивізії ще пробивалися дорогами з-під Лівен.

2-га танкова армія Родіна атакувала противника з районів власного зосередження, розташованих на захід від Фатежа. Наступ здійснювався з-за завіси, створеної 132-ю дивізією 13-ї армії, яка відкинула німецьку 707-му охоронну дивізію до околиць Дмитрієва-Льговського. Тут німці також намагалися відстояти позиції, що прикривали ключові пункти сполучення шляхів, доки свіжі сили зможуть утворити надійний захисний рубіж. Дві стрілецькі дивізії (194-та й 60-та) радянської танкової армії проклали собі шлях на захід крізь болота вздовж річки Свапи і прорватися на Дерюгино та Дмитрієв-Льговський, долаючи запеклий опір противника. В наступі брати участь два танкових корпуси (11-й і 16-й); перший пробивався в напрямку Севська, другий -- до німецьких позицій на схід від Дмитрієва-Льговського. Кавалерійсько-стрілецька

група Крюкова, маючи в авангарді три лижні батальйони, разом з приданою 115-ю стрілецькою бригадою атакувала лівий фланг 2-ї німецької танкової армії. Цупко тримаючись за Дмитрієв-Льговський, німці примушували радянські сили або вступити у безпосередні бої за місто, або здійснити з півдня обхідний маневр щодо німецького флангу. В результаті майже одразу 16-й танковий корпус Родіна, а також 60-та і 194-та дивізії виявилися зв'язаними важкими й напруженими боями на оборонному рубежі Дерюгино-Дмитрієв-Льговський. Тим часом 11-й танковий корпус та кавалерійсько-стрілецька група обійшли німецьку оборону з півдня й просуватися до Севська важкими дорогами, водночас долаючи слабкий спротив з боку німців.

На перше березня Рокоссовський досяг значних успіхів. На правому фланзі Центрального фронту 65-та армія Батова просунулася далеко вглиб німецької оборони, рухаючися на Дмитрієв-Орловський, аіе його 69-та стрілецька дивізія не змогла оволодіти містом, оскільки оборону сектора було посилено 78-ю німецькою піхотною дивізією. Батов, однак, не міг розраховувати й на підтримку 70-ї армії, передові дивізії якої зосередилися навколо Грем'ячого і готуватися розпочати бої в цьому досі незайнятому секторі. На правому фланзі Рокоссовського 11-й танковий корпус та кавалерійсько-стрілецька група вибили з Севська його угорських оборонців і готуватися до стрімкого просування на захід, де опір противника слабшав¹⁹.

Незважаючи на прогрес на правому й лівому флангах, становище в центрі фронту, очолюваного Рокоссовським, було менш обнадійливим. Хоч тут німецькі частини остаточно залишили Дмитрієв-Льговський, вони відходили з боями на заздалегідь підготовлений рубіж оборони біля Дерюгина. Незважаючи на введення в бій 16-го танкового корпусу, темпи наступу Червоної Армії не прискорилися. Більше того, запеклі бої відволікали сили генерала Родіна від первинко визначеного напрямку (Севськ-Трубчевськ). Замість цього, їх спрямували на Комаричі, де концентрувалися німецькі військові резерви.

Протягом наступних 5 днів сили Рокоссовського досягли незначних успіхів на правому фланзі та в центрі й ефективного, але оманливого прогресу — на лівому фланзі. 65-та армія Батова з'єдналася тепер на правому фланзі разом з дивізіями 70-ї армії. Остання зайняла широкий сектор фронту, відбиваючи разом з частинами 65-ї армії спроби 78-ї німецької піхотної та 12-ї танкової дивізій прийти на допомогу оборонцям рубежу Дмитрієв-Орловський та південних підходів до Орла. Хоч частини Батова відкинули німецьких оборонців на позиції південніше ріки Усоші та оволоділи кількома селами на підходах до Комаричів, наступ розвивався повільно й усім, хто брав у ньому участь, ставало ясно, що його продовження неможливе без значних радянських підкріплень.

На південній ділянці 11-й танковий корпус просувався на захід від Севська і на 4 березня оволодів ключовими пунктами Серединна Буда і Суземка. 59-та бригада корпусу взаємодіяла з місцевими партизанськими загонами в операціях по визволенню населеного пункту Ігрицьке на Усоші, тоді як інші підрозділи корпусу підтримували операції кавалерійсько-стрілецького угруповання Крюкова, що розвивалися у південному та західному напрямках. 7 березня сили під командуванням Крюкова досягли околиць Новгорода-Сіверського та берегів Десни у 160 кілометрах в глибині німецького тилу. Цей успіх, однак, виявився примарним, оскільки угруповання Крюкова були розпорошені на фронті довжиною у 160 кілометрів. Такий рідкий заслін з кавалерійських та стрілецьких частин міг впоратися із рештками розбитих угорських дивізій. Та він не міг успішно протидіяти новоприбулій і поповненій свіжими силами німецькій танковій дивізії. Саме такому становищу слід було дати раду.

Найбільш природним і надійним джерелом свіжих сил для продовження наступу, який провадив Рокоссовський, була 21-ша армія генерал-лейтенанта І. М. Чистякова. На початку лютого вона рушила з Сталінграда в район Лівен¹⁹. 5 березня передові підрозділи армії Чистякова досягли місць фронтового розгортання поблизу Фатежа. Не бажаючи повторювати попередньої помилки, яка полягала у введенні в бій 70-ї армії з ходу окремими частинами, Рокоссовський дав новоприбулій армії кілька днів для зосередження й перегруповування, перш ніж послати її в бій на підтримку Батову й Тарасову. Прагнення надати наступу Рокоссовського свіжого імпульсу вимагало врахування нових подій, які мали місце далеко поза театром дій Центрального фронту. Рокоссовський повинен був відновити атаки своїх військ та добитися успіху до того, як армія Чистякова досягне стану готовності.

Найбільш серйозним з цих нових факторів виявився успіх керованого Манштейном німецького наступу на півдні. У важких боях 1–5 березня 4-та танкова армія Манштейна оточила пізніше Харкова і повністю розгромила 3-тю радянську танкову армію. Відтепер два танкові корпуси (танковий корпус СС і 48-й) загрожували радянському Воронезькому фронту, частини якого прикривали ключове місто — Воронеж. Щоб відновити становище. Ставка переорієнтувала стратегічні резерви (включаючи 62-гу й 64-ту армії, що рухатися зі Сталінграда) у райони бойових дій. Та вона, очевидно, не відчувала наїсного занепокоєння у зв'язку із зупинкою наступу Рокоссовського²⁰. Натомість ранком 7 березня Ставка змінила завдання Центральному фронту. Тепер, замість визначеної раніше мети глибоко просунутися в напрямку Брянська, Центральному фронту було наказано у взаємодії з Брянським і Західним фронтами витіснити німців з позицій, що захищали орловський виступ.

Зокрема, Рокоссовському було наказано консолідувати свої сили та спрямувати їх у північному напрямку Локоть-Орел. В авангарді мала діяти 2-га танкова армія. 21-ша армія Чистякова повинна була приєднатися до наступу як тільки вона повністю зосередиться і виявиться спроможною розпочати активні бойові дії. 16-та армія Баграмяна із Західного фронту, яка понад два тижні була скута безплідними боями на рубежі Жіздри, одержала свіже поповнення і наказ відновити бойові дії.

На виконання цих нових настанов Рокоссовський наказав Родіну розгорнути свою танкову армію південніше Усоші та, у взаємодії з 65-ю армією, завдати концентрованого удару вздовж лінії Локоть-Орел. Родін, у свою чергу, наказав 11-му корпусу генерал-майора І. Г. Лазарева та 115-й стрілецькій бригаді передати сектор, в якому вони вели наступальні дії, кавалерійсько-стрілецькій групі Крюкова та зосередитися на лівому фланзі 2-ї танкової армії вздовж південного берега Усоші. Це поклало на групу Крюкова утримання сектора бойових дій довжиною понад 150 кілометрів саме тоді, коли 2-га німецька армія накопичувала сили для загального контрнаступу.

Хоч новий наступ Рокоссовського розпочався 7 березня масованими атаками на ділянці 65-ї армії (на Березьку), наступ фронту в цілому здійснювався поступовим введенням у бій окремих частин. Це сталося, зокрема, в зв'язку із затримкою концентрації сил 2-ї танкової армії. У важких боях її 16-й корпус разом з доданими стрілецькими дивізіями, діючи спільно з 65-ю армією на її лівому фланзі, відтіснив німецькі сили назад до Усоші та у відчайдушних боях здобув невеличкі плацдарми на її північному березі. Невдовзі 11-й танковий корпус приєднався до битви, переправився на той бік ріси і просунувся в напрямку Апоша. Ці зусилля виявилися марними, оскільки 2-га німецька танкова армія спрямувала свіжі резерви (а саме 45-ту й 72-гу піхотні дивізії) напереймсилами Рокоссовського. Боротьба з перемінним успіхом тривала, не

даючи виразної переваги жодній з сторін. Однак події, що відбувалися на інших теренах, знову зруйнувати плани Рокоссовського.

7 березня 2-га німецька армія закінчила перегруповання великих сил

і кинула спочатку відпочилу 4-ту танкову дивізію, а потім інші переформовані піхотні дивізії в атаку проти ослабленого лівого флангу радянських військ прориву. 4-та танкова дивізія контратакувала з німецького плацдарму на Десні поблизу Новгород-Сіверського, завдавши удару по розтягнутому фронту кавалерійських дивізій та лижних бригад кавалерійсько-стрілецької групи Крюкова. Радянські підрозділи легкої піхоти та кавалерії не змогли витримати удару й почали відходити на схід.

14 травня, в той час як ослаблені сили Родіна, Батова й Тарасова марно намагалися прорвати німецьку оборону, німецькі 82-га й 88-ма піхотні дивізії приєдналися до контратак 2-ої німецької армії. В результаті підрозділи Крюкова не витримали свої позиції й змушені були розпочати швидкий відхід на схід.

Отримавши прохання Крюкова про допомогу, Рокоссовський практично не мав можливості подати її. Події, що відбуватися поза Центральним фронтом, знову зв'язати йому руки. Атака Баграмяна північніше Львова безнадійно провадилася, а німецька армійська група "Південь" під командою Манштейна перейшла в наступ, цього разу проти сил Воронезького фронту, які тримати оборону на південь від Харкова. Ставка була прикро вражена, коли 6 березня танкові корпуси Манштейна спрямувати свій удар безпосередньо проти радянських сил, які захищати Харків, і до 15 березня оволодіти цим містом, а 17 березня прорватися до радянських позицій в околицях Белгорода. Будь-яке подальше успішне просування німців становило б недвозначну загрозу як південному флангу, так і тилу Центрального фронту Рокоссовського. Якщо події, котрі відбуватися на Південно-Західному та Воронезькому фронтах, вважати точним індикатором можливостей німців, слід зробити висновок, що безпека нависла й над Центральним фронтом. Вперше впродовж тижнів після переходу німців у контрнаступ Ставка повністю усвідомила масштаби погіршення ситуації. І справді -- криза стала реальністю.

Змушена до контрзаходів Ставка почала спішно зосереджувати стратегічні резерви, необхідні, щоб стримати просування німців та зберегти якомога більше попередніх переваг, здобутих у ході зимової кампанії. 11 березня було ухвалено перше рішення - передати на той час повністю укомплектовану 21-шу армію Чистякова з Центрального фронту на Воронезький. Після того, як Чистяков негайно перебазував свою армію на південь, в район Обоєні, останні надії Рокоссовського завдати поразку німецькому угрупованню в Орлі зникли. До того ж, Ставка наказала 1-й танковій армії просуватися на південь, щоб зміцнити Воронезький фронт, а двом арміям, 24-й та 66-й, що перебазуватися з Статінграда, зосередитися в тилу Воронезького фронту навколо Воронежа²¹. Ставка правильно розрахувала, що надісланих сил, разом з 62-ю та 66-ю арміями, які вже прибули з Статінграда, досить, щоб стримати просування могутнього механізованого парового катка Манштейна. Так воно й сталося. Погода та цілковите виснаження німецьких сил після того, як вони знову захопили Белгород, призвели до визначення лінії фронту, яка згодом стала південною частиною Курської дуги.

Війська Рокоссовського продовжувати обмежені наступальні дії до 21 березня. Водночас командуючий Центральним фронтом направив резерви, щоб визволити оточені підрозділи Крюкова та використати їх на нових оборонних рубежах в районі Севська. На той час сподівання Ставки досягти весною 1943 р. значних стратегічних успіхів розвіялися. Погляди тих, хто займався стратегічним плануванням як в Радянському Союзі, так і в Німеччині, віднині привертатися до наслідку невдалої радянської стратегічної ініціативи — Курської дуги.

Отже, зимою 1942—1943 рр. наступальні очікування Ставки перевищували реальні можливості Червоної Армії. Натхнена листопадовою перемогою в Сталінграді та підбадьорювана, здавалося, нескінченною серією військових успіхів, Ставка розширила в лютому свої стратегічні цілі, які зводилися спочатку до розгрому німецьких військ на півдні Росії. Передбачався також розгром сил ворога в Центральній Росії, зокрема армійської групи "Центр". Таким чином, надоптимізм Ставки мав прецеденти — під час Московської битви вона також прагнула здійснити більше. Хоч радянське стратегічне планування в 1943 р. було більш досконалим, воно теж позначене елементами поспіху й гарячкості. Рішення прийматися надто швидко, зосередження військ відбувалося повільно, натрапляючи на постійні труднощі, недостатньо уваги приділялося забезпеченню артилерійської підтримки, тилове забезпечення військ було, м'яко кажучи, недостатнім. Отже, Ставка мала ще вдосконалювати мистецтво діяти у відповідності з наявними можливостями, висувати реальні цілі, добиватися відповідності між плануванням і проведенням широкомасштабних операцій²².

Нині ясно, що наступальні цілі, висунуті в стратегічному плані від 6 лютого, були надмірно широкими. Та в контексті того часу рішення розширити масштаби наступу, щонайменше, зрозуміле. Успіхи радянських військ на півдні були вражаючими й, здавалося, — безмежними. Після капітуляції угруповання німецьких військ під Сталінградом в розпорядження радянського командування вивільнялися численні й могутні армії, і ці армії можна було використати у різний спосіб. Здавалося більш розважливим кинути їх усі разом для прискорення наступу проти надломлених німецьких військ, який вже успішно розвивався, ніж притримувати армії, що вивільнялися, до літа, коли шанси німців могли зрости.

Декілька інших факторів заважали ефективно використати "сталінградські" армії. По-перше, оточені частини німців трималися в Сталінграді до 2 лютого, скоротивши критичний час для перекидання радянських армій на інші театри військових дій. По-друге, погіршення весняних умов у поєднанні з жахливим станом російських ґрунтових шляхів і залізничних колій робили будь-яке пересування, в кращому випадку, важким, а в гіршому -- неможливим. Ті самі проблеми, на які натрапили частини танкового корпусу СС під час загальновідомого "маршу грязюкою" в лютому, постали перед буквально всіма формуваннями Червоної Армії, що займалися перегрупуванням. В результаті, стратегічне переміщення військ затримувалося, а наступальні операції набирали характеру розрізнених акцій.

Контрудар, здійснений Манштейном в середині лютого всупереч опору Гітлера, перешкодив далекосяжному стратегічному задуму Ставки. Коли б контрудар не був здійснений або коли б він затримався на значний час, вірогідно, що радянський стратегічний наступ мав би набагато вагоміші наслідки, особливо якщо 21-ша армія приєдналася б до бойового удару, заподіяного противнику Центральним фронтом у березні. Залишається також неясним, яку роль могли б відіграти 64-та й 62-га армії, що прибули на початку березня в район східніше Белгорода й Харкова, у наступних операціях Рокоссовського. Якби він міг використати всі три армії (21-шу, 62-гу та 64-ту), німецькі позиції опинилися б під далеко більшою загрозою. Отже, можна напевно сказати, що контрнаступ Манштейна, який протягом довгого часу розглядався лише як такий, котрий тимчасово відновив німецькі позиції на Східному фронті, мав далеко більше значення, ніж вважалося досі.

Невдалий лютевий наступ значною мірою вплинув також на радянську стратегію літа 1943 р. Вперше за час війни Ставка продемонструвала розсудливість, терпіння й стриманість, розробляючи план стра-

тегічних операцій. Він передбачав наявність первинної оборонної фази і визначив справді реалістичні, а отже, й досяжні цілі. Те, що кінцевою стратегічною метою Червоної Армії влітку 1943 р. був вихід на рубіж Дніпра, не стало випадковістю. Радянське Головнокомандування ретельно переглянуло сценарій, який призначався для зими 1943 р., та, ґрунтуючись на здобутому досвіді, будувало тепер свої плани на більш чіткому володінні мистецтвом можливого.

Досвід проведення невдалої лютневої стратегічної операції залишив у спадщину і Ставці, і командуванню фронтів та армій також розуміння необхідності розв'язання низки оперативних завдань. Відповідно запланований на липень і серпень радянський контрнаступ передбачав, у першу чергу, знешкодження основних німецьких військових угруповань у белгородсько-харківському та орловському виступах, а вже потім прорив на захід вздовж осьової лінії від Курської дуги в напрямку Севська. Окремі командуючі виступали за повторення лютневого плану нанесення серйозних проникаючих вглиб ударів на західному й південно-західному напрямках з метою оточення німецьких військ на північ від Харкова. Однак Сталін і Ставка відстояли необхідність фронтального удару по німецьких військах в районах Орла й Белгорода. Позитивно оцінюючи цей план, особливо коли врахувати недосвідченість радянських командирів та їх недостатнє вміння проводити неординарні маневри, треба констатувати: він частково базувався на досвіді лютневих операцій, коли німецькі війська використали позиції, які вони займали, щоб завдати ударів по флангах Рокоссовського. Врешті радянські війська перейшли в наступ з найбільш просунутої вперед точки Курського виступу в напрямку Севська, але тільки після того, як було ліквідовано загрозу німецьких флангових ударів.

Наприкінці відзначимо, що лютневий наступ радянських з'єднань справив щонайменше опосередкований вплив на долю німецьких військ у липні 1943 р. Після невдалої лютневої операції радянські сили залишилися в німецькому тилу, у брянських лісах. Вони склалися з партизанських бригад та окремих частин оточеного 2-го гвардійського кавалерійського корпусу. Оскільки німці виявилися неспроможними очистити цей регіон до липня, коли розпочалася титанічна Курська битва, підрозділи 4-ї німецької танкової дивізії та інші частини були й на той час скуті радянськими силами, що знаходилися тут, і не змогли взяти участь у наступі. Більше того, ці сили Червоної Армії, вірогідно, постачали цінну розвідувальну інформацію радянським військам стосовно німецького наступу, який наближався.

¹ Серед таких історичних прань лише в дослідженні Джона Еріксона згадуються радянські плани широкого наступу проти німецької армійської групи "Центр". У змістовку, гідному уваги німецькому нарисі також згадується план розгорнутого наступу радянських військ у лютому 1943 р. See generalieulnant a.D.A.D. von Plato. Die Geschichte der 5. Panzerdivision 1938 bis 1945. Regensburg: Walhalla und Praetoria Verlag KG Georg Zwic-kenpflug, 1978.

² Про операції в Донбасі та у районі Харкова див.: David M. Glantz. From the Don'to the Dniepr: Soviet Offensive Operations, December 1942 -August 1943. London: Frank Cass and Co. Ltd., 1991. Серед небагатьох радянських праць, де безсторонньо висвітлюються харківська та донбаська операції, слід відзначити книги В. П. Морозова "Западнее Воронежа" (М., 1956) та А. Г. Ершова "Освобождение Донбасса" (М., 1973). Жодна з цих операцій не розглядається в добірках радянських архівних матеріалів, підготовлених радянським Генеральним штабом в період та після війни, які останнім часом було розсекречено. В цих матеріалах також немає жодної згадки про широко задуманий лютневий наступ.

³ 5 липня 1942 р. 5-та танкова армія розпочала невдалий наступ Брянського фронту, щоб зупинити просування німецьких військ до Дону. Деталі див.: Боевые действия войск Брянского и Воронежского фронтов летом 1942 г. на Воронежском направлении // Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Т. 15. М., 1955. — С. 115— 146. Під грифом "Таємно". Розсекречено у 1964 р. 27 липня Ставка за твердила новий план, який не було впроваджено в життя. Він передбачав стратегічний наступ Брянського, Воронежського та Сталінградського фронтів від Єльця на півночі до Ко-

тельникова на півдні — проти армійських груп "В" й "А". Про деталі плану див.: М і х а л ь о в С. О разработке замысла и планировании контрнаступления под Сталинградом // Вестник военной информации. 1992. — №. — С. 7.

⁴ Про воронезько-касторненську операцію див. названу працю Єршова та раніше засекречену розробку радянського Генерального штабу "Воронежско-касторненская наступательная операция войск Воронежской и левого крыла Брянского фронтов" в "Сборнике военно исторических материалов Великой Отечественной войны". Выпуск 13. (М., Военно-историческое управление Генерального Штаба Советских Вооруженных сил. 1954). Розсекречено у 1964 р.

- 57 ма армія Донського фронту невдовзі була переформована у 68-му армію, з лк> того 1943 р. діяла на Південно-Західному фронті.

⁶ В а с и л е в с к и й А. В. Дело всей жизни. Кн. 1. М., 1988. С. 307- 309. Документа Ставки стосовно планування цієї операції все ще переховуються в архівах. Розповідь Василевського базується на вже розсекречених матеріалах і відповідає їм.

⁷ Там же. С. 312. Див. також: Р о к о с с о в с к и й К. К. Солдатский долг. М., 1985. - С. 185- 186.

" В а с и л е в с к и й А. М. Указ. соч. — С. 313; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. М., 1989. — С. 97; Т е л е г и н К. Ф. Войны неслучайные версты. М., 1988. - С. 173.

⁹ В а с и л е в с к и й А. М. Указ. соч. — С. 313— 314.

⁰ Р о к о с с о в с к и й К. К. Указ. соч. — С. 186- 187. Див. також: Б а т о в П. И. В походах и боях. М., 1966. - С. 289- 290.

¹ Дані про операції 13-ї, 6-ї та 38-ї армій протягом цього та наступних періодів див.: В пламени сражений: боевой путь 13-й армии. М., 1973. — С. 84—88; Шариков А. Черняховский. М., 1971. — С. 185— 195; М о с к а л е н к о К. С. На юго-западном направлении. Т. 2. М., 1969. - С. 397-451.

² Операції 2-ї танкової армії висвітлено в кн.: В ы с о ц к и й Ф. П., М а к у х и н М. Е., С а р ы ч е в Ф. М., Ш а п о ш н и к о в М. К. Гвардейская танковая. М., 1963. — С. 15 — 23. Деякі радянські джерела вказують на 26 лютого як дату початку наступу Ігу. Така розбіжність пояснюється тим, що різні з'єднання вступали в бій у різні дні.

³ Б а г р а м я н Й. Х. Так шли мы к победе. М., 1988. — С. 371 - 378. Докладно розповідається про операції 16-ї армії у період з 22 лютого до кінця березня. Більше подобиць про дії на рівні дивізій міститься в кн.: Л о б а н о в В. Восемнадцатая гвардейская. Калининград, 1975. — С. 74 77; К у з н е ц о в П. Г. Гвардейцы-москвичи. М., 1962. - С. 190- 193.

⁴ Оперативні й тактичні дані, що стосуються диспозиції та дій німецьких збройних сил в період операції див.: Pz AOK 2, 37075/46, Chetkarteii, 28 Anlagen, Anlagenband 33, P/ AOK 2, la, Lagenkarten 1.2.1943 - 28.2.1943, NAM 1-313, Roll 171; AOK 2, 37075/47, Chef-karten, 14 Anlagen, Pz AOK 2, la, Lagenkarten 18.3.1943 31.3.1943, NAM T-313, Roll 171; and AOK 2, 31811/2, Anlage zum Kriegstagebuch A.O.K.2 — la, Russland Teil 9, Lagenkarten 1. Januar 1943 bis 31 Mrdz. 1943. NAM T-312 Roll 1213. Оцінки німецької розвідки містяться в АОК 2, 31811/123 (німецький заголовок відсутній). Ситуаційні карти та схеми (1:300000), підготовлені контррозвідальною службою Другої армії (Іс/АО), грудень 1942— липень 1943, NAM T-312, Roll 1223. Цей розвідувальний матеріал підтверджує радянські оперативні дані та цілком підтверджує радянські наступальні плани.

⁵ Про додаткові деталі бойового шляху 65-ї армії див.: Н а г и с е в Г. С. На службе штабной. Рига, 1972. С. НО 113; П а в л о в И. 11. От Москвы до Штральзунда, М., 1985. — С. 45—47. Остання книга є Історією 35 і стрілецької дивізії.

⁶ Б а т о в П. И. Указ. соч. — С. 295—298. Проблеми координації дій між 65-ю та 70-ю арміями, а також деталі операцій 69-ї стрілецької дивізії див. у кн.: А н д р е е в А. А. По военным дорогам. — М., 1991. — С. 36- • Б7. Один з небагатьох доступних нарисів висвітлює операції 70-ї армії (на прикладі дій 102-ї стрілецької дивізії, що входила до її складу); див.: А н д р е е в А. М. От первого мгновения до последнего. М., 1984. — С. 70-76."

⁷ Роль 194-ї стрілецької дивізії в цій операції висвітлюється в кн.: Ш и л о в К. К. Речицкая краснознаменная. М., 1962. — С. 63— 73.

⁸ Розгорнутий огляд операцій 11-го танкового корпусу подано в кн.: Ю щ у к И. И. Одинадцатый танковый корпус в боях за Родину. М., 1962. — С. 18— 27.

⁹ Роль 21 і армії в цій операції розглядається в кн.: По приказу Родины. М., 1971. С. 68- 75; Ч и с т я к о в И. М. Служим Отчизне. М., 1975. — С. 130- 137.

⁰ Спочатку передбачалося, що обидві — 62 та та 64-та — армії після

переформуван

ня, можливо, будуть використані для посилення бойових дій на Центральному фронті або

на іншій ділянці лютневого контрнаступу.

¹ 1-ша танкова армія формувалася у безпосередній близькості від штаб-квартири 29 і армії поблизу Осташкова в тилу Північно-Західного фронту, між 30 січня та 23 лютого 1943 р. Спочатку вона складалася з одного танкового корпусу (6 го), одного механізованого корпусу (3-го), окремої танкової бригади (112-ї), двох повітрянодесантних дивізій (6-ї та 9-ї), шести лижних бригад та кількох окремих танкових полків. В середині лютого 1-ша танкова армія з'єдналася з 68-ю армією генерал-лейтенанта Ф. І. Толбухіна — спеціальною ударною армією, що складалася переважно з повітрянодесантних дивізій. Обидві армії сформували групу Хозіна, якій відводилася роль головної сили запланованої на кінець лютого великої наступальної операції Північно-Західного фронту, спрямованої проти німецької 16-ї армії. Використовуючи перехід у наступ 1-ї ударної армії, група Хозіна мала оволодіти залізничним вузлом Дно та, розвиваючи наступ в напрямку Луги, вийти до узбережжя

Балтійського моря, щоб ізолювати німецьке угруповання в районі Ленінграда. Однак 23 лютого (за іншим джерелом, — 9 березня) її бойові підрозділи було скеровано на південь для участі в наступальних операціях (або в наступі Західного фронту на Ржев, що розпочався 2 березня після того, як німецька армійська група "Центр" почала відходити з виступу Ржев—В'язьма, або в наступі, який здійснювався на Центральному фронті). Ієну вала також можливість використати групи Хозіна для зміцнення військ, які протистояли контрудару Манштейна. Головні бойові сили групи Хозіна досягли району Обоянь 23 березня.

Той факт, що Ставка мала намір використати цю моїутню силу для великого наступу південніше Ленінграда, засвідчила широчінь радянських наступальних планів у лютому 1943 р. На інші, пов'язані з цим, деталі вказано в кн.: К а т у к о в М. Е. На острие главного удара. М., 1976. — С. 193—197; Бабаджанян А. Х., П о п е л ь М. К., Ш а л и н М. А., К р а в ч е н к о И. М. Люки открыли в Берлине. М., 1973. — С. 7-13.

Хід операцій 24-ї та 66-ї армій на Воронежському фронті з'ясовано в кн.: От воронежских степей до австрийских Альп. М., 1971. - С. 26—27; С а м ч у к И. А., Скачко П. Г., Б а б и к о в Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги. М., 1970. — С. 45—49. Наказ виступати 66-та армія одержала 23 березня.

²² Наприклад, планування сталінградської операції відбувалося більше місяця. Відпо-відно тривала й підготовка до наступу. Що ж до інших наступальних операцій, то на них пішло значно менше часу: на "Малий Сатурн" - трохи більше трьох тижнів, на острогосько-россошанську операцію — близько 20 днів та близько одного тижня — на воронько-касторненську й наступні операції.

ОГЛЯДИ

"Дух і Літера" — нове видання Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Часопис "Дух і Літера", що минулого року почав видаватися Центром європейських гуманітарних досліджень при Національному університеті "Києво-Могилянська академія", при підтримці Французького інституту в Україні, розрахований на елітарного читача. До складу редколегії ввійшли філософ Костянтин Сігов, соціолог Леонід Фінберг, культуролог Вадим Скуратівський та літературознавець і політолог Микола Рябчук. "Дух і Літера" має бути зорієнтований на тих, хто в нашому новонародженому і ще дуже слабкому громадянському суспільстві відчуває нестерпну потребу у діалозі на рівні аналітичних, концептуальних текстів, у справді "спектральному" аналізі цього світу. Тому часопис пропонує читачеві разом проторувати шлях до того простору, де зводяться нанівець ізоляція та розкол між "науками про дух" і "науками про літеру".

У першому номері журналу, в якому налічується понад 460 сторінок, представлені матеріали Міждисциплінарного семінару ім. Івана Лисяка-Рудницького, який з 1996 р. регулярно проводиться у Києво-Могилянській Академії. На ньому обговорюються найактуальніші проблеми сьогодення у галузі економіки, політології, історії, філософії, соціології, психології, права, а також статті провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників у царині гуманітарних наук. Зокрема, у часописі розміщені статті В. Кулика "Націоналізми в сучасній Україні", І. Шевченка "Україна між Сходом і Заходом", Р. Шпорлюка "Падіння царистської імперії й СРСР: російське питання та надмірне розширення імперії", В. Скуратівського "Пейзаж після битви — пейзаж перед битвою?", що представляє сконцентрований історіософський погляд на ХХ ст., О. Шмемана "Плідна буря (До проблеми "автокефалії" Православної Церкви) в Америці", Є. Рашковського "Індія і Росія: виклик фундаменталізму", К. Сігова "Інша сила іншої правди ("Укорінення" Сімони Вейль на перехресті історії та філософії)" (стаття знайомить українського читача зі світом видатного французького мислителя Сімони Вейль, чие "Укорінення" виходить цього року у видавництві "Дух і Літера"), Ж. Бернаноса "Цинізм сили та облуда права", О. Седакової "Одвічні сни, неначе згустки крові... (Про Ю. М. Лотмана і структурну школу в контексті культури 70-х років)", її ж "Постмодернізм: засвоєння відчуження", В. Малахова "Чому я не постмодерніст?" та В. Андрушка "Чорна я, але гарна" (Ще раз до естетики середньовіччя)".

В часопису вміщені також переклади на українську мову фрагментів "Думок" Б. Паскаля з коментарем перекладача "Паскаль про справедливість у суспільстві: машини, право, сили" та фрагменти досі невідомих українському читачеві праць видатного французького філософа Е. Левінаса (погляди якого аналізуються у вміщеній поряд статті В. Матахова "Еманюель Левінас: погляд із Києва") та визначного сучасного грецького філософа і богослова Х. Яннараса (з передмовою К. Сігова).

Безсумнівно, читача зацікавить і маловідома блискуча стаття Л. Шестова "Що таке більшовизм?". Філософських гурманів чекає також бесіда з видатним сучасним французьким філософом П. Рікером.

Насамкінець редколегія журналу приготувала читачеві 70 сторінок бібліографічних статей, присвячених найзначнішим новинкам вітчизняної та зарубіжної літератури. Це, безперечно, значний внесок у заповнення все ще зяючої інформативної лакуни у нашому житті.

Можна без перебільшення сказати, що вихід часопису "Дух і Літера" є непересічною подією у духовному житті України.

Р. Й. ДИМИРЕЦЬ (Київ)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

К. П. Бунятян, В. М. Зубар, С. І. Селицька

*ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.
ПРОБНИЙ ПІДРУЧНИК ДЛЯ 6 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ
К., 1997. - 240с.*

За останні роки надруковано чимало наукових, науково-популярних праць та посібників як з історії України, так і всесвітньої (у тому числі, стародавньої) історії. Але, на превеликий жаль, переважна більшість з них, незважаючи на проголошуваний авторами принцип "історичної правди", насправді несуть в собі, як вже справедливо зазначалося у пресі¹, нову історичну міфотворчість, замість старої, що була притаманна радянській історіографії. Розібратися в цьому хаосі недоведених фактів, псевдоісторичної дезінформації та умоглядних побудовань — несила не тільки юному читачеві, але й дорослому.

Тому з великою радістю й маю зараз нагоду репрезентувати книжку, авторам якої, на мій погляд, вдалося подолати як моральну застарілість усталених методологічних поглядів, так і шат супермодерної сенсаційності у запереченні того раціонального, що було нароблене нашою історичною наукою раніше. Мова йде про пробний підручник для 6 класу середніх загальноосвітніх шкіл "Історія стародавнього світу" (співавтори — К. П. Бунятян, В. М. Зубар, С. І. Селицька).

Довгий час з історією стародавнього світу учнівська молодь знайомилася із відомого не одному поколінню школярів підручника Ф. П. Коровина. Але його 5-те видання, перекладене українською мовою², вже не відповідало зростаючим вимогам часу, незважаючи на науково-методичне доопрацювання і залучення різноманітних цікавих ілюстрацій, бо продовжувало ґрунтуватися на абсолютизації класової боротьби як рушійної сили історії і догматичній оцінці суспільно-політичних явищ Стародавнього світу. Спроба відійти від застиглих канонів і запропонувати шкільний курс історії стародавнього світу з більш світоглядним та культурологічним відтінком було здійснене 1994 року³. Але порівняно з працею Ф. П. Коровкіна, цей підручник не показав ні глибокої обізнаності з проблематики, ні хисту у поданні конкретного матеріалу. Зрозуміле бажання якомога дохідливіше донести *о юного читача нелегкий матеріал, проте, призвело до того, що запропонований текст було настільки спрощено і звільнено від багатьох важливих подій, дат, явищ та осіб давньої історії, що він ніяк не міг відповідати рівню учня 6-го класу середньої школи.

Вигідно відрізняється від цих видань праця, яка рецензується. Можна із впевненістю сказати, що це підручник нового покоління — як з концептуально-методичного і виховного, так і з суто формального (зображального) боку (добір ілюстрацій, макетування, поліграфічна культура). Відразу треба підкреслити, що важливу роль в цьому, безсумнівно, відіграло те, що підручник написаний у творчій співдружності двох відомих вчених — д. і. н. В. М. Зубаря і к. і. н. К. П. Бунятян, відомих багатьма працями з давньої історії та археології, і досвідченого педагога С. І. Селицької, яка має неабиякий досвід викладання подібного курсу в школі і добре розуміється на проблемах і вчителя, і учня, що

виникають при поданні та засвоєнні такого складного і насиченого предмета, як історія Стародавнього світу.

До головних якісних рис видання, на мій погляд, слід віднести: 1) відсутність заполітизованості, неупередженість та виваженість у характеристиці давніх суспільств, сучасне визначення їх сутності; 2) зміщення уваги у викладанні матеріалу до висвітлення культурних досягнень давніх цивілізацій, духовного світу людей минулих епох; 3) вдале і тактичне вмотування в мозаїку подій Стародавнього світу процесів, що відбуватися у той час на теренах України з підкресленням їх органічного взаємозв'язку; 4) не декларативну, а співбесідну, довірчу манеру спілкування з юним читачем, що дає можливість авторам про складні і навіть дискусійні проблеми курсу говорити водночас і серйозно, і дохідливо; 5) широку ерудицію авторів, їх гарний смак та винахідливість у поданні як текстового, так і зображального матеріалу, і нарешті, — це треба підкреслити окремо — правильну, просту і виразну мову підручника, без зайвої красивості та патетики.

Перегорнемо сторінки підручника. Він починається зі "Вступу" (с. 5—9), в якому юному читачеві розкривається поняття історії та інших наук, що допомагають відтворювати історію людства в усіх її проявах. Подальший розділ, що включає до себе 3 уроки (1—3), розповідає про сучасні наукові уявлення щодо виникнення людини та її розселення на Земній кулі (с. 10—19). Розділ 2-й "Первісний лад" (с. 20—35) поділений на 4 уроки (4—7), на яких учні дізнаються про появу "homo sapiens" (від якої, власне, і йде відлік людської історії), народження первісного мистецтва, основні риси первісної родової общини, переломний момент в існуванні найдавніших суспільств, викликаний виникненням землеробства і скотарства.

Дуже доцільним видається тут урок 6-й "Давні землероби й скотарі на території України", в якому, зокрема, подається дійсно науково обґрунтована, а не умоглядна характеристика своєрідного явища Трипільської культури. На відміну від легковажних тверджень, що трипільці були найдавнішими предками "слов'ян-праукраїнців", автори справедливо зазначають: "Трипільська культура залишила яскравий слід на українській землі. Тому деякі схильні вбачати в її носіях давніх українців. Але це не так. За тисячі років, що минули з часу існування Трипільської культури, через нашу землю пройшло багато народів, не один раз змінювався склад населення. Українці належать до кола слов'янських народів. А слов'яни постали на історичній арені значно пізніше" (с. 32).

Дуже важливим є і урок 7, на якому учні повинні засвоїти основи хронології, щоб краще орієнтуватися в подальшому розгляді історичних подій та явищ.

Розділ 3 відведений характеристиці найдавніших держав Стародавнього світу — цивілізацій Передньої Азії, Східного Середземномор'я, Єгипту, Індії та Китаю. З двадцяти уроків розділу (8—27) цьому присвячено дев'ятнадцять. Розділ займає третину загального обсягу підручника, що цілком зрозуміло, бо історія Стародавнього Сходу — це не тільки історія найдавніших держав і міст, ає й разом з тим — один з найважливіших етапів у культурному розвитку людства, епоха появи писемності, різних наук, літератури, філософської думки, архітектури тощо. Все це на широкій фактологічній базі і розкривається авторами окремими тематичними уроками, а потім підсумовується. Після ретроспективного знайомства зі специфікою кожної з п'яти перших людських цивілізацій — Месопотамської, Єгипетської, Хараппської, Індійської та Китайської, на окремому уроці (урок 25, с. 99—102), учням пропонується узагальнення тих позитивних і негативних рис, які були притаманні цим найдавнішим державоутворенням загалом. Завершує розділ урок 27-й, що зі

Сходу переносить юного читача до Європи, а потім предметно — до території України, щоб у порівнянні показати, з яких причин суспільний розвиток проходив тут дещо повільніше, й накреслити картину життя давнього населення території України у III— II тисячоліттях до н. е.

У розділі 5-му, що складається з 5 уроків (41 — 45), докладно розповідається про істотні зміни, що сталися в господарстві, культурі та побуті племен, які населяли тоді широкий обшир лісостепової і степової смуг території України, дається детальна та різнобічна характеристика історії й культури киммерійців та скіфів, а також античних держав Північного Причорномор'я. Ця докладність цілком зрозуміла, бо відповідні розділи у наявних курсах історії України не дають школяреві ясного і правильного уявлення ні про своєрідність скіфської культури, ні про значення осередків античної цивілізації на півдні нашої Батьківщини — Ольвії, Тіри, Херсонесу, Боспору, що відіграти значну роль в історичній долі давнього населення України, відчутно вплинули на його економічний та культурний розвиток, збагатили передовими досягненнями античного світу. Певний, що введення такого розділу в шкільний курс "Історії стародавнього світу" давно назріло. Розміщення його після 4-го розділу є цілком логічним, бо далека середземноморська античність стає близькою і зрозумілою нашому учню завдяки знайомству з давньогрецькими пам'ятками, відкритими на території України. Дехто, напевне, взагалі вперше дізнається з цього підручника про те, що антична ойкумена сягала у давнину і наших країв.

Саме "класичній стародавності" — розвитку античної цивілізації Давньої Греції і Давнього Риму, досягнення яких лягли в основу європейської культури, присвячені розділи 4-й (уроки 28—40) і 6-й (уроки 46—61). Немає сенсу переказувати зміст цих розділів. Як історик, який сам займається питаннями античної археології і культури, можу засвідчити, що у цих розділах автори постаралися якомога рельєфніше показати становлення, розквіт та занепад античного світу від виникнення кріто-мікенської культури до падіння Римської імперії у V ст. н. е. Поза увагою авторів не залишилися жодна важлива подія, що була етапною на цьому шляху тисячоліть, жодна яскрава особистість, на яких так був багатий античний світ. Велику і, відзначу, належну увагу приділено в цих розділах висвітленню внеску античності у загальносвітову культуру. Але приваблива, вирашна сторона античності, що породила нечуваний злет людського духу, не завадила авторам дати їй сувору оцінку як доби жорстоких воєн і експлуатації людини людиною, тобто рабства, яке в Римі, з усіх держав давнини, набуло найбільшого поширення.

Автори справедливо вважають, що "історія населення території України тісно пов'язана з головними подіями грецької та римської історії" (с. 221). Про це вже говорилося при розгляді попередніх розділів, ця ж теза на конкретних прикладах розкривається і в кінці книги (уроки 58— 60). Тут йдеться про походження і поширення християнства, долю давнього населення України у перші сторіччя нашої ери, розповідається про бурхливі події епохи Великого переселення народів, що відчутно торкнулося і нашої території, — припинили існування більшість античних держав Причорномор'я, назавжди зникли у вирі історії скіфські та сарматські племена, пройшли по південноукраїнських степах готи, а згодом гунни.

Руйнівна лавина численних варварських племен змела з карти Європи й колись наймогутнішу її наддержаву - великий Рим. На руїнах римського світу поступово народжувалася нова цивілізація — середньовіччя. Тому падіння Римської імперії у 476 р. вважається кінцем епохи стародавньої історії. Цією ж подією, звичайно, закінчувалася і шкільна програма предмету, що розглядається. Автори ж нового підручника дещо відступають від цієї традиції і на останньому уроці курсу

(урок 61, с. 227–231) ведуть розмову про походження наших безпосередніх предків — слов'ян, залучаючи до цього писемні та археологічні джерела і завершуючи її розповіддю про виникнення у Подніпров'ї полянського союзу племен на чолі з легендарним князем Києм.

Гадаю, що вони мали таке право, бо підручник розрахований насамперед на учня української школи, і він має знати, засвоюючи курс історії стародавнього світу, яким чином на тлі розвитку і загибелі давніх цивілізацій з'явилися на історичній арені й наші пращури, як почався їх тернистий шлях до самоусвідомлення як нації і своєї власної державності. Тому ті спеціальні розділи у книзі, що торкалися історії давнього населення України і на яких я вже наголошував, тут одержують і хронологічне, і виховне завершення.

Цей методичний підхід, застосований авторами підручника, можна сміливо назвати новаторським. В той же час, він має глибоке коріння у вітчизняній історіографії. Як відомо, видатний український історик М. С. Грушевський, котрий плідно працював над створенням капітальної праці з вітчизняної історії, всебічно розробляв і багато важливих проблем історії світової. Розуміючи необхідність курсу "Всесвітньої історії" рідною мовою, що був би приступний масовому українському читачеві, він підготував і видав низку праць, які охоплювали час від початків людської цивілізації до кінця XIX ст., і у тому числі історію Стародавнього світу. Будучи переконаним прихильником не локального висвітлення історії свого народу, а лише в органічній взаємодії з історією інших країн і народів, в передмові до цього видання він писав: "Всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів"⁴. Гадаю, що ці слова можна було б з повним правом поставити на початку розглядуваної праці як епіграф, що добре відбиває її суть.

Закінчується ж вона дуже повчальними "Підсумками" (с. 232–236). У них автори приходять до висновку, що на непростому і далеко не прямому тисячолітньому шляху було три головних суттєвих зрушення, які кожного разу надавали енергійного імпульсу розвитку історії людства. Це, по-перше, виникнення самої людини і людського суспільства, по-друге, — зародження землеробства і скотарства, перехід від привласнюючого до відтворюючого типу господарства, винайдення секретів обробки металів, ткацтва, виготовлення глиняного посуду і, по-третє, — формування перших держав.

Вище я репрезентував насамперед текстову частину підручника. Але дуже важливе інформаційне навантаження у ньому несе і суто зображувальний момент. Велика кількість вдало і зі смаком підібраних ілюстрацій (фото, малюнки, плани, карти, хронологічні таблиці і т. п.) є самостійною і надзвичайно цікавою частиною підручника. Надійною ланкою, що зв'язує текстову і зображальну частини праці і полегшує засвоєння програми, слугують забрані у червону рамку і набрані відмінним від тексту шрифтом матеріали. Вони містять фрагменти з справжніх документальних джерел з історії давнини, перекази міфів, опис деяких найважливіших подій та уривки з віршів українських поетів, що живо ілюструють ту чи іншу тему уроку. Принагідне треба сказати і про високу поліграфічну культуру видання взагалі — використання різноманітних кольорів, багатой шрифтової графіки, розміщення ілюстрацій тощо. Це, в першу чергу, допомогло обрати зручну і наочну форму подання матеріалу і зробило більш стрункою структуру кожного уроку. Як приклад — друкування найбільш суттєвих положень блакитним курсивом під знаком оклику; поділ тексту уроку на окремі блоки, початок яких вирізняється жирним шрифтом, та розміщення в кінці кожного уроку спеціально оформленого стовпчика запитань "Перевір себе", що спрямований на закріплення учнем вищевикладеного матеріалу.

В кінці підручника вміщено короткий тлумачний словничок основних понять, з якими знайомиться учень в ході опанування курсу, а також список науково-популярної літератури, покликаної допомогти школяреві та вчителю при підготовці до уроку і позакласних занять.

Для самостійних або контрольних робіт, а також для опрацювання вдома до підручника пропонується окремий додаток "Робочий зошит" з історії Стародавнього світу, в якому підібрані запитання для розвитку у юнацтва логічного мислення та кмітливості, а також пов'язані з матеріалами програми тематичні тести, ребуси, загадки і кросворди.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна з повною відповідальністю зазначити, що книга К. П. Бунятян, В. М. Зубаря, С. І. Селицької "Історія стародавнього світу" і щодо змісту, і щодо форми безперечно відповідає основним завданням сучасного підручника для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Разом з тим, у мене як рецензента, при уважному прочитанні праці виник ряд зауважень та побажань, які я у порядку товариської критики і хочу тут привести.

Перший і найважливіший, на мій погляд, недолік запропонованого курсу полягає в тому, що авторам не вдалося виразно і переконливо показати причини і процес розкладу первісної общини, соціального розшарування в давньому суспільстві, виділення приватної власності, зростання майнової нерівності, появу влади родової аристократії і перехід від привласнюючої до відтворюючої форми господарства як визначальної передумови виникнення держави, тобто коротше, — перехід людства від общини до держави. Звісна річ, що ця проблема — глобальна для історії Стародавнього світу, і підручник — не місце для її вирішення, та все ж, незважаючи на складність подання такого матеріалу учневі — він має бути викладений об'єднано і дохідливо. На жаль, ясного уявлення з цього найважливішого питання розглядувана праця не дає або ж дає неповно.

Було б великою несправедливістю вважати, що автори зовсім не торкалися окреслених питань на сторінках своєї книги, а їх думки і узагальнення з цього приводу розпорошені по різних розділах, замість того, щоб бути зібраними у систему в кінці 2-го або на початку 3-го розділу. У вступі ж до 3-го розділу про вказану проблему говориться надто стисло: "Поступово землеробські общини об'єдналися в державу. Первісний лад змінився державним" (с. 36).

Даті, коли розглядаються конкретні давні суспільства, вже коротко йдеться про (як само собою зрозуміле) виникнення соціальної нерівності в нетрях родових общин (с. 118, 158), про зосередження влади в руках вождів і жерців (с. 38), про те, що виникнення держави скрізь супроводжувалося і виникненням експлуатації людей (с. 101), тобто "поділом суспільства на керівних і підлеглих, на багатих і бідних, на вільних і затежних, вільних і рабів" (с. 83), а також появою міст (с. 99). Але відсутність відповідного параграфа із постановкою та терпеливим роз'ясненням проблеми не дає учневі відповіді на питання, чому ж первісна община у своєму еволюційному поступові прийшла врешті-решт до держави.

Виходячи з цього, я б запропонував авторам матеріалі, викладений в уроці 1 "Лічба часу в історії", перенести до "Вступу", де він займав би більш виправдане місце, а вивільнене місце присвятити докладнішому висвітленню теми "Розклад первісної общини. Людство на порозі державності".

Другий важливий момент, на якому б хотілося наголосити, — це слабкий інтерес авторів до економічного та правового підґрунтя існування найдавніших держав Європи та Сходу. Безумовно, місто було "основною прикметою держави" (с. 99), але ж не єдиною. І говорячи про роль писемності як ще однієї ознаки держави (с. 100), мабуть, потрібно акцентувати не тільки на тому, що вона стає поштовхом до розвитку науки, а на тому, що вона дає людині змогу створити писані закони,

зводи правових звичаїв, судові кодекси, за якими жили найдавніші держави, здійснювалося управління ними, регулювалися взаємовідносини правителя та його підлеглих. Ще одним найсуттєвішим фактором в історії найдавніших держав (або міст-держав) була торгівля, активний розвиток якої призвів до появи монети (як мірила вартості і засобу обігу) і грошового господарства взагалі, взамін худоби, знарядь праці, прикрас, металевих зливків і т. п., що застосовувалося раніше. Гроші також є однією з характерних ознак держави, як і право, тому на цьому питанні треба було б зупинитися дещо докладніше, а не поспіть (с. 120).

І, нарешті, третє моє зауваження — в підручнику дуже помітним є нахил до більш детального висвітлення питань історії і культури Давнього Риму (16 тем), порівняно з Давньою Грецією (13 тем), в якому немає історичних або культурологічних підвалин. Це призвело до того, що в тексті, наприклад, не знайшлося місця для опису доленосної не тільки для Греції, а й всієї Європи Марафонської битви, досить сухо сказано про легендарні Фермопіли, навіть не наведена дата битви при Платеях та повернення Олександра Великого в Межиріччя з походу до Індії, але подаються перенасичені датами відомості про усі завоювання республіканського та імператорського Риму (с. 202) і наводяться роки правління усіх без винятку римських імператорів (с. 215), що зовсім необов'язково для учня 6 класу. Культурі Еллади присвячено 3 уроки (36—38), а Риму — 4 (55—58), причому багату грецьку міфологію і релігію охарактеризовані такими скупими мазками (с. 137—138), на які вони не заслуговують. Немає в "грецькому" розділі і конче необхідної таблички з переліком головних богів та їх функцій, як це дуже доречно зроблено в "римському" (с. 218). На жаль, дуже цікавий за тематикою урок "Життя та побут у давньому Римі" (с. 196—199) не має аналогу у попередньому розділі, і дізнаючись, скажімо, про сім'ю та освіту римських громадян, учні залишаються незнайомими з сімейними традиціями Греції та принципами навчання, виховання еллінської молоді, знання яких стато б у принаді і сучасному школяреві.

Нарешті, хотілося б два слова сказати про додаток до підручника. Незважаючи на ті позитивні, корисні риси "Робочого зошита", про які я вже говорив, він все ж, відверто кажучи, значно програє як у змістовному, так і в зображальному значенні, порівняно з наробленим у цьому напрямку досвідом. Йдеться про "Робочий зошит з історії Стародавнього світу" (у 3-х частинах), талановито розроблений Ольгою Малій у творчій співдружності з художником Михайлом Євшиним⁵. Якщо зіставити рецензований зошит 1997 р. з цим, а також з принципами побудови аналогічних зошитів з податих історичних дисциплін, що вивчають у середній школі, скажімо, з дуже насиченими і цікавими працями К. О. Баханова⁶, то це буде не на користь першого. Думаю, що останнє слово в оцінці підручників має бути за педагогами та учнями, бо їм, а не рецензенту доведеться працювати з ними й обирати кращий та зручніший. Але, погодьтеся, бачити на сторінках робочого зошита з історії стародавнього світу людський ніс, кобру, електричний фен, водопровідний кран, кеди, батон, сільський тин і відомого мультперсонажа крокодила Гену (!), навіть у вигляді статей ребусів та загадок, і не знайти в ньому жодної з величних споруд давнини, ані портрету якоїсь визначної людини, ані карти військових походів — принаймні дивно. Мені видається, що було б доцільним затвердити рецензований підручник вже не як пробний, а основний, а як робочий зошит до нього — пралю О. Матій.

Вислоатені тут зауваження та побажання нітрохи не зменшують основних і очевидних достоїнств вельми корисної і своєчасної праці К. П. Бунятян, В. М. Зубаря, С. І. Селицької. Ця праця — репрезентована книга — приклад водночас серйозного і легко засвоюваного підручника, що ґрунтується на сучасному і всебічному знанні матеріалу і великому науковому та педагогічному досвіді авторів.

- ¹Толочко П. П. Передмова до "Давньої історії України". К., 1994. Кн. 1. С. 5
7; Толочко П. П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні // Київська старовина. 1997. №2. С. 3—4; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.,- С. 5.
- Коровкін Ф. П. Історія стародавнього світу. Підручник для 6 класу середньої школи. К., 1992.
- ³Шлагінова О. І., Шлагінов Б. Б. Історія стародавнього світу. Пробний підручник для 6 класу 11-річної середньої школи. К., 1994.
- ⁴Грушевський М. Всесвітня історія в короткому огляді. Вид. друге. К., 1917. Ч. 1.- С/4.
- ⁵Малій О. Робочий зошит і історії стародавнього світу. Для 6 класу середньої школи. Частина 1, 2, 3. Львів, 1996.
- ⁶Баханов К. Робочий зошит з історії середніх віків. Частина 1, 2. Львів, Київ, 1996; Баханов К. О. Історія України з найдавніших часів до XVI ст. Робочий зошит учня. 7 клас. К., 1997.

С. Б. БУЙСЬКИХ (Київ)

М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, С. Г. Яковенко

БРЕСТСКАЯ УНИЯ 1596 г.

И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА

НА УКРАИНЕ И В БЕЛОРУССИИ

В КОНЦЕ XVI - НАЧАЛЕ XVII в.

Часть I. ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ

(Ответ, ред. Б. Н. Флоря)

М., Изд-во "Индрик". — 1996. — 199 с.

400-річчя Берестейської унії викликали значне поживлення інтересу до її історії. В Україні, Польщі, Литві та Білорусі відбулися представницькі наукові конференції, матеріали яких ще належить оцінити дослідникам. Російська історична наука відзначила цю подію виходом у світ книги М. Дмитрієва, Б. Флорі, С. Яковенка "Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в." (ч. 1-а — "Исторические причины")- Важливим є сам факт появи монографії: це перше спеціальне дослідження проблеми в російській історіографії за останні п'ятдесят років.

Книга складається з одинадцяти частин, написаних у вигляді нарисів з найважливіших проблем, що становлять те об'ємне історичне тло, на якому визріла Берестейська унія. Три нариси належать М. Дмитрієву, решта написана Б. Флорею (два з них — у співавторстві з С. Яковенком). Автори поставили своїм завданням дати сучасний науковий погляд на причини унії, а також відповісти на одне з найдискусійніших питань історії Берестя: чому унія викликала глибокий розкол церкви і суспільства? Таким чином, вони повернулися до тих суперечок навколо унії, які дискутувались у полемічній літературі XVI—XVII ст. і які можна вважати, у зв'язку з їх дотеперішньою нерозв'язаністю, "одвічними" проблемами унієзнавства.

Прикметною рисою дослідження є те, що автори загалом погодилися з висновками кращих представників української та зарубіжної історіографії, навіть уніатської. Більше того, у книзі чітко простежується відхід від традиційних догм офіційної православно-російської історіографії, яка завжди генетично страждала ворожою неприхильністю до унії та уніатської церкви. Відмовившись від пояснення причин унії дією зовнішніх факторів ("польсько-католицько-єзуїтські інтриги"), автори реанімували фактично ті засади, що були започатковані в унієзнавстві О. Левицьким та М. Грушевським і які були відкинуті радянською історіографією. Відтак головні причини унії вони вбачають у внутрішніх суперечностях православного суспільства, антагонізмі між

єпископатом і церковно-мішанськими братствами, у гострих конфліктах між різними суспільними силами, які по-своєму шукали вихід із скрутного становища. До цих положень, добре відомих в українській історіографії, автори додати власні спостереження, чим значно розширили сучасні уявлення про передумови унії.

М. Дмитрієв, виклавши основні тенденції розвитку європейського християнства в добу Берестейської унії, зосередив увагу на процесах Контрреформації, Католицької реформи, конфесіоналізації та екуменізації. Важливим є його висновок про те, що руська церква приступила до унії з уже зреформованою посттридентською церквою, а не з прогнилим середньовічним римським католицизмом, від якого тікала в XVI ст. цивілізована протестантська Європа. Запропонований підхід загалом відповідає кращим традиціям європейської історіографії, представники якої стверджують, що Католицька реформа і Протестантська реформація, які суттєво розійшлися в шляхах і методах оновлення, сходились у стратегічному плані і спричинили, зрештою, релігійну модернізацію Європи, гуманістичну в своїй основі. Такий підхід, зрозуміло, спростовує звинувачення радянської історіографії, яка розглядала Берестейську унію лише в контексті Контрреформації, як суто непрогресивного та шкідливого явища європейської історії. М. Дмитрієву залишилося в цьому плані лише з'ясувати, чи уявляло собі тогочасне українсько-білоруське суспільство різницю між дотридентським і посттридентським католицизмом, поняття про яку остаточно сформуватись у повоєнній історіографії XX ст. При негативному вирішенні зазначеної проблеми може скластися ситуація, коли історіографічне мислення кінця XX ст. буде безпідставно екстрапольоване на історичний „рунт XVI ст.

Викликає зацікавлення характеристика М. Дмитрієвим перших контактів православної і католицької конфесій Речі Посполитої у XVI ст. Зокрема, автором докладно проаналізовано унійні погляди П. Скарги, які зводилися, по суті, до думки про безумовну інкорпорацію православної церкви до системи римського католицизму. Автор зосереджує увагу на контрреформаційних мотивах творів католицького ідеолога, який бачив в унії могутній засіб для викорінення ересей у Речі Посполитій. Своєрідно трактуються й інші моменти унійної програми П. Скарги, представлені як прагнення до кардинальних реформ у лоні православної церкви, подолання невігластва духовенства і т. ін. Таким чином, М. Дмитрієв практично відкинув застарілі концепції про експансіонізм римського католицизму на східнослов'янських землях, замінивши їх концепцією місіонерської діяльності. Поставлена під сумнів також і упевненість ряду істориків у крайній ворожості православних щодо латинників.

Наведені погляди є справді новаторськими, хоч у західній історіографії вони відомі давно. Проте, як видається, не варто захоплюватися висновками зарубіжних істориків, особливо польських, які не завжди враховують специфіку становища руського суспільства та його церкви в католицькій Речі Посполитій. Зокрема, аж ніяк не можна погодитись із висловленим твердженням, що вимога П. Скарги до православних відмовитись від руської мови в літургії — це лише засіб прилучення їх до європейської культури, перебудови всієї системи освіти. Важливо зрозуміти, що подібні гасла сприймалися руським суспільством лише як заклики до латинізації і асоціювалися з втратою національної ідентичності. Тому, напевно, в артикулах Берестейської унії двічі наголошено на необхідності збереження руської мови.

Головна причина унії виводиться в книзі, як було сказано, з внутрішнього становища православного суспільства та його церкви. Оскільки кризовий стан руської церкви триватий час абсолютизувався конфесійною історіографією, то цілком аргументовано виглядає точка зору Б. Флорі, згідно з якою криза в умовах Речі Посполитої була продуктом зростання, свідченням розвитку західноруського православного суспіль-

ства і появи в ньому нових духовних потреб. Ґрунтовно простежена Б. Флорею унійна політика духовної і світської аіади Польщі, аргументовано висвітлена діяльність східних патріархів. Потрібно віддати наїежне авторові, який виклав майже бездоганну концепцію про відповідність діяльності патріарха Єремії II на Русі загальній потребі подолання кризи православної церкви (у літературі донедавна переважали звинувачення Єремії в хабарництві та непродуманості дій, що призвело, нібито, до загострення внутрішнього конфлікту). В аналізі русько-польських стосунків напередодні унії неточно, на нашу думку, датований договір між руським і латинським духовенством, підписаний К. Терлецьким. Як нам вдатися встановити, договір було укладено навесні, а не у вересні 1595 р. Це, звісно, значно змінює його оцінку, оскільки в цьому часовому проміжку (червень того ж року) відбулося погодження остаточних умов унії¹.

Вимагає уточнення й характеристика унійної програми руської ієрархії, зокрема висновок про її утопічний характер. Гадаємо, що дослідники не врахували національно-захисної спрямованості артикулів Берестейської унії; думка ж про утопічність програми спростовується вже тим, що головна її засада — збереження східного обряду, як національного обряду українців і білорусів, — була дотримана, що й дозволило, зрештою, зберегти новоутворену уніатську церкву. До речі, М. Дмитрієв в одній із своїх статей дав більш реалістичну оцінку артикулів, ніж Б. Флоря, врахувавши їх національно-захисну зорієнтованість². Наголосимо, що владики-уніати справді не уявляли собі серйозності та глибини православної опозиції, яка не погодилася з проектом регіональної унії і не змогла повірити у те, що унія не веде до національної зради. Саме це стало першоосновою національно-релігійного конфлікту в справі унії, який мав з самого початку риси національного, а не перетворився з релігійного в національний і політичний після втручання державної влади, як вказує Б. Флоря.

І все ж рецензована книга має чимало здобутків. Заслугує схвалення сюжет, викладений Б. Флорею та С. Яковенком, що пояснює запізнє залучення до унійної справи І. Потія та М. Рагози. Вочевидь, таки відбулося зближення їх позицій; можливо, що й І. Потій спочатку також вагався і шукав вихід з кризового стану шляхом проведення внутрішніх реформ при підтримці вселенського патріарха, зважаючи одночасно на інтереси світської аіади і братств. Проте висловлені міркування потребують додаткової джерельної перевірки і аргументації.

Не зупиняючись на інших позитивних моментах, зазначимо, що чимало дискусійних проблем передісторії та історії Берестя затишилося поза увагою дослідників. Так, автори жодним словом не згадали загадкової справи "мемран-бланкетів", "інструкції" єзуїтів митрополитові М. Рагозі; занадто фрагментарним є виклад історії Берестейських соборів, особливо останнього і найголовнішого — у жовтні 1596 р. З незрозумілих причин автори обминули важливі документарні свідчення, опубліковані свого часу О. Гатецьким, що проливають світло на передумови унії та історію Берестейського собору 1596 р.

Не зовсім переконливим, на нашу думку, є припущення Б. Флорі про те, що руські єпископи ототожнювати унію церков з Люблінською унією 1569 р. і тому прагнули до переговорів і згоди сторін. Наведені аргументи (розподіл умов унії на "папський" і "королівський" списки і т. ін.) свідчать про наявність у переговорному процесі трьох (а не двох) суб'єктів, у тому числі й державної аіади Речі Посполитої. Це пояснюється простіше: підпорядкованістю церкви світській владі, верховним патронатом польського короля і, зрештою, вимогами урівняння в правах з католиками не тільки в релігійних, а й у світських суспільних структурах. Отже, звернення аіадик до верховних органів влади було зумовлене

об'єктивною необхідністю. Звідси і та роль державної злагоди в укладенні унії, на якій наголошено в книзі.

Чималу увагу автори приділили з'ясуванню причин розколу в церкві та суспільстві. Якщо спробувати підсумувати все те, що сказано в книзі з цього приводу, то виходить, що опозицію викликала, по-перше, дуже хистка мотивація творцями унії їх переходу під юрисдикцію Риму. На словах вони нібито дбали про відновлення розірваної єдності з Апостольською Столицею, на ділі ж прагнули передусім до захисту своїх корпоративних інтересів (нагадаємо, що згадана концепція була домінуючою в історіографії ХГХ ст.). По-друге, звернення єпископату до ідеї унії було пов'язане з його нездатністю самотужки подолати опозицію мирян і нижчого духовенства, які представили альтернативні проекти реформ. Саме з цього випливало загострення внутрішнього конфлікту в суспільстві аж до його розколу (це положення добре відоме в українському унієзнавстві). По-третє, утопічною була програма єпископату, а також його сподівання на безумовну підтримку папи та державної клади. Додалися до цього й інші прорахунки. По-четверте, ще у підготовчий період король та папська курія не допустили одноактного юридичного оформлення угоди та гарантій виконання всіх вимог руської церкви, і це відштовхнуло православне суспільство. По-п'яте, релігійний конфлікт через втручання світської влади незабаром перетворився на конфлікт політичний і національний.

Не заперечуючи авторської позиції при обґрунтуванні наведених висновків, зазначимо, що частина з них все-таки не витримує критики, на що ми вже вказували. Б. Флорі та С. Яковенку так і не вдаюся побачити у визріванні передумов унії національних чинників, прагнення владик-уніатів до захисту національної церкви (руської віри). На нашу думку, православну опозицію не влаштовував передусім проект регіональної унії, який здавався їм національною зрадою (заміна руської віри на католицьку). Крім того, негативний вплив на розвиток подій мало те, що унійний собор відбувся після, а не до візиту делегації руської церкви до Риму, як того вимагала православна опозиція на чолі з князем К. Острозьким. Цікаво, що один з авторів книги М. Дмитрієв дав в одній із своїх праць інше трактування проблеми. На його думку, несумісність двох релігійних світоглядів (ширше — католицької і православної ментальностей) і відтак неможливість створення в XVI—XVII ст. проміжної регіональної християнської культури стали однією з найголовніших причин надзвичайно гострої конфесійної боротьби.

Спірним є також питання про генетичну схильність України-Русі до католицизму та живучість флорентійської традиції в Київській церкві. Автори дослідження це заперечують, проте в літературі висловлювалися й протилежні думки. До речі, творці унії використовували флорентійську аргументацію не тільки в полемічних творах поберестейської пори. Вона зазначена практично в усіх унійних документах, у тому числі й артикулах унії та декларації Берестейського собору 1596 р.

Зупинимось на ще одному дискусійному аспекті дослідження — аналізі міжнаціональних конфесійних стосунків, які можна зобразити схематично, як Русь — Константинополь, Русь — Ватикан і Русь — Польща. З незрозумілих причин автори обминули схему Русь — Московія. На підставі відсутності джерел категорично відкинуто припущення А. Великого про вплив постанови патріархату в Москві, "як засобу відбрани від наступу Московщини", на проголошення унії. Найкращим доказом для підтвердження тези А. Великого могли б бути документально зафіксовані експансіоністські прагнення московських царів чи аладик російської церкви щодо Західної Русі в добу Берестейської унії. Як відомо, таких документів справді не існує, бо Московське царство переживало в ту пору важкі часи і не могло втрутитися в західноруські справи. Проте не варто відкидати і зворотнього напрямку мислення: чи

було привабливим (або непривабливим) для руської ієрархії московське православ'я? Іншими словами, якщо правомірною є постановка питання про привабливість посттридентського католицизму для Русі, то чому б не спробувати застосувати ту ж методику для простеження русько-московських релігійних стосунків?

Тимчасом, беззаперечним є факт негативної оцінки постанови патріархату в Москві у творах І. Потія та П. Скарги, яким, вочевидь, було відомо, що патріаршество було вирване у Єремії II після його майже річної ізоляції в Москві. До речі, і в сучасній російській історіографії панує думка, що греки капітулювали в Москві заради того, щоб вирватися з московського полону⁴. Вірогідно, руський єпископат знав і про інші непривабливі сторони цієї події (наприклад, під час перебування в Москві Єремія був зроблений шпигуном Бориса Годунова)⁵. Загалом проблема русько-московських релігійних стосунків наприкінці XVI ст. потребує спеціального дослідження.

У світлі сказаного не вповні зрозумілою виглядає спроба М. Дмитрієва показати глибинне коріння піднесення українсько-білоруської культури в другій половині XVI ст. Виявляється, що "спричинили" це піднесення І. Федоров, А. Курбський, Ф. Косой, а також ересі "пожидовілих" та "нестяжателів". Руське національно-культурне піднесення виглядає, отже, як продовження московського. В іншому дослідженні М. Дмитрієв довів цей погляд до логічного завершення. На його думку, русько-московські релігійно-культурні зв'язки були виразом спільності православної східнослов'янської культури; шляхи ж російського, українського й білоруського православ'я "тимчасово" розійшлися лише в першій половині XVII ст.; у другій чверті століття українсько-білоруське православ'я повернуло Московії те, що було "запозичене, перероблене і збагачене протягом попередніх десятиріч"⁶. Видається, що наведений екскурс знадобився М. Дмитрієву лише для заперечення М. Грушевському, який намагався показати відрубність згаданих процесів в українсько-білоруських землях і в Московії. Нагадаємо також, що це релігійно-культурне оновлення, яке М. Грушевський назвав першим національним відродженням, розвивалося на фоні тотального релігійно-культурного та політичного занепаду Московської Русі. Культурно-національні та релігійні процеси в Західній Русі і Московському царстві, як бачимо, значно розійшлися, переконливим свідченням чого є й Берестейська унія, яка поклала початок ще одній національній церкві українців та білорусів і значно посилила не східні, а західні впливи. Московія ж, навпаки, приєднанням 1686 р. Київської митрополії до Московського патріархату насильно нав'язала Україні свою православну культуру, підмінивши нею українське православ'я, яке розквітло в епоху Петра Могили. Український клір і книжники, вивезені на схід, вестернізували Росію.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензована монографія загалом ліквідувала прогалину в російському унієзнавстві другої половини XX ст.

¹ Тимошенко Л. Угода з Ватиканом чи з Польшею? // Пам'ять століть. — 1996. — №. — С. 113-120.

² Дмитрієв М. Конфликт двух программ церковной унии в начале 90-х годов XVI в. // Другий Міжнародний Конгрес українців. Історія. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 58-62.

³ Дмитрієв М. Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. // Історичний контекст, укладення унії і перше поунійне покоління. — Львів 1995. — С. 68.

⁴ Скрынников Р. Г. Государство и церковь на Руси XV— XVI вв. — Новосибирск, 1991. — С. 359.

⁵ Каптерев Н. Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII ст. — М., 1885. — С. 275-307.

⁶ Дмитрієв М. В. Основные проблемы истории Киевской митрополитии в 1-й половине XVII в. // Макарий (Булгаков). История русской церкви. — Кн. 6. — М., 1996. — С. 20-21.

Л. В. ТИМОШЕНКО (Дрогобич)

Дмитро Данилюк

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В БІОГРАФІЯХ І ПОРТРЕТАХ (З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.)

УжДУ. - Ужгород. 1997. - 289 с.

В умовах незалежної України значно зріс інтерес громадськості до вітчизняної історії, що зумовило появу маси найрізноманітніших історичних видань — суто наукових, художніх, науково-популярних, історично-публіцистичних, тощо. Відрадно, що серед них важливе місце займають історично-краєзнавчі дослідження, адже у недалекому минулому займатися історією рідного краю було "непопулярно", "неактуально" і навіть викликато підозру. Ось чому появу монографії д. і. н., професора кафедри історії України Ужгородського державного університету Д. Д. Данилюка з оригінальним викладом історії Закарпаття через біографічні портрети відомих діячів науки і культури цього українського краю слід всіляко вітати.

Рецензована праця складається із вступу, п'яти розділів і висновків. На нашу думку, її структура є досить вдалою, оскільки дає змогу висвітлити найважливіші етапи духовного розвитку Закарпаття на протязі IX — поч. XX ст. Відзначимо, що у вступі досить детально обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, чітко визначено мету та завдання пропонованої праці, показано ступінь розробки теми дослідження (як в Україні, так і за її межами), підкреслено важливість знайомства наших сучасників із здобутками попередніх поколінь. Автор висловлює впевненість у тому, що результати цього знайомства сприятимуть формуванню почуття гордості за наших предків, які багато зробили в плані духовного розвитку русинів * Закарпаття в умовах перебування його в складі Угорщини, Австрії, Трансильванії, Австро-Угорщини.

У першому розділі, який називається "Біля витоків духовності", вміщено три нариси — "Святі апостоли Кирило і Мефодій", "Князь Лаборець" і "Федір Корятович". Як бачимо, автор розповідає про тих, хто стояв біля витоків духовності русинів Закарпаття. Особливо великою була роль Кирила і Мефодія, які, на думку багатьох учених (на їх боці і автор рецензованої монографії), принесли християнство і на закарпатську землю. Крім того, як відомо, вони винайшли слов'янську азбуку, принесли східну, візантійську культуру.

Вже не перше століття в історичній науці точаться суперечки навколо легендарної постаті князя Лаборця. Не оминув своєю увагою цю проблему і професор Д. Д. Данилюк. Досить детально історик розповідає про прихід на Закарпаття і діяльність подільського князя Ф. Корятовича, культурно-освітню діяльність правителя Мукачеве Маковиці (боротьба проти латинізації, зміцнення православної віри, зв'язків з одноплемінниками на схід від Карпат тощо). У цьому ж розділі мова йде і про Грушівський монастир св. Михайла як вогнище духовної культури в Закарпатті.

Своєрідним і цікавим є другий розділ, який називається "Освічені русини XVII—XVIII ст., пам'ять про яких буде благословенна". Він відкривається загальною характеристикою досліджуваного періоду. Дослідник наголошує, що це був період, коли Угорщина втратила свою незалежність, була розчленована між австрійцями, турками і трансильванськими князями (міжусобиці між ними аж ніяк не сприяли стабілізації ситуації). А все це негативно позначилось і на соціально-економічно-

У примітках автор книги зазначає, що "закарпатських українців, стосовно давнього Історичного розвитку, називатимемо етнонімом "русин", що відповідало їх тогочасній ментальності" (с. 255).

му та культурному розвитку Закарпаття. Однак і на цьому етапі літопис нашого краю позначений багатьма іменами кращих його представників. Дослідник дає характеристику наукової, релігійної та культурно-освітньої діяльності М. Андрелли-Оросвигівського (с. 36–41), Й. де Камеліса (с. 42–45), М. (М.) Ольшавського (с. 45–50), І. Брадача (с. 50–52), А. Ф. Бачинського (с. 56–61), А. (О.) Ф. Коцака (с. 61–64), І. Пастелія (с. 64–66), І. Базиловича (с. 66–72).

Ситуація на Закарпатті дещо покращилася в період правління Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790). Д. Д. Данилюк окремо веде мову про їх період правління, особливо ситуацію 70-х – 90-х років XVIII ст. – "Політика освіченого абсолютизму і Закарпаття" (с. 52–56). Дослідник виділив наступні факти: введення Марією-Терезією у 1777 р. нової системи освіти; відкриття в Ужгороді (1793 р.) першої учительської семінарії з "руською" мовою навчання; заснування у Відні (1774 р.) генеральної греко-католицької семінарії при церкві св. Варвари ("Барбареум"), де для закарпатців було виділено 12 місць; відкриття "руського інституту" ("Studium Ruthenum") при Львівському університеті (1787 р.); канонізація Мукачівського єпископства (1771 р.) тощо. Водночас у рецензованій праці дано аналіз і негативних моментів політики освіченого абсолютизму стосовно Закарпаття.

Історик значну увагу приділив діяльності чотирьох визначних представників краю – А. Бачинського, А. (О.) Коцака, І. Пастелія, І. Базиловича, діяльність яких припала на період правління Марії-Терезії і Йосифа II. У праці акцентується увага на тому факті, що названі вище особи були не тільки відомими, прогресивними церковними діячами, але й залишили помітний слід у галузі науки та освіти. Так, єпископ А. Бачинський (1732–1809) багато зробив у справі розвитку національної культури, освіти, друкарства тощо. А. (О.) Коцак (1737–1800) написав першу працю з граматики ("Грамматика русская, сиречь правила извещения и наставительная о словосложении слова языка славенского или русского во пользу общую и утверждение всем свойственного языка"). Крім того, він відомий і як педагог (понад 30 років викладав у монастирських школах). І. Пастелій (1741–1799) написав історичну працю, яка доповнила "Історію карпатських русинів" М. М. Лучкая. Інша праця – "Про походження русинів" – ще чекає свого дослідника. Вчений детально зупиняється на внеску у духовний розвиток Закарпаття протоігумена Мукачівського монастиря І. Базиловича (1742–1821) і доводить, що саме двотомний "Короткий нарис фундації Федора Корятовича" (Кошце, 1799–1805) І. Базиловича знаменував собою початок розвитку історичної науки на Закарпатті у повному значенні цього слова.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, який називається "До вершин світової слави" (с. 73–112). У ньому мова йде про тих представників Закарпаття, які жили і творили в Росії – І. О. Зейкана, І. С. Орлая, В. Г. Кукольника, Ю. І. Гуцу-Венеліна, М. А. Балудянського, П. Д. Лодія. Дійсно, можна погодитися з автором, що вищезгадані педагоги і вчені здобули велике визнання, а окремі і світову славу. І здобули все це заслужено, про що свідчать конкретні факти. Так, І. О. Зейкан (?–1739) увійшов в історію як високоосвічена людина, педагог, діяч культурного і політичного життя Росії кінця XVII – початку XVIII ст., вихователь спадкоємця росшського престолу Петра II. І. С. Орлай (1771–1829) залишив помітний слід на педагогічній ниві (вважав, що "добре виховання юнацтва є перша основа благополуччя держави, звідки гарні батьки родини, гарні громадяни, гарні чиновники"), очолював Гімназію вищих наук імені Безбородька в Ніжині (1821–1826 рр.). Займався наш земляк і вивченням історії рідного краю, ніколи не забував про своє коріння. Саме завдяки І. С. Орлаю до

Росії виїхали М. А. Балудянський, П. Д. Лодій, В. Г. Кукольник, які потім стали професорами Петербурзького, Харківського, Вільнюського університетів, Ніжинської гімназії вищих наук і Новгород-Сіверської гімназії!..

У рецензованій праці дається, на наш погляд, справедлива оцінка діяльності професора Петербурзького інституту (згодом університету), директора Ніжинської гімназії В. Г. Кукольника (1765— 1821); одного з основоположників російської славістики, першого серйозного дослідника болгарської історії Ю. І. Гуци-Венеліна (1802— 1839); першого ректора Петербурзького університету, державного діяча, автора проектів реформ із селянського питання (точніше: ліквідації кріпосництва) М. А. Батудянського (1769—1847); декана філософсько-юридичного факультету Петербурзького університету, спеціаліста з проблем логіки, філософії і права П. Д. Подія (1764— 1829).

Четвертий розділ монографії має назву "Національно-культурне відродження слов'янських народів і закарпатські вчені-просвітители першої половини XIX ст.". Спочатку автор характеризує ситуацію, що склалася в Європі на рубежі століть, підкреслюючи, що це був період зламу старої феодально-кріпосницької системи і зародження нових економічних відносин. У рецензованій праці наголошується, що духовне пробудження під впливом діяльності просвітителів відбувалося у більшості європейських народів. Цей процес захопив і Австрійську імперію та її складову частину — Угорське королівство. Окремі позитивні зміни відбуватись і на Закарпатті. У русинів пробуджувалася віра у власні сили, зростав потяг до пізнання своєї історії, мови, звичаїв, культури. Зростала самосвідомість народу, прагнення до самоутвердження. Зрозуміло, кращі представники русинського населення йшли в авангарді подій, прискорювали позитивні процеси. Дослідник пише: "Прогресивна частина інтелігенції Закарпаття активно працювала над пробудженням національної самосвідомості свого народу шляхом розвитку освіти, науки, мови" (с. 116).

У цьому ж розділі монографії знаходимо аналіз діяльності вченого-мовознавця, автора праць "Вообще о различии славянских наречий, собственно же о мало й карпато или угрорусских" та "Историческо-топографическое Карпато или Угрославян описание" І. Ф. Фогорашія (Бережанина) (1786— 1834); поета, філософа, члена-кореспондента Угорської Академії наук В. Довговича (Довганича) (1783— 1849); видатного вченого-лінгвіста й автора "Історії карпатських русинів" М. М. Лучкая (1789— 1843); вченого, будителя і просвітителя О. В. Духновича (1803— 1865); вченого, громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча, захисника слов'янських народів А. І. Добрянського (1817—1901), а також окремих членів його родини. Історик переконаний, що передова частина населення краю в кінці XVIII — першій половині XIX ст. зробила дуже багато для того, щоб світ довідався про маїєнький куточок східного слов'янства — Закарпаття і з повагою ставився до кращих його представників.

Завершується основна частина монографії розділом "Вчені і культурно-освітні діячі другої половини XIX — початку XX ст." Це найбільший розділ дослідження. Він також починається загальною характеристикою періоду. Автор підкреслює, що в ході угорської революції 1848— 1849 рр. закарпатські русини здобули деякі права. Це запровадження "руської" мови в установах, відкриття шкіл з рідною мовою викладання і навіть право займати незначні посади в державних установах. Але так тривало недовго — у 1867 р. утворилася дуалістична Австро-Угорська монархія і дві панівні нації розпочали наступ проти пригноблених слов'янських народів (у тому числі й русинів Закарпаття). Наступив період реакції. Однак і в цих складних умовах, стверджує автор (і з ним слід погодитися), здорові сили краю захищати попередні заво-

ювання. Дослідник виділяє діяльність "Общества Ивана Крестителя" (1862— 1867) і "Общества св. Василия Великого" (1866— 1902), згадує про вихід "Грамматики письменного русскаго языка" К. А. Сабова, "Русской грамматики и читанки" Є. І. Сабова, "Всемирной истории" В. Ф. Кимака, "Месяцеслова на 1865 год", ряду періодичних видань — газет "Свет" (1867-1871), "Новый свет" (1871-1873), "Сова" (1871), "Карпат" (1873- 1886), "Наука" (1897- 1914, 1918- 1922) та ін. Він наголошує на використанні редакціями того чи іншого правопису (як правило, газети друкувалися "язичієм" або російською мовою), а також їх політичну орієнтацію — угрофільську, русофільську чи іншу. Згадує вчений і про тематику періодичних видань, їх зв'язок з читачем, популярність тощо. Автор переконаний, що якогось серйозного впливу на широкий загат населення більшість видань не мали (на відміну від окремих священиків, які безпосередньо спілкувалися зі своїми прихожанами). Тут же дається висока оцінка "Історії церковної" А. Балудянського (1807— 1853), виданої латинською, угорською і "руською" мовами (третє видання побачило світ у Відні в 1852 р.).

Другу, значно більшу, частину розділу становлять нариси про найвідоміших представників цього періоду. Серед них: ігумен Мукачівського монастиря, письменник, історик і етнограф А. Ф. Кратицький (1835— 1894); священик, автор тритомної праці "Историческія черты Угро-Русских" І. Дулішкович (1815— 1883); викладач навчальних закладів Кам'янця-Подільського, Пскова і Симбірська, фольклорист, автор праці "О Карпатской Руси" А. М. Дешко (1821— 1874); публіцист, культурно-освітній діяч, педагог і видавець І. І. Раковський (1815— 1885); активний борець проти асиміляторської політики Угорщини, письменник, історик і публіцист І. А. Сільвай (Урїл Метеор) (1838—1904); учений, літератор, церковний і громадсько-політичний діяч Є. А. Фенцик (1844— 1903); священик, мовознавець, історик і етнограф О. А. Митрак (1837— 1913); релігійний діяч, етнограф і літератор Ю. Ю. Жаткович (1855— 1920) та ін.

У цьому ж розділі автор пише: "Гідними представниками закарпатської історіографії ХІХ ст. є вчені-угорці, уродженці краю або такі, що тривалий час проживали на Закарпатті" (с. 236). У рецензованій праці є нариси, присвячені першому історичу Ужгорода ("Історія Ужгорода з найдавніших часів до сьогодні"), автору "Історії русинів Угорщини", юристу і журналісту К. Мейсарошу (1821— 1890); археологу, серйозному досліднику Березького комітату, юристу, музеєзнавцю, фольклористу, дійсному члену Угорського етнографічного товариства, члену правління Археологічної експедиції Т. Я. Легоцькому (1830— 1915); науковцю, педагогу, адміністратору, автору "Історії Мукачівської греко-католицької єпархії" та інших праць А. Р. Гординці (1864— 1946).

Підбиваючи загальні підсумки аналізу монографії, не можна не погодитися з її автором, який стверджує, що "пізнати скарби своєї минувшини означає не тільки віддати шану предкам, а й внести посильний вклад в історичне усвідомлення сучасних поколінь" (с. 252). Д. Д. Данилхж зробив також ряд висновків. Виділимо, як нам здається, найголовніші. По-перше, в монографії доведено, що в Закарпатті, незважаючи на всі труднощі і перешкоди, розвивалася освіта, наука й література. І денаціоналізаторська політика угорських та австро-угорських правителів "була не в силі скувати творчий потенціал закарпатської інтелігенції, яка залишилася працювати вдома, серед рідного народу" (с. 253). Солідними були здобутки і тих "карпаторосів", які працювали в Російській державі. По-друге, автор довів, що процес національного відродження у закарпатських русинів почався на рубежі ХVІІІ—ХІХ ст. Зрозуміло, що угорська національно-визвольна революція 1848—1849 рр. внесла в цей процес живильний струмінь. Однак з 1867 р. починається період реакції. По-третє, історик переконаний, що не треба

суворо судити з висоти нинішнього дня наших видатних предків, приписуючи їм не тільки існуючі, а й штучно вигадані помилки. Не слід судити їх за те, чого вони не зробили за тих обставин. А цінити за те, що вони зробили. А зробили вони чимало — стояли біля витоків нашої духовності, плекати її впродовж століть, сповна віддали справі служіння народу свій талант, щоб ми зайняли гідне місце в історії" (с. 254). Сказано правильно і щиро.

Цінним є те, що в монографії вміщені примітки та іменний покажчик, що полегшить працю читача над книгою. Завершується рецензована праця резюме — українською, англійською і словацькою мовами.

Щодо деяких зауважень і побажань до рецензованої праці, то не зовсім зрозумілими є принципи й критерії відбору персонатій — діячів науки, освіти і культури — для історичних нарисів, особливо в останньому, 5 розділі. Адже кінець ХІХ — початок ХХ ст. у суспільно-політичному житті Закарпаття був позначений зародженням та розвитком української національно-культурної орієнтації, визначні представники якої своєю творчою працею сприяли зміцненню української національної самосвідомості закарпатців, їх змагань з'єднатися з кровними братами по інший бік Карпат. Але саме їм чомусь не знайшлося належного місця в книзі Д. Д. Данилюка, за винятком Юрія Жатковича — закарпатського історика, етнографа і перекладача, який підтримував тісні контакти з ученими й діячами культури інших українських земель, друкувався на сторінках ЗНТШ, перекладав з української мови на угорську оповідання М. Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського та ін. Зокрема, йдеться про Августина Волошина (1874— 1945) — визначного вченого-педагога, церковного, культурного і громадського діяча Закарпаття, автора багатьох книг і підручників, редактора газети "Наука" (1903— 1914), а пізніше — голови уряду і президента Карпатської України. Якщо автор книги пише про угорських і словацьких учених, які залишили слід в історії Закарпаття, то викликає подив, чому не знайшлося в ній місця для таких видатних українських учених і культурних діячів, як Я. Головацький, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк, які здійснили не одну подорож на Закарпаття, присвятивши цьому краю десятки різних праць. Це ж саме можна сказати і про російських учених-істориків І. Срезневського (1812— 1880) та О. Петрова (1859— 1932), які одними з перших познайомили своїх співвітчизників з історією і культурою русинів — українців Закарпаття.

Незважаючи на ці та інші упущення, книга професора УжДУ Д. Д. Данилюка "Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.)" є суттєвим й оригінальним внеском в українську історіографію. У ній вперше комплексно показано життя і діяльність відомих учених, культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття протягом ХІХ — початку ХХ ст., внесок закарпатців у культурно-освітнє життя російського, угорського, болгарського та інших народів, їх місце в загальноукраїнському і загальноєвропейському культурному процесі. Причому це зроблено на основі глибокого аналізу їх наукової спадщини, яка зберігається в архівах, або частково була опублікована у різних виданнях ХІХ ст. і сьогодні є маїодоступною для нас. Думається, що рецензована праця обов'язково "викличе у читача інтерес до історії отчого краю, почуття гордості за своїх предків" (с. 254). Г тому з впевненістю констатуємо, що автор з поставленим завданням справився успішно, їв літопис історії Закарпаття вписано нову цікаву сторінку.

С. В. ВІЩНЯНСЬКИЙ (Київ/
М. В. ОЛАШИН (Ужгород)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. Я. НАИМАН (Київ)

"Круглий стіл" на тему "Українська революція і національні меншини: досвід, історія і сучасність"

Одним з важливих аспектів сучасного державотворення в Україні є дослідження та студіювання історії нашої країни, аналіз діяльності лідерів, які обстоювали її незалежність, усвідомлення уроків минулого.

Розгляду цих питань був присвячений "круглий стіл", який відбувся 20 січня 1998 р. в Інституті політичних і «Інонаціональних досліджень» НАН України. Проведення "круглого столу" було ініційоване Асоціацією "За міжнаціональний мир і злагоду в Україні і Радою представників Всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин, а оргкомітет по його підготовці, створений за участю Державного комітету України у справах національностей та міграції, очолив директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень академік НАН України І. Ф. Курас. Саме він відкрив обговорення, підкресливши важливість вивчення досвіду діяльності Української Центральної Ради у вирішенні національного питання та врахування його уроків при розробці етнополітики в сучасній Україні і гармонізації міжнаціональних відносин на її терені.

І. Ф. Курас зазначив, що закон "Про національно-персональну автономію" став свідченням волі українських лідерів закріпити на законодавчому рівні статус національних меншин. Це був перший у світовій практиці закон, який включав національно-персональну автономію в загальні конституційні рамки країни. В своїх виступах доктор історичних наук В. Ф. Солдатенко та кандидат історичних наук В. І. Гусєв висвітлили умови, у яких починалось державотворення Української Народної Республіки (УНР), позиції різних політичних сил країни і, зокрема, організацій національних меншин. Окремі лідери вважали, що українська революція має визволити українців з-під соціального і національного гніту і в цьому сенсі з-під гніту національних меншин, що належали передусім до експлуататорських класів, але більшість українських демократів, які гуртувались навколо М. Грушевського та В. Винниченка, обстоювали рівноправний розвиток усіх етносів країни. Саме їхня позиція стала провідною у діяльності Центральної Ради,

Закон "Про національно-персональну автономію" був ухвалений 9 (22) січня 1918 р., але відмінений, коли більшовики захопили Київ. Після повернення української влади діяльність закону була відновлена, і він увійшов до складу Конституції України, прийнятої 28 квітня того ж року. Проте наступного дня відбувся переворот, і уряд П. Скоропадського знову відмінив цей закон та ліквідував міністерство національних меншин, що було створено в січні. Директорія, яка очолила антигетьманський рух, звільнила Київ і знову відновила автономію. Остаточно вона була скасована після захоплення влади більшовиками.

Перший заступник Голови Державного комітету України у справах національностей та міграції В. П. Трошинський та голова Ради національне-культурних товариств України І. М. Левітас проінформували присутніх про сучасні проблеми національних меншин в контек-

сті реалізації державної етнополітики України. Однією з найскладніших проблем стала реституція общинних споруд, що передбачена відповідним указом Президента України. Проте місцеві органи влади зволікають з його виконанням, а в деяких випадках об'єкти общинної власності приватизуються, що обумовлює додаткові ускладнення їх повернення общинам.

У виступах зазначають, що одним з головних пріоритетів державної етнополітики є захист прав та задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин. Реалізація цих завдань має здійснюватися на засадах автономії етнічних меншин у вирішенні національно-культурних питань забезпечення державної підтримки розвитку їх культур та сприяння діяльності громадських об'єднань національних меншин у цій сфері. Водночас відзначалось, що подальший розвиток національних меншин і гармонізація міжнаціональних відносин неможливі без посилення ролі титульної нації в державотворчому процесі, визначення її обов'язків і відповідальності щодо дотримання національних прав усіх громадян України.

В центрі уваги виступу зав. відділом Інституту держави і права НАН України, доктора юридичних наук В. Ф. П о г о р і л к а виявились конституційно-правові основи статусу національних меншин в сучасних умовах. Законодавча база цього статусу в цілому відповідає міжнародним правовим нормам, але існуючі проблеми обумовлюють необхідність завершення формування правової бази державної етнополітики України. Потрібно чітко на законодавчому рівні визначити правовий статус кожного етнокомпонента українського суспільства (титульна нація, корінні народи, національні меншини тощо). Подальшого вивчення й законодавчого уточнення потребує проблема реалізації національних прав громадян як окремої категорії прав людини. Особливого значення набуває сьогодні питання приведення національного законодавства у відповідність з нормами міжнародно-правових документа щодо забезпечення прав осіб з числа національних меншин.

В дискусії взяли участь голова Демократичної спілки угорців України народний депутат М. М. Т о в т, головний консультант Управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України, доктор політичних наук Л. Є. Ш к л я р, голова Асоціації "За міжнаціональний мир і злагоду в Україні" Ю. А. Огульчанський, заступник начальника Управління у справах національностей та міграції Київської держадміністрації В. С. Г а ж а м а н, кандидат історичних наук С. І. К о т та кандидат юридичних наук М. І. Малишко, голова Товариства німців України "Відер„ебург" Г. Г. Г р о у т та інші.

Л. Є. Шкляр не погодився з позицією М. Левітаса, який позитивно оцінив політику керівників Радянської України щодо національних меншин у 20—30-ті роки, хоч тоді були ліквідовані усі громадські єврейські організації, заборонений іврит та закрито більше 100 синагог. Л. Є. Шкляр навів факти радянських репресій проти корейців, греків та інших національних меншин країни.

У подальшій дискусії народні депутати України, політики, громадські діячі, науковці висловили пропозиції щодо завершення розробки концептуальних засад освіти національних меншин, підготовки положення про їх недільну школу, створення центрів національних меншин у Києві та обласних центрах, задоволення замовлення на підготовку кадрів з числа національних меншин і т. і.

Учасникам "круглого столу" був запропонований проект рекомендацій, який ухвалили прийняти за основу з урахуванням зауважень та пропозицій виступаючих.

О. О. КРИЖАНІВСЬКА (Київ)

Вшанування доктора історичних наук В. Г. Сарбея в зв'язку з його 70-річчям

30 січня 1998 р. Вчена рада Інституту історії України НАН України урочисто вшанувала 70-річний ювілей завідувача відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст., доктора історичних наук, професора Віталія Григоровича Сарбея. Ювіляра тепло привітав директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. А. С м о л і й, який відзначив, що Віталій Григорович — учений-історик, відомий науковій та освітянській громадськості не лише України, а й за її межами. Шлях у велику науку для нього виявився непростим. Університетську освіту він здобув у 1946— 1951 рр. (почав навчання в Середньоазіатському державному університеті, м. Ташкент, завершив — у Харківському держуніверситеті). На початку 50-х років учителював, займався лекційною роботою. В 1953— 1956 рр. Віталій Григорович навчався в аспірантурі при Інституті історії АН України. Кандидатську дисертацію захистив у 1958 р., докторську — в 1972 р., обидві — з історіографічної проблематики. У 1981 р. йому присвоєно вчене звання професора із спеціальності "Історіографія та джерелознавство". В Інституті історії України працює з 1957 р., а з 1978 р. завідує відділом історії України ХІХ — початку ХХ ст. Він — автор численних монографій, розділів у колективних працях, брошур, наукових статей і тез, шкільного підручника з історії України, навчальних посібників і хрестоматій. Під його науковим керівництвом захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій. В. А. Смолій відзначив також такі особисті риси ювіляра, як наукова добросовісність, принциповість, громадянська мужність, людяність і порядність.

Вітали Віталія Григоровича також його колеги по роботі, гості — відомі історики, джерелознавці, працівники культурних і освітніх закладів. На адресу ювіляра надійшло багато вітатьних телеграм з ряду міст України, Росії, Білорусі.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Я. Є. БОРОВСЬКИЙ (Київ)

75-річчя доктора історичних наук С. О. Висоцького

15 липня 1998 р. Сергію Олександровичу Висоцькому, доктору історичних наук, відомому досліднику культури Київської Русі виповнилося 75 років. Його наукове життя (понад 45 років), пройшло в стінах Інституту археології НАН України та Софійського музею.

Головним об'єктом досліджень ученого був Софійський собор — видатна пам'ятка культури Київської Русі, де 10 років після закінчення Київського університету ім. Т. Г. Шевченка в 1958 р. Сергій Олександрович працював на посаді старшого наукового співробітника. Його наукові інтереси були насамперед пов'язані з вивченням давньокиївських графіті — написів та малюнків XI— XIV ст., що збереглися на стінах Софійського собору та інших стародавніх архітектурних пам'ятках Києва. Саме працюючи у Софійському музеї, вченим була написана перша монографія про графіті "Древнерусские надписи Софии Киевской XI— XIV вв. Выпуск 1" (К., 1966), яка привернула увагу наукової громадськості, оскільки в ній були опубліковані важливі графіті, пов'язані за змістом не

тільки з літописними повідомленнями, а й матеріалами, що репрезентували київську писемну школу і свідчили про київську говірку в XI— XII ст., на її зв'язок із сучасною українською мовою.

Із серпня 1967 р. С. О. Висоцький працює в Інституті археології НАН України на посаді старшого наукового співробітника. Працюючи у Відділі слов'яно-руської археології, вчений продовжував успішно вивчати давньоруську епіграфіку, результатом чого було створення ним "Корпусу епіграфічних пам'яток Києва", до якого увійшли графіті із Софійського собору, церкви Михайла Видубицького монастиря, руїн Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Золотих воріт. Кирилівської церкви та ін. Матеріали корпусу було видруковано у трьох монографіях: "Древнерусские надписи Софии Киевской XI— XIV вв. Вып. I" (К., 1966, написи №—98); "Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.)" (К., 1976, написи №99—292); "Киевские граффити XI—XVII вв." (К., 1985, написи №93-416).

Дослідження С. О. Висоцьким давньокиївських графіті провадилося на стикові різних дисциплін: археології, історії та мовознавства і тому вимагало від автора великої ерудиції. Київські графіті мають важливе значення для вивчення походження й поширення давньоруської писемності. Неабияке значення в цьому має знахідка серед графіті Софійського собору азбуки неповного складу, яка не є вже грецьким алфавітом, але ще й не кирилиця, що вказує на еволюційний розвиток кирилівської писемності. Дуже важливим є й висновок вченого про безперервність київської писемної традиції від часів Київської Русі XI— XIII ст. до козацької України XVII ст.

Результатом досліджень С. О. Висоцьким киеворуської епіграфіки стали кандидатська дисертація на тему "Давньоруські написи Софії Київської XI— XIV ст.", яку він захистив у 1967 р. та докторська на тему "Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI—XVII ст.)", захищена в Інституті археології НАН України в 1978 р.

До наукових інтересів С. О. Висоцького, крім киеворуської епіграфіки, відносилося ще й вивчення давнього фрескового живопису Софійського собору, зокрема світського. І в цій галузі Сергій Олександрович досягнув значних успіхів, особливо в атрибуції загадкових композицій у вежах собору, які вчений аргументував у своїй монографії на цю тему "Светские фрески Софийского собора в Киеве" (К., 1989) і пов'язав із зображенням княгині Ольги на прийомі у Костянтина Багрянородного в Царгороді.

Археологічні дослідження С. О. Висоцьким буж пов'язані з вивченням архітектури Золотих воріт та Софійського собору. В 1970— 1973 рр., працюючи І Київській постійно діючій археологічній експедиції Інституту археології, він провів ретельне архітектурно-археологічне дослідження Золотих воріт, матеріали «кого було використано для відбудови пам'ятки. Варто зазначити, що саме С. О. Висоцький був ініціатором і натхненником відбудови пам'ятки з метою її збереження.

С. О. Висоцьким, крім згаданих монографій, було написано і видруковано більш як 120 наукових статей, а також науково-популярні книги: "Генуезька фортеця в Судаку" (К., 1972); "Про що розповіли давні стіни" (К., 1976); "Золотые ворота в Киеве" (К., 1982); "Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі" (К., 1991). Ним же написані важливі розділи з культури Київської Русі в колективних монографіях: "Історія Української РСР", "Історія Києва", "Археологія Української РСР" тощо.

Наукова діяльність С. О. Висоцького була відзначена кількома нагородами: премією НАН України по історії а 1979 р. за монографію "Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв." та "Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.", грамотою Президії Верховної

Ради України в 1982 р. за збереження і відбудову Золотих воріт, Державною премією України в 1983 р. за досягнення у науковій роботі.

З 1982 р. по 1985 р. С. О. Висоцький очолював Сектор археології Києва Інституту археології НАН України, з 1985 р. він — провідний науковий співробітник-консультант інституту. На протязі багатьох років учений займався питаннями охорони пам'яток археології, був головою первинної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури Інституту археології, членом Вченої ради інституту та Спеціалізованої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології НАН України.

Нині С. О. Висоцький на заслуженому відпочинку. Однак він не припиняє своєї наукової діяльності, продовжуючи дослідження в галузі культури Київської Русі, зокрема з історії киеворуської писемності. Колеги і всі шанувальники С. О. Висоцького щиро вітають ювіляра і зичать йому доброго здоров'я та подальших успіхів у науковій роботі.